

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Одеська юридична академія»
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Міжнародний гуманітарний університет

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
МІЖНАРОДНОГО
ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія:
Історія. Філософія. Політологія

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 9

**Головний редактор – доктор юридичних наук,
професор, академік НАПрН України,
академік АПН України С.В. Ківалов**

Одеса
2015

Серію засновано у 2010 р.

Співзасновники — Національний університет «Одеська юридична академія»,
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
Міжнародний гуманітарний університет.

*Друкується за рішенням Вченої ради Міжнародного гуманітарного університету
протокол № 4 від 24 лютого 2015р.*

Видавнича рада:

С. В. Ківалов, д-р юрид. наук, проф., акад. АПН і НАПрН України — голова Ради;
І. М. Коваль, д-р політ. наук, проф.; **В. В. Завальнюк**, канд. юрид. наук, проф.;
А. Ф. Крижановський, д-р юрид. наук, проф. — заступник голови Ради; **В. А. Кухаренко**,
д-р філол. наук, проф.; **О. В. Токарев**, засл. діяч мистецтв України; **С. Д. Василенко**,
д-р політ. наук, проф.

Відповідальний редактор серії — канд. іст. наук, доц. **В. Г. Пищемуха**.
Заступник відповідального редактора серії — канд. іст. наук, доц. **Н. І. Серебряннікова**.

Редакційна колегія серії «Історія. Філософія. Політологія»:

Історія

Л. І. Корміч, д-р іст. наук, проф.; **І. С. Гребцова**, д-р іст. наук, проф.; **О. Б. Дьомін**, д-р
іст. наук, проф.; **В. М. Хмарський**, д-р іст. наук, проф.; **Т. Б. Смірнова**, д-р іст. наук, доц.;
М. К. Чучко, д-р іст. наук, доц.; **В. Г. Пищемуха**, канд. іст. наук, доц.; **О. І. Ганчев**, канд.
іст. наук, доц.; **Н. І. Серебряннікова**, канд. іст. наук, доц.

Філософія

О. А. Івакін, д-р філос. наук, проф.; **Е. А. Гансова**, д-р філос. наук, проф.;
І. В. Голубович, д-р філос. наук, доц.; **Л. М. Богата**, д-р філос. наук, доц.;
О. А. Долгополова, д-р філос. наук, доц.; **Е. І. Мартинюк**, канд. філос. наук, доц.;
Л. О. Панкова, канд. філос. наук, доц.; **М. О. Кравчик**, канд. філос. наук, доц.

Політологія

К. М. Вітман, д-р політ. наук, проф.; **Л. М. Дунаєва**, д-р політ. наук, проф.;
Д. В. Яковлев, д-р політ. наук, проф.; **М. А. Польовий**, д-р політ. наук, доц.;
М. І. Мілова, д-р політ. наук, проф.; **О. І. Стребков**, д-р політ. наук, проф.
Л. В. Балтовський, д-р політ. наук, проф.;

Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Історія. Філософія. Політологія:
зб. наук. праць. — Одеса: Фенікс, 2015. — Вип. № 9. — 166 с.

*Повне або часткове передрукування матеріалів, виданих у журналі
«Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету», допускається лише з письмового дозволу редакції.
При передрукуванні матеріалів посилання на
«Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету» обов'язкове.*

*Збірник внесено до переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися
результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з історичних наук
(Наказ Міністерства освіти і науки України від 04.07.2014 р. №793), філософських та політичних наук
(Наказ Міністерства освіти і науки України від 14.02.2014р. №153).*

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 20215 10015ПР від 15.08.2013 р.

Адреса редакції:

Міжнародний гуманітарний університет, офіс 419,
вул. Фонтанська дорога 33, м. Одеса, 65009, Україна,
тел. (048) 719-88-50, факс (048) 715-38-28, e-mail: mgu@ukr.net
Електронна адреса серії «Історія. Філософія. Політологія»: vestnik-humanities.mgu.od.ua

© Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.

Серія: «Історія. Філософія. Політологія», 2015

© Національний університет «Одеська юридична академія», 2015

© Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2015

© Міжнародний гуманітарний університет, 2015

ІСТОРІЯ

Букіна Т.В.

*к.і.н., старший викладач
кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
та безпеки життєдіяльності
Первомайського політехнічного інституту
Національного університету кораблебудування
ім. адмірала Макарова*

СОЦІАЛЬНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В МОЛДАВСЬКІЙ РСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 80-Х рр. ХХ ст.: СПЕЦИФІКА ТА ОСОБЛИВОСТІ

Анотація. У роботі розглянуті окремі зміни в соціальних перетвореннях Молдавської РСР у другій половині 1980-х рр. Розкриваються проблеми, які існували в системі охорони здоров'я, вирішенні житлового питання, роботі культурних установ. Автор намагається виділити специфіку цих перетворень в республіці і порівняти рівень життя населення міст і сіл.

Ключові слова: Перебудова, МРСР, соціальна політика, специфіка орієнтирів у культурному житті, проблеми медичного обслуговування на селі, забезпечення житлом, індивідуальні забудови.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій.

Один із складних поворотних моментів історії СРСР припав на другу половину 80-х рр. ХХ ст., на роки так званої перебудови. Сприйняття того етапу в історії країни неоднозначне, але освоєння його здобутків і прорахунків необхідне для подальшого вибору політичного та соціально-економічного розвитку колишніх республік.

В руслі загальносоюзної тенденції йшла і молдавська радянська історіографія. На відміну від московських видань, брались приклади із молдавської практики. Відмінності існували і в тематиці республіканських видань. Молдавські науковці більшу увагу звертали на специфіку соціальних проблем розвитку республіки в умовах переходу до ринкових відносин, клопотались питаннями підвищення рівня життя молдавського населення, шукали резерви інтенсифікації виробництва, шляхи запровадження регіонального госпрозрахунку, ставили проблеми співвідношення соціально-економічного розвитку промисловості, аграрної сфери та природокористування. Для вивчення історії МРСР періоду перебудови найважливішими є матеріали Центрального державного архіву Молдови, що знаходиться в м. Кишиневі та його філія в м. Тирасполі [1-4].

Формулювання цілей статті. В роботі аналізується специфіка реалізації загальнодержавних заходів соціального реформування в МРСР.

Виклад методики та результатів дослідження. До середини 1980-х рр. застійні явища економіки у сукупності із залишковими принципами фінансування соціальних програм відобразилися на рівні добробуту населення. Заходи з підвищення заробітної плати, спроби вирішити житлове питання, безкоштовна медична допомога — не покращили життєвий рівень населення у порівнянні з більшістю розвинутих країн Заходу.

Новий стратегічний курс на прискорення соціально-економічного розвитку СРСР було покладено в основу довгострокової програми розвитку «Основні напрямки економічного і соціального розвитку СРСР на 1986-1990 рр. і на період до 2000 року» [5,188]. Широка соціальна програма, передбачена до 2000 р., була направлена на подолання розриву між суспільними потребами й досягнутим рівнем виробництва, між платоспроможним попитом і його матеріальним забезпеченням.

Державні заходи чітко поширювались на всі союзні республіки. Економічні реформи перших років перебудови не дали відчутних результатів. Це було зумовлено тим, що сама модель реформи, розроблена в центрі, об'єктивно призводила до розладу економічних відносин. Переведення підприємств на самофінансування в умовах панування планової системи управління економікою стало руйнівним для економіки. Підприємства збільшували свої прибутки не за рахунок ефективності та якості роботи, а за рахунок підвищення цін. А це неминуче призводило до ігнорування інтересів споживача, неконтрольованого зростання грошових виплат на виробництві, порушення договірних зв'язків.

Стан економіки суттєво впливав на ефективність соціальних програм. Та не менш важливими були і особливості, що визначали регіональну специфіку рівня життя населення Молдавської РСР. Серед яких варто виокремити: — перевага в структурі народного господарства галузей агропромислового комплексу, а в ньому — сільськогосподарського виробництва. Значна частка зайнятих в сільському господарстві

(34,7%, включаючи зайнятих в лісному і особистих підсобних господарствах, від чисельності всіх зайнятих в народному господарстві) [7,172], що обумовлювало, поряд з іншими факторами, відносно низький рівень доходів населення; — національний дохід на душу населення, як найбільш загальний показник рівня життя, складав в Молдавській РСР в 1985 р. 1790 крб., в той час, коли, наприклад, в Естонії — 2418 крб., в Білорусії — 2212, в Литві — 1861 крб. [8]; — перевага зайнятості в сільському господарстві і сільських жителів в структурі населення, визначали середню величину реальних доходів в розрахунку на душу населення, яка була нижчою, ніж в союзних республіках європейської частини території країни, а відповідно, менші, у порівнянні з ними, можливості задоволення потреб. Сама ж структура потреб населення республіки також визначалась сільським укладом і відображала природно-кліматичні умови ведення сільськогосподарського виробництва. Теплий клімат та високопродуктивні землі давали можливість вирощувати такі культури, як виноград, тютюн, багато видів фруктів та овочів, котрі були малопоширені, наприклад, на території РРФСР, республіках Прибалтики і Білорусії. Тому для населення Молдавської РСР був характерний порівняно вищий рівень споживання овочів, фруктів, рослинного масла, хліба, в той час, коли споживання м'ясних продуктів було нижчим середньосоюзного показника [12, 13-14]; — у формуванні доходів сімей колгоспників в Молдавській РСР суттєву роль відіграло підсобне господарство, яке займало в 1987 р. 23,7% (по країні — 24,4%), в той час, як в сім'ях робітників і службовців — 7,4% (по країні — 3,3%) [12,18].

В результаті заходів з підвищення заробітної плати, пенсій та інших грошових виплат — сукупні доходи населення республіки значно збільшились. Це призвело до того, що в 1986 р. серед робітників і службовців, частка сімей з сукупним доходом 100 крб. в місяць і більше на члена сім'ї складала 75,6%, а до 100 крб. — 24,4%. Серед колгоспників частка сімей з доходом 100 крб. була дещо більшою — 33,9%, відповідно менше сімей з сукупним доходом більше 100 крб. — 66.1% [12,19]. Це мало б свідчити про зростання рівня життя населення. Але систематичне зростання цін та дефіцит товарів — знижували купівельну спроможність населення. Недостатня збалансованість доходів населення і товарних ресурсів посилювали стихійний перерозподіл доходів між людьми, дезорганізували державний ринок [12,20]. В інформації міністерства торгівлі МРСР за 1985 р. серед збиткових підприємств зазначено 30 підприємств управління громадського харчування в м. Кишиневі; 6 підприємств управління торгівлі

в м. Бельцях; 2 підприємства управління торгівлі в м. Тирасполі [3].

У 1986 р. до підприємств міністерства торгівлі Молдавської РСР імпортувались: тканина бавовняна, шовкова, льняна; швейні вироби та шкіряне взуття з країн Європи та Азії. Всього планувалося імпортувати на суму 418359 тис. крб., а фактично було поставлено товару на суму 397036 тис. крб.[4]

Перевід економіки на інтенсивний шлях розвитку охоплював і соціальну сферу, що мала забезпечувати нормальну життєдіяльність людини: освіту, науку, охорону здоров'я, культуру, побутове обслуговування, житлово-комунальне господарство, фізкультуру та спорт. Одним із завдань закладів культури та мистецтва республіки було забезпечення та підтримання достатнього рівня культурного розвитку населення.

В програмі КППС [11] зазначалось, що сфера культури покликана задовольняти зростаючі запити різних категорій населення, розвивати здібності, збагачувати спосіб життя, формувати здорові потреби та високі естетичні смаки. Вирішення таких завдань вбачалось в постійному удосконаленні змісту та методів культурно-просвітницької роботи, в укріпленні її матеріальної бази, в інтенсивному культурному будівництві на селі [6].

На території Молдавської РСР діяла широка мережа закладів культури і мистецтва. В 1985 р. 19% всіх клубних закладів Міністерства культури МРСР знаходились в будівлях, що потребували капітального ремонту, а близько 3% — в аварійних приміщеннях. В 1986 р. нараховувалось 2111 масових та універсальних бібліотек з книжковим фондом близько 30 млн. екземплярів; читачами бібліотек були 1938,2 тис. чол.; в середньому по республіці на кожні 100 чоловік населення приходилось 714 екземплярів книг і журналів та 20 книговидавців на кожного читача. Діяло 1851 клубних закладів, з них 83% в сільській місцевості. Нарховувалось 1889 кіноустановок, з них 1673 — в сільській місцевості [13,18]. Такі дані свідчили, що в республіці була наявна значна матеріально-технічна база, яка могла забезпечити культурне дозвілля населення. Та 43% працюючих робітників, 44% колгоспників та 21% службовців, що проживали в сільській місцевості, не відвідували клубних закладів. Це пояснювалось низьким художнім рівнем заходів, що проводились; не належним благоустроєм клубних закладів та віддаленістю їх від місця проживання [16].

В 1986 р. в розпорядженні населення Молдавської РСР був 71 стадіон, 29 плавальних басейнів, 1266 спортивних залів, котрі могли прийняти більше 350 тис. чоловік у день. Але регулярними

заняттями фізичною культурою та спортом було охоплено лише 24% жителів. Багато клубів у республіці бездіяли. Це в Григоріопольському, Каларашському та Унгенському районах. З метою активізації роботи цих закладів, планувалося провести підбір досвідчених, висококваліфікованих, ініціативних працівників та переглянути систему оплати їх праці [18].

Порівняння зростання благополуччя і культурного рівня населення республіки в містах і сільській місцевості — дає підстави стверджувати, що вищі темпи були притаманні сільській місцевості. Коли в містах відзначали його зростання в розрахунку на одного жителя республіки в 1987 р. в 2,7 рази то в сільській місцевості — в 3,0 рази [4,212].

Система охорони здоров'я в республіці була однією із складних галузей в структурі невиробничої сфери [1]. Вона представляла собою достатньо розвинуту мережу різних за профілем медичних закладів — лікарні, поліклініки, амбулаторії, здравпункти, пологові будинки та ін., де працювало 16,1 тис. лікарів, 47,7 тис. середнього медичного персоналу. На кожні 10 тис. населення приходилось 38,4 лікарів, 126 ліжок (в СРСР відповідно 42,7 та 130) [7,15]. В багатьох країнах середня забезпеченість складала менше 40 ліжок і лише в незначній кількості економічно розвинутих країн перевищувала 100 ліжок [15].

В 1986 р. в системі Міністерства охорони здоров'я МРСР нараховувалось невстановленого медичного обладнання на суму близько 1 млн. крб.[2]. Це в той час, коли оснащення апаратурою і обладнанням пологових будинків в сільській місцевості бажало б бути кращим. Більше 50% пологових відділень, значна кількість амбулаторій, фельдшерсько-акушерських пунктів, лікарень знаходилися в непристосованих будівлях. За 1986 р. залишались невикористаними 1,5 млн. крб. капітальних вкладень [22]. Існуюча в сільській місцевості система охорони здоров'я не задовольняла вимог. Рівень медичної допомоги був недостатнім та неефективним, а реорганізація йшла вкрай повільно [22].

Недостатня забезпеченість населення медичною допомогою на селі була зумовлена нехваткою спеціалістів, низьким рівнем матеріально-технічної бази цієї служби, побутовими умовами, які могли запропонувати в сільській місцевості. В 30% дільничних лікарень було відсутнє централізоване водопостачання, опалення, каналізація, гаряча вода. В більшості дільничних лікарень (76%) хворим не здійснювалося рентгенологічне дослідження, не практикувалося необхідних методів клінічного обстеження через відсутність відповідних приміщень, апаратури, реактивів і ін. [14,9-10].

Комплексна програма удосконалення системи охорони здоров'я і медичної науки в країні особливо виділяла охорону материнства і дитинства. Бо ситуація в цій сфері була найбільш складною. Існувала висока захворюваність в дитячих садках, школах, зростала дитяча смертність в республіці [22]. Це в значній мірі пояснювали незадовільною кваліфікацією лікарів, що призводило до суттєвих помилок в період спостереження за здоров'ям майбутньої матері, а також недостатньою кількістю спеціалістів на селі. Середня забезпеченість лікарями-педіатрами складала лише 80%, акушерами-гінекологами — 86%. В Кантемирському районі не вистачало: 50% педіатрів, більше 180 акушерів-гінекологів. Близько 300 педіатрів, що працювали протягом 5-10 років і більше, жодного разу не підвищували кваліфікації [22]. Відповідно, відзначалось дуже повільне зниження дитячої смертності в МРСР, яка, знову ж таки, була більш високою в сільській місцевості [12,87].

Визначальним фактором в підвищенні рівня життя населення є покращення житлових умов. В соціальній політиці другої половини 1980-х років в республіці була розроблена житлова програма, затверджена спільною постановою ЦК компартії Молдавії, ради міністрів Молдавської РСР і Молдавської республіканської ради профспілок. Для її реалізації житлове будівництво мало вестись високими темпами. Житловий фонд планувалось збільшити в 1,5 рази і довести до 99,5 млн. кв. м, середню забезпеченість житловою площею — до 18-19 кв. м і до 27-28 — в сільській місцевості. Для забезпечення житлом кожної сім'ї планувалось збудувати 624 тис. квартир [23].

Складність вирішення такої проблеми поглиблювалась тим, що Молдавська РСР відставала від середньосоюзного рівня з багатьох показників соціального розвитку [13]. Темпи будівництва житла в республіці відставали від зростаючих потреб на нього, в результаті чого, не дивлячись на збільшення вводу житла, черги на його отримання не скорочувались, а збільшувались. Коли на початку 1986 р. вона складала 152 тис. сімей, то на початок 1988 р. — 172,5 тис. сімей [24].

Вирішення житлової проблеми в Молдавській РСР мало й свою специфіку, яка визначалась перевагою сільського населення. В сільській місцевості 94,4% житла знаходилося в особистій власності громадян і лише 5,6% складало суспільний житловий фонд. Скорочення будівництва житла в сільській місцевості на кошти колгоспів і міжгосподарських підприємств погіршувало і без того складне становище з отриманням квартир новими спеціалістами. Це призводило до плинності кадрів, що гальмувало соціальний розвиток села [21].

Житлове будівництво в Молдавській РСР здійснювалось за рахунок відповідних капітальних вкладень: державних і кооперативних підприємств та організацій (включаючи житлову кооперацію) — 58%, колгоспів та міжгосподарських об'єднань — 6%, населення — 36% [4,220]. За рахунок усіх джерел фінансування, на виконання житлової програми було направлено в дванадцятій п'ятирічці — 2,2 млрд. [23].

Важливим резервом забезпечення житлом було розвиток індивідуального будівництва. Практично були відмінені раніше існуючі заборони на нього. Держава надавала пільгові кредити з терміном погашення на 25-35 років. Але в цілому по республіці будівництво житла за рахунок населення скорочувалось. Побудувати будинок в селі було нелегко, так як матеріалів виділялось не більше однієї третьої від потреби [17]. В республіці ні одне із відомств не займалося питанням індивідуального будівництва на селі. ЦК КПРС та рада міністрів СРСР постановою «Про подальше удосконалення економічного механізму господарювання в агропромисловому комплексі країни» дозволили господарствам виділяти за рахунок своїх фондів до 50% вартості будівельних матеріалів індивідуальним забудовникам, які активно працювали в державних господарствах. Але кошти для реалізації цих завдань не виділялись. Не було видано відповідних нормативних актів для регулювання цього механізму [21]. В окремих районах Молдавської РСР починали з'являтися ознаки вимирання сіл [17].

Як зазначалось в постанові ЦК КПРС «Про основні напрямки прискорення вирішення житлової проблеми в країні», планування і будівництво житла необхідно було вести в комплексі з об'єктами соціально-культурного призначення і комунального господарства [19]. Різниця в рівні благоустрою міських і сільських житлових будинків була суттєвою. Більшість житлових будинків в сільській місцевості не були забезпечені необхідними комунальними зручностями [13,18]. Природний газ отримувало населення в основному міст, сільська місцевість забезпечувалась зрідженим газом. Із загальної кількості квартир, що отримували природний газ: 90,5% знаходилися в містах, 5,7% — в поселеннях міського типу, 3,8% — в сільських населених пунктах [9,222,223].

Висновки. В МРСР був відносно низький рівень заробітної плати, у порівнянні із загальносоюзним рівнем. Це пояснюється з позиції структури матеріального виробництва і народного господарства республіки в цілому, де перевагу мали галузі з невисоким рівнем заробітної плати (будівництво, сільське і лісне господарство).

За ступенем досягнення нормативів у забезпеченості населення трикотажем, тканинами та взуттям МРСР займала передові позиції серед союзних республік. На території МРСР нерівномірним було внутрішньорайонне розміщення підрозділів служб побуту. В селах Криулянського, Ришканського, Лазовського, Унгенського, Кутузовського районів такі служби були відсутні повністю.

Не дивлячись на спроби реформування соціальної сфери, рівень життя населення Молдавської РСР був ще далеким від нормативних показників. Це стосується і освіти, і охорони здоров'я, і рівня оплати праці, і забезпечення житлом та відповідними умовами праці. Зростання у населення кількості грошей на руках, призвело до проблеми невідповідності пропозиції з попитом на споживчому рівні. Відповідно, так і не було ліквідовано дефіциту продовольчих і промислових товарів. І саме головне — не вдалося подолати залишковий принцип фінансування соціальної сфери. Становище на селі суттєво відрізнялося від рівня життя в містах. Навіть, в період запровадження купонної системи, норми відпуску продукції були різними для жителів міст і сільської місцевості. Але специфіка господарського укладу республіки вплинула на те, що ці заходи суттєво не погіршили становище в сільській місцевості.

Література

1. АСПОРМ. — ф. — 51. — опс. — 71. — спр. 195 «Информации ЦК КПМ, министерства здравоохранения МССР по выполнению постановления ЦК КПМ и совета министров МССР «О мерах по дальнейшему улучшению народного здравоохранения в МССР».
2. АСПОРМ. — ф. — 51. — опс. — 71. — спр. 367 «Документы о выполнении постановления бюро ЦК КПМ о неотложных мерах по улучшению медицинского обслуживания сельского населения республики и укреплению материально-технической базы учреждений здравоохранения на селе».
3. ЦДАМ. — ф. 3060. — опс. 1. — спр. 2021 «Основные показатели деятельности организаций системы торговли республики за 1985 г.».
4. ЦДАМ. — ф. 3060. — опс. 1. — спр. 2080 «Сводные статистические отчеты министерства и отчеты организаций о поступлении импортных товаров за 1986 — 1987 гг.».
5. КПРС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т.15 (1985-1988). — М., 1989. — С. 188.
6. Матеріали ХХVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — М., 1986 р.
7. Молдавська РСР в цифрах в 1987 р. // Короткий статистичний збірник. — Кишинев, 1988. — С. 172.
8. Народне господарство Литовської РСР в 1985 р. — Вільнюс, 1986.
9. Народне господарство Молдавської РСР в 1987 р. — Кишинів, 1988. — С. 15, 212, 220, 222, 223.
10. Народне господарство СРСР за 70 років. — М., 1987. — С. 585-586.
11. Програма Коммунистической партии Советского Союза: Новая редакция: Принята ХХVII съездом КПСС. — К. : Политиздат Украины, 1986.
12. Кожухарь А.Ф. Проблемы підвищення рівня життя населення Молдавської РСР. — Кишинів, 1989. — С. 13-14, 18, 19, 20, 87.

13. Крамаренко Г.К. Экономические проблемы переустройства быта молдавского села / Крамаренко Г.К., Гольденберг Я.Е. — Кишинев, 1986. — С. 18.
14. Тестемицану Н.А. Пути сближения уровней стационарной помощи городскому и сельскому населению / Тестемицану Н.А., Тинтюк Д.В. — Кишинев, 1985. — С. 9, 10.
15. Аргументи і факти, 1986. — № 5.
16. Вечерний Кишинев, 1985. — 4 сентября.
17. Известия, 1988. — 28 мая.
18. Комсомольська правда, 1985. — 16 червня.
19. Правда, 1986. — 24 квітня.
20. Советская Молдавия, 1986. — 18 января.
21. Советская Молдавия, 1987. — 18 марта.
22. Советская Молдавия, 1987. — 3 марта.
23. Советская Молдавия, 1988. — 19 мая.
24. Советская Молдавия, 1988. — 8 июня.

Букина Т.В. Социальные преобразования в МССР во второй половине 80-х гг. XX в.: специфика и особенности. — Статья.

Аннотация. В работе рассмотрены отдельные изменения в социальных преобразованиях Молдавской ССР во второй половине 1980-х гг. Раскрываются проблемы, которые существовали в системе здравоохранения, решении жилищного вопроса, работе культурных учреждений. Автор пытается выделить специфику этих преобразований в республике и сравнить уровень жизни населения городов и сел.

Ключевые слова: перестройка, МССР, социальная политика, специфика ориентиров в культурной жизни, проблемы медицинского обслуживания на селе, обеспечение жильем, индивидуальные застройки.

Bukina T.V. The social reconstructions in Moldova SSR in the second part of 80s in XX century. The characteristics and specifics. — Article.

The article deals with the some reconstructions of social life in Moldova SSR in the second part of 1980s. Such problems like the system of health-care, housing and the activity of cultural centres are discovered here. The author tries to eliminate the characteristics of this reorganisations in the republic and to compare the living standarts of the rural and urban populations.

Key words: restructuring, MoldovaSSR, social policy, the specificity of landmarks in cultural life, problems of medical service on the countryside, housing, personal building.

Гладченко С.В.

к.и.н.,

*доцент кафедри соціальної роботи ІІПО
ОНУ імені І.І. Мечникова*

ПРОБЛЕМЫ ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ ЖЕНСКОГО ДВИЖЕНИЯ ТУНИССКОГО ОБЩЕСТВА (В ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ АРАБСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ)

Аннотация. В статье представлен анализ работ арабских авторов по проблеме женского движения в контексте демократизации тунисского общества. Определены разночтения в оценке характера этого движения.

Ключевые слова: тунисское общество, демократизация общества, представления арабских исследователей, женское движение, Тунис.

Первое десятилетие текущего столетия стало этапом наиболее существенных изменений, как в сфере глобальных международных отношений, так и в развитии политической, социальной и экономической ситуации во многих странах мира. Конец XX в. выдвинул проблему женского равноправия в качестве одной из особо актуальных для развития всего человечества. Данный вопрос, безусловно, важен в контексте общественных изменений в условиях мировой глобализации, усложнения социальных связей, нарастания негативных признаков формирования «общества риска».

Женщины стали первыми, кто задавал себе вопросы о половой дискриминации, пытался искать решения этой проблемы и первыми, кто начал протестовать против неравноправного положения в обществе. Они выступали против барьеров, стоящих на пути к полноценной реализации личности, основанных на стереотипном восприятии мужских и женских ролей. Масштабность и устойчивость воздействия гендерных стереотипов на общественное сознание приводит к формированию дискриминационных явлений по отношению к женщинам в экономической, политической и социальной областях.

Положение женщины в арабских странах, впрочем, как и в любой другой стране, существенно влияет на все сферы жизнедеятельности как общества, так и государства. На фоне наблюдающихся в последние десятилетия процессов глобализации и демократизации, а также усиливающегося мусульманского влияния, которое активно распространяется на все большее и большее число стран и территорий, в мире про-

исходит усиление роли женщин-мусульманок как самостоятельной политической, экономической, культурно-просветительской и религиозной силы, оказывающей свое воздействие на все процессы, происходящие в современном обществе.

В арабском мире традиционно существуют специфические традиции и правила, касающиеся жизнедеятельности женского населения. В этой связи взгляд на демократические процессы и проблемы, связанные с этими процессами в социальном положении женщины в Тунисе можно с некоторыми допущениями распространить также и на другие страны арабо-мусульманского мира.

Необходимо отметить, что именно Тунис осуществил наиболее существенный прогресс в области женского равноправия, во многом благодаря политической воле местных властей.

Исследование проблем демократизации тунисского общества представляет особый научный интерес, поскольку именно это арабское государство обладает в регионе передовым опытом в деле решения гендерного вопроса.

Начало перехода на путь демократизации общественно-политической сферы республики уходит своими корнями еще во вторую половину XX в., когда впервые в арабском мире был провозглашен Кодекс личного статуса, ставший основополагающим документом, подчеркивающий важную роль женщин в тунисском обществе.

Сложность модернизационных процессов в этом регионе не достаточно представлена отечественными исследователями, но имеет определенный интерес в зарубежной, в том числе арабской историографии. Поэтому актуальность данного исследования представляет собой несомненную важность в оценках проблемных вопросов, связанных с переходными процессами, происходящими в тунисском обществе.

Ведущие представители исторической и политической мысли арабского мира уделяют значительное внимание проблемам демократизации тунисского общества и роли в этом процессе женского движения. Как правило, арабские авторы

являются сторонниками идеи социокультурных детерминант политического развития арабских обществ, в том числе и тунисского. Проблемы демократии, как и проблемы гендерного равенства не рассматриваются ими в контексте универсализации западного опыта. Эти исследователи признают постоянное влияние западных гендерных традиций на арабский мир. В то же время они настаивают на том, что представители арабского мира должны сами принять правильные решения в этой важнейшей области человеческих взаимоотношений [1,2].

Однако существует и иная точка зрения. Работа Саидат Рахмуни, опубликованная в конце прошлого века, в этом плане представляет несомненный интерес. Автор статьи использовала работы своих арабских коллег по проблеме женского движения в Тунисе, которые публиковались ранее на страницах журнала «Арабское будущее» [3,4,5].

Саидат Рахмуни освещает широкий спектр проблем, связанных с женским движением в Тунисе. В рамках этого спектра она останавливается на различных вопросах, начиная от действовавших общественных принципах и заканчивая проблемами, связанными с демократизацией общества.

Исследовательница подчеркивает, что привлечение женщины к участию в общественных процессах можно считать частью проблемы создания демократии в самом широком и универсальном значении этого слова. Возможность такого участия определяется уровнем развития гражданского общества, а также свободой этого общества от ограничений и условностей [6, 111].

В статье Саидат Рахмуни представлена историческая ретроспектива становления женского движения в Тунисе. Автор проблему «социализации» женщин связывает с появлением первой женской общественной организации, деятельность которой носила **благотворительный гуманитарный характер**. Участие тунисских женщин в политической жизни, по мнению исследовательницы, проявилось в борьбе за национальную независимость. Осознание женщинами Туниса своей политической роли, считает Саидат Рахмуни, произошло вопреки изоциренной практике колонизаторов, направленной на ликвидацию арабской и исламской индивидуальности тунисского народа. Отметим, что резкая критика колониальной политики французских властей в женском вопросе, как правило, присуща арабским авторам. В работах западных и современных российских исследователей эта политика рассматривается как позитивный фактор становления женского движения в Тунисе [7, 45].

Саидат Рахмуни освещает формы участия женщин в национально-освободительном движении. В отличие от других авторов, которые делают акцент на участие женщин в демонстрациях,

исследовательница обращает внимание на их роль в перевозке оружия, в уходе за ранеными, в снабжении представителей национального движения продовольствием и непосредственное участие женщин в боевых действиях. Вооруженная борьба была важным толчком для женщин, который стимулировал их к вступлению в партию и партизанские организации. Саидат Рахмуни подчеркивает, что участие женщин Туниса в сознательном антиимпериалистическом движении географически не ограничилось городами, но охватило и деревню, и отдаленные провинции.

Исследовательница признает, что привлечение женщин в национально-освободительное движение было заслугой партии Новый Дустур, по форме же и содержанию, женское движение было связано с целями, намеченными лидером этой партии Х. Бургибой. В то же время, автор откровенно критикует политику в женском вопросе этой партии после провозглашения независимости Туниса в 1956г., и подчеркивает, что деятельность женского движения стала ограничиваться сферой благотворительности. Данная ситуация обуславливается по мнению Саидат Рахмуни господством дустуровской партии (позже Социалистическая дустуровская партия) над всеми структурами общества. В силу того, что различные общественные организации трансформировались в бюрократические, подчиненные государству. И это тормозило не только развитие женского движения, но и формирование гражданского общества в целом. В общественной жизни тунисской республики, подчеркивает автор, присутствовал всего один рабочий союз и одна женская организация, которые черпали свою легитимность у единственной правящей партии [6, 112].

Фактически, Саидат Рахмуни рассматривает тунисское общество в период правления Х. Бургибы как этатическое. «Государство, — пишет автор, — управляло сетью организаций, и его власть распространялась на все сферы общественной жизни. Государство пользуется разветвленным аппаратом контроля как над индивидуумами, так и над организациями, что помешало создать независимые общественные институты. Доминирование государства в большинстве сфер общественной жизни предупредило реформу, которая бы привела к общественным сдвигам, и сохранило единоличную власть, которая не позволила появиться гражданскому обществу» [6, 113]. Арабский автор, в отличие от **общепринятого в советской и постсоветской историографии** мнения о значительных успехах в решении женского вопроса в тунисской республике, подчеркивает, что предлагаемая правительством демократия является следствием решений правителя, а не настоящего народного

участия. Отметим, что избрание автором западной модели демократии в качестве эталона при определении степени демократичности тунисского общества периода правления Х. Бургибы полностью детерминировало оценку деятельности этой харизматической личности. Некоторые арабские исследователи, разделяя точку зрения Саидат Рахмуни, используют термин «нелиберальная демократия» [9, 19].

Президент Хабиб Бургиба, по признанию автора, запретил полигамию, предоставил женщинам равные с мужчинами избирательные права, возможность получения образования и провозгласил право на равную оплату труда. Однако, Саидат Рахмуни подчеркивает, что в стране существовала единственная женская организация, которая непосредственно контролировалась правительством. Деятельность Национального женского союза Туниса в сферах развития женщины и семьи, просвещения, воспитания и ликвидации неграмотности, всецело зависела от политики государства.

Начальный этап кризиса правления Х. Бургибы арабская исследовательница относит к 60-м годам XX ст. В течение 1960-х годов, пишет автор, начался процесс формирования новых женских самостоятельных организаций альтернативных правительственной. Участницы этих организаций, по мнению автора, считали, что существовавшие женские организации не уделяли внимания реальным проблемам женщины, так как находились под управлением официальных кругов. Пытаясь оценить роль независимых организаций, Саидат Рахмуни отмечает их явно выраженный левый характер, и активную борьбу правительства с этими организациями. Это в первую очередь касается молодежного движения, участницы которого подвергались тюремному заключению, пыткам и лишению гражданских прав. Следует отметить, что этим событиям практически не уделяется должного внимания в работах российских и западных авторов. Арабская исследовательница приходит к выводу: «Независимость получили только женщины, которые пользовались покровительством партии и Хабиба Бургибы». Соответственно, представительницы оппозиционного женского движения главной целью считали борьбу за права индивидуума, за гражданское общество, против общественного уклада, «который даровал власть мужчине» [6, 113].

«Исламский бум» 70-х годов XX столетия, как известно, затронул и Тунис. По мнению автора, возрождение исламских традиций в стране стимулировало борьбу тунисских демократок в защиту своих прав. Саидат Рахмуни практически не уделяет внимание процессу усиления влияния исламистов на женское движение. Объектом её

внимания являются именно демократки, организовавшие антиправительственные демонстрации.

Поворотным моментом в истории демократического движения тунисских женщин исследовательница считает отстранение Хабиба Бургибы от власти 7 февраля 1987 года. По её мнению, последующие политические изменения привели к осуществлению принципа плюрализма. «В период многопартийного режима, — пишет автор, — государство вошло в своем отношении с обществом в новую стадию, которая характеризовалась демократическим подъёмом. Этот подъём нашёл свое воплощение в признании свобод, закладывании фундамента демократии, признании партий и независимости обществ и организаций. В этом новом климате общественные институты восстановили своё значение, и начали проявлять многочисленные инициативы по осуществлению национального единства при участии большей части общественных национальных сил» [6, 114]. Торжество Гражданского общества в Тунисе, таким образом, было обеспечено, по мнению Саидат Рахмуни, введением многопартийной системы. Действительно, президент Бен Али провозгласил принцип «реальной многопартийности». Однако эта форма многопартийного государственного устройства, как свидетельствуют факты, создавалась при самом жестоком контроле со стороны государства. Возникавшая в стране многопартийная система включила в себя только те политические силы, движения и организации, которые органически были связаны с традиционной правящей политической элитой. Одновременно, режим Бен Али предпринял решительные шаги для того, чтобы не допустить выдвижения к вершинам государственной власти групп политической контрэлиты. Она не только не была допущена к участию в политическом процессе, но и подверглась серьезным репрессиям. Прошедшие в Тунисе после 1987 г. парламентские и муниципальные выборы свидетельствовали о том, что легальные партии страны остались маргинальными, далекими от того, чтобы участвовать в принятии политических решений организациями и правящая партия Демократическое конституционное объединение (преемница Социалистической дустуровской партии) сохранила в своих руках все рычаги управления страной [9, 45]. Напомним, что статья Саидат Рахмуни вышла в свет в 1999 году и, к этому времени, Бен Али уже дважды переизбирался, почти единогласно, на должность президента. Этот политический деятель с 1987 более 20-ти лет являлся президентом тунисской республики, что само по себе не может не вызвать сомнения относительно торжества демократии, о котором пишет арабская исследовательница.

Подводя итог, можно прийти к выводу, что тунисский опыт, несмотря на различные противоположные оценки режимов первого и второго президентов, может быть использован и другими арабскими странами для построения равноправного общества с учетом культурно-исторических традиций арабского мира, а также конкретики социально-экономической и политической ситуации в каждой отдельно взятой стране. Опыт Республики Тунис в решении гендерного вопроса актуален для других арабских стран и с той точки зрения, что этот опыт был накоплен в дружественной для них стране, относящейся к общему культурно-цивилизационному ареалу, в естественных условиях ее культурно-исторического развития, а не является только результатом внешнего влияния со стороны Запада, с которым у многих арабских стран сохраняются сложные отношения. Можно заключить, что женская часть населения Республики Тунис, вкусившая плоды освобождения, уже превратилась в политически активную социальную группу, наличие которой в определенной степени гарантирует то, что процесс гендерного освобождения женщин может повернуться вспять. Голоса женщин, отданные на выборах за действующую власть, становятся для правящей партии в лице Демократического конституционного объединения своеобразной гарантией сохранения политического доминирования в стране. Подобная ситуация стимулирует и будет стимулировать политическое руководство Туниса на новые уступки женщинам в области гендерного равноправия.

Исследование проблем демократических процессов женского движения в Республике Тунис после смены режима в 1987 г. дает основание сделать заключение о том, что позитивные реформы в области женского равноправия в период нахождения у власти Бен Али можно связывать не только с желанием властей достичь прогрессивного развития, не уступающего западному, но и сохранить свои политические позиции путем увеличения за счет женского населения страны количества своих сторонников.

Политику администрации Бен Али, направленную на решение гендерного вопроса, можно в этом смысле расценивать как «заигрывание» с женской частью электората.

Иными словами, женское население страны стало рассматриваться в качестве определенной социально активной группы, способной повлиять на результаты голосования в пользу того или иного кандидата. Это обстоятельство способствовало повышению женского политического самосознания и самооценки, что явилось фактором прогресса в деле дальнейшего решения гендерного вопроса.

Сам факт того, что в стране появились национальные лидеры, которые в своих политических заявлениях обозначили необходимость обеспечения достойного положения женщины в обществе, говорит о том, что в тунисском обществе начали созревать политические предпосылки для реального уравнивания женщин в правах с мужчинами.

Литература

1. Hakmat Abu Al-Vigab. 'Imkanatu lil-mara'a al-'arabiya fil al-'umali as-siyasiya / Hakmat Abu Al-Vigab // Al-Wahda Al-Arabia. — Beirut, 1992. — № 34. — P. 56-63.
2. Asharif S. Al-mar'a ar-rabiya fi harikati tanmiya / S. Asharif // Al-Wahda Al-Arabia. — Beirut, 1989. — Vol. 1. — №. 6. — P. 148-160. (араб. мов.).
3. Gadi Z. Dauru al-mara'a fit-tanmiyati al-idzhtimai'yati al-iktisadiya fi-l-buldani Al-Arabiya / Z. Gadi // Al-Wahda Al-Arabia. — Beirut. — 2000. — Vol. 10, № 110. — P. 87-92.
4. As-Saadawi N. Al-mar'a: Ad-dimukratiyu wal-wahda al-arabiya / N. As-Saadawi // Al-Wahda Al-Arabia. — Beirut, 1980. — Vol. 2, № 11. — P. 16-21. (араб. мов.).
5. Atya Adli Abu al-Abid. Al-Maukif at-takalid lil-mara'a al-arabiya wa al-uvamil lit-ta'aziz / Atya Adli Abu al-Abid // Al-Wahda Al-Arabia. — Beirut, 1995. — Vol. 6, № 52. — P. 54-68.
6. Rahmuni S. Al-majmuyat an-nisaayat fi Tunis: al-'ihtilyaf wa 'ittihad / S. Rahmuni // Al-Wahda Al-Arabi. — Beirut, 1999. — № 231. — P. 112-128.
7. Мягкова М.И. Развитие женского мусульманского движения во второй половине XX века на примере Туниса и Ирана [Электронный ресурс] / М.И. Мягкова. — Режим доступа: http://www.ccir.ru/Russian/Russian_publication_files/zhen_ir_miajkova.htm. — ftn 9/
8. Minces J. The house of obedience: Women in Arab society / Minces J. — Zed Books, 1982. — 128 p.
9. Гучетль Г.И. Демократизация в арабском мире: опыт Туниса и Сирии / Г.И. Гучетль. — М. : ИИИиБВ и ИВ РАН, 1999. — 138 с.
10. Ben Ali. Declaration of November, 7th 1987 [Электронный ресурс] / Ben Ali, Zine El Abidine. — Режим доступа: <http://www.tunisiaonline.com/government/declaration.html>

Гладченко С.В. Проблеми демократизації туніського суспільства в представленні арабських дослідників. — Стаття.

Анотація. В статті автор пропонує аналіз робіт арабських авторів по проблемі жіночого руху в контексті демократизації туніського суспільства. Визначені різноманітні оцінки характеру цього руху.

Ключові слова: туніське суспільство, демократизація суспільства, арабські дослідники, Туніс.

Gladchenko S.V. Problems of democratization of Tunisian society in the representation of Arab researchers. — Article.

Summary. In this article presents an analysis of the works of Arab authors on the issue of women's movement in the context of democratization of Tunisian society. Identified discrepancies in the assessment of the nature of this movement.

Keywords: Tunisian society, democratization of society, presenting Arabic scholars, Tunisia.

Дьомін О.Б.

*д.і.н., професор кафедри нової та новітньої історії
історичного факультету ОНУ ім. І.І. Мечникова*

СЕРЕДНЬОАЗІЙСЬКІ КРАЇНИ В БЕЗПЕКОВОМУ ПРОСТОРИ СНД (ПЕРША ПОЛОВИНА 90-х років ХХ ст.)

Анотація. В статті розглянуті питання місця та ролі середньоазійських республік колишнього СРСР у формуванні системи безпеки СНД першої половини 90-х рр. ХХ ст. Показаний вплив основних геополітичних гравців світу на ситуацію в регіоні.

Ключові слова: Середня Азія, СНД, РФ, НАТО, США.

8 грудня 1991 р. керівники трьох держав — Росії, Білорусі і України на зустрічі під Мінськом підготували і підписали угоду про створення СНД. В угоді констатувались припинення існування СРСР, поява на його просторі нових незалежних держав і утворення нового формування — СНД. В кінці 1991 р. керівництво Російської Федерації вважало, що російська армія зможе забезпечити безпеку на усьому пострадянському просторі. Це яскраво засвідчила стаття 6 підписаної угоди, яка зафіксувала збереження загального військово-стратегічного простору країн-учасниць [1]. 21 грудня того самого року на зустрічі в м. Алма-Ата склад СНД було значно розширено: Казахстан, Киргизстан, Узбекистан, Таджикистан, Туркменістан, а також Вірменія, Молдова, Азербайджан підписали Декларацію про приєднання до СНД.

Одним із головних питань для керівників нових держав Середньої Азії стали питання безпеки. Із самого початку зіткнулись дві різновекторні тенденції: одна виходила із розрахунки на власні сили, інша на сили найбільшої потуги в новому утворенні — Російську Федерацію. В самій Росії переважав підхід, спрямований на збереження збройних сил у форматі колишнього Радянського Союзу. Про подібні настрої російських верхів і низів свідчили цілеспрямовані зібрання листів, які з'являлись в газеті «Красная звезда». Так офіцери танкового з'єднання писали: «Ми — професіонали військової справи, вважаємо, що ще не пізно прийняти відповідальне, зважене рішення. Ми пропонуємо розглянути можливість укладення угоди між Росією, Білорусією, Казахстаном, республіками Середньої Азії про єдині Збройні Сили Співдружності Незалежних Держав, не виключаючи можливості наступного приєднання до нього України, Молдови, Азербайджану...» [2].

Проте вже в перші місяці 1992 р. частина держав СНД швидкими темпами почали будувати національні армії, а Росія продовжувала очолювати Об'єднані Збройні сили СНД, не маючи своєї армії. Головнокомандуючий Об'єднаних Збройних сил Є.І. Шапошников відмовлявся зайняти місце російського міністра оборони, вважаючи, що це приведе до остаточного розподілу армії [3]. Він все ще наполягав, що в перспективі Об'єднані ЗС СНД, незважаючи на те, що концепція єдиних ЗС застаріла, можуть стати основою захисного союзу незалежних держав [4]. Проте керівництво РФ підійшло до питання по-іншому і в середині березня президент Російської Федерації Б.М. Єльцин призначив міністром оборони Б.М. Єльцина. Заступником міністра з 7 квітня став генерал-полковник П.С. Грачов [5].

І вже на чергову зустріч голів держав СНД, яка відбулася 15 травня в Ташкенті Росія прибула, маючи власні Збройні сили. Головним документом прийнятим на зустрічі став Договір про колективну безпеку, відомий також як Ташкентський договір. Його підписали шість країн (Казахстан, Росія, Вірменія, Таджикистан, Туркменістан і Узбекистан), які вважали, що підпис документа іншими країнами — питання часу. Договір «зобов'язав країни СНД не тільки до військової співпраці, але і чітко декларував принципи військової допомоги. Було визначено, що в разі агресії проти одного з учасників угоди всі останні будуть розглядати це як акт агресії проти них усіх» [6]. Дещо пізніше до Договору приєдналися Азербайджан, Білорусія і Грузія. Однак процес ратифікації розтягнувся і набув сили тільки 20 квітня 1994 р. та діяв до 1999 р., коли був продовжений шістьма його учасниками із дев'яти.

Існують різні тлумачення сутності Ташкентського договору. Формально він не може бути охарактеризований як дійовий військовий союз і, більше того, в ньому з самого початку офіційно не планувалась широка військова інтеграція країн-учасниць. Він передбачав насамперед політичний механізм досягнення безпеки на пострадянському просторі. Разом із тим, угода зафіксувала наступне положення: «У випадку здійснення акту агресії проти будь-якої із країн-учасниць всі інші

країни-учасниці надають їй необхідну допомогу, включаючи і військову, а також нададуть підтримку засобами, які знаходяться в їх розпорядженні у порядку здійснення прав на колективну оборону у відповідності зі статтею 51 Уставу ООН» [7]. За цією формулою в дійсності вбачалась військова допомога колишнім республікам СРСР з боку Російської Федерації, але вже в сучасних міжнародно-правових демократичних нормах.

Ташкентський договір проголосив створення системи колективної безпеки країн-учасниць з прозорою перспективою об'єднання в майбутньому у повномасштабний військовий союз, збереження об'єктів військової інфраструктури, утримання від участі в союзах і блоках, спрямованих проти будь-якої із держав договору. Він легітимізував і регламентував правове становище російських військових баз на території колишніх радянських республік, закладав основи російського воєнного базування на пострадянському просторі. Але головне, він відобразив наміри Росії створити таку систему безпеки на просторі колишнього СРСР, яка б стала, поряд із США і НАТО, ще одним полюсом сили в тому багатополлярному світі, який бачили в перспективі російське керівництво на чолі з Б. Єльциним.

Через військову присутність у формі військових баз Російська Федерація передбачала посилити свій вплив в країнах СНД. Разом з тим, допустимо і припущення про розрахунки щодо повернення Росії ролі часів СРСР. Це тим більш вірогідно, що впродовж наступних місяців 1992 р. країнами СНД були підписані угоди, спрямовані на розробку єдиного оборонного бюджету, загальні принципи комплектування єдиних збройних сил СНД, визначення параметрів військово-технічного співробітництва держав-учасниць. Проте в російській літературі їм дається дещо інше, помірковане трактування, що нібито всі ці документи можна охарактеризувати як перехідні, спрямовані на упорядкований розділ радянського воєнного потенціалу [8]. Навряд чи це так. Військові угоди стали підґрунтям особливої позиції Російської Федерації у відносинах з країнами СНД, їх пріоритетного значення у зовнішній політиці Росії. Інша справа, що вони разом із зовнішньополітичними заявами Москви розчарували Захід, який сподівався на усунення Росії із пострадянського простору і перехід її на ролі молодшого партнера. Недаремно саме тоді, в першу чергу, на Заході, а потім і в Росії критики Б. Єльцина визначили новий курс Росії як «неоімперіалізм» [9]. Фактично вже буквально перший рік існування СНД показав, що військові, політичні, економічні та інші можливості Російської Федерації щодо домінування на пострадянському просторі в старих

радянських формах просто недостатні. Це показав процес утворення національних армій. Наслідком нового розкладу сил в СНД і фіксацією обмеженого впливу Росії на військову політику республік колишнього СРСР стало і утворення російських Збройних сил, і Ташкентський договір.

Якраз саме після підписання Ташкентського договору він пройшов політичне і військове випробування подіями громадянської війни в Таджикистані, що лишила життя кілька десятків тисяч людей. Втручання російської армії стабілізувало владу в країні і принесло певну нормалізацію. В червні 1993 р. між Російською Федерацією і Республікою Таджикистан був підписаний «Договір про співробітництво у воєнній області», який забезпечив правову базу перебування російських військ в Таджикистані.

В руслі таджикистанської кризи і небезпеки використання тільки російської армії на теренах Середньої Азії свідчить поява в кінці травня 1992 р. в «Незалежній газеті» інформації про обговорення ідеї спільної російсько-туркменської армії [10].

Досвід 1992 року став базовим для появи наступного року в концептуальних документах зовнішньої політики і оборонної доктрини положення, де Росія задекларувала СНД як зону своїх «життєвих інтересів» [11].

Для Російської Федерації цей крок став певною відповіддю на пошуки нових держав свого місця у світі. З отриманням незалежності виявилась різність векторів орієнтації країн Середньої Азії. Єдиною державою, що на пряму йшла на зближення із Росією виявився Казахстан. Туркменістан, особливо багатий нафтою і газом, орієнтувався на Іран і Афганістан. Нафтоносний і газonosний Узбекистан спрямовував свої погляди на Афганістан. Гірські республіки мали дещо інші спрямування. Таджикистан орієнтувався на Афганістан, Пакистан і Китай, а Киргизстан – на Китай [12]. До зовнішньополітичної самостійності прагнув президент Туркменістану Сапармурат Ніязов, який невдовзі після розвалу СРСР проголосив статус постійного нейтралітету країни та відсторонився від співробітництва із СНД [13].

Розбігання потенційних союзників, різнорівнева економіка регіону, надзвичайна загроза перетворення країн Середньої Азії в базу виробництва та перевалки до Росії та Європи опіуму і героїну, великі запаси корисних копалин, важливість комунікаційних ліній регіону та інші геополітичні чинники створювали конкуренцію серед провідних акторів міжнародних відносин. Тим більш, що в середині 90-х рр. виявились кризові явища в СНД. За таких умов Росія активізувала свою політику в Середній Азії.

В 1993 – 1994 рр. простір відносин Російської Федерації із країнами Середньої Азії заповнювався двосторонніми домовленостями та вступом у силу після ратифікації Ташкентського договору. Одним із головних став російсько-казахський Договір про воєнне співробітництво, підписаний в березні 1994 р.

1995 р. політика збирання сил в Середній Азії під егідою Росії реалізувалась в Концепцію колективної безпеки, прийняту після довгих і важких переговорів 10 лютого в Алма-Аті. Невдовзі, 25 травня того ж року країни-учасниці підписали план її реалізації, затверджений на засіданні Ради колективної безпеки у Мінську [14]. У відповідності до Концепції країни-учасниці Ташкентського договору зобов'язувались забезпечити колективну безпеку усіма наявними засобами з акцентом на мирні. Серед напрямків планувалось розширення мір довіри у військовій сфері, встановлення і розвиток рівноправних партнерських відносин з різними воєнно-політичними організаціями, проведення операцій по підтримці миру, координація заходів з питань роззброєння і контролю над зброєю тощо. Тобто, Концепція представляла політичний документ з елементами військового співробітництва.

Одночасно в Алма-Аті країни СНД підписали 10 лютого 1995 р. «Угоду про створення об'єднаної системи протиповітряної оборони» [15]. На відміну від Концепції, угоду як суто військовий документ, не підписали Азербайджан і Молдова, а Білорусія, Туркменістан і Україна підписали з рядом значних застережень. Крім самої системи протиповітряної оборони, в рамках угоди був створений координаційний комітет з питань протиповітряної оборони з представником Російської Федерації на чолі та прийнятий План взаємодії сил і засобів об'єднаної системи протиракетної оборони. Координація дій у сфері протиповітряної оборони, згідно угоди, повинна здійснюватись з Центрального командного пункту Військ протиповітряної оборони Російської Федерації. Тобто, Росія надала усю необхідну для системи протиповітряної оборони власну інфраструктуру і могла контролювати повітряний простір країн-учасниць СНД. Подібні домовленості можна розглядати і як бажання російського керівництва повернути ситуацію до часів СРСР, і як спроби діяти в рамках сучасної міжнародно-правової бази.

Інші країни та міжнародні організації також активізували свою діяльність на теренах Середньої Азії. Іран став ініціатором створення в Тегерані Каспійської ради (у складі Ірану, Росії, Азербайджану і Туркменістану) та Організації економічного співробітництва (Іран, Туреччина, Пакистан, Афганістан і п'ять нових країн). Утворення цих органів дало підстави запідозрити Іран у

намаганні замаскувати свої напівімперські амбіції [16]. Не менш зацікавлений у співробітництві із країнами Середньої Азії виявився Китай. Це він продемонстрував під час візиту в регіон в квітні 1994 р. прем'єра Державної ради Китаю Лі Пена.

Увага США і НАТО до Середньої Азії в першій половині 90-х рр. була стримана. Пріоритетними на той час для них були інші території колишнього радянського блоку. Крім того, американці також визнавали, що російські можливості у Середній Азії досить суттєві. Історичний спадок, географічне положення та логіка силової боротьби фактично гарантували перевагу Росії в регіоні. Із цією реальністю складно буде змагатись як одній державі, так і союзу декількох країн і міжнародним організаціям. Вашингтон у формуванні своєї центральноазійської політики, перш за все, змушений був виходити із цих обставин [17].

Не ставлячи під сумнів право середньоазійських країн бути членами СНД, а також об'єктивну необхідність такої участі, західні держави разом з тим, робили все від них залежне, щоб виключити можливість потрапляння нових незалежних держав під контроль Росії, а також сприяли налагодженню співробітництва держав Середньої Азії з регіонами, державами і організаціями поза межами СНД. США неодноразово наголошували на тому, що результатом волевиявлення переважної частини громадян колишнього Радянського Союзу стала незалежність, і Сполучені Штати будуть всіляко це підтримувати задля її збереження, а також, що для Америки є неприйнятним привілейований стан Росії або встановлення її зони впливу на території Середньої Азії.

Отож в середині 90-х рр. США почали міняти підходи до ситуації в регіоні, використовуючи власні можливості та військово-політичні ресурси НАТО. НАТО і Росія по-різному оцінювали відносини іншої сторони із СНД. В Російській Федерації вважали, що Північноатлантичному альянсу бажано здійснювати контакти із країнами СНД за посередництва Росії. По-іншому ці відносини бачило НАТО, що й показало в січні 1994 р., запропонувавши для постсоціалістичних країн, в тому числі СНД, програму «Партнерство заради миру» [18]. Відношення Росії до цієї ініціативи виявилось двояким. Після першого неприйняття пропозиції, Російська Федерація разом із країнами Середньої Азії підключилась до програми, розраховуючи спрямувати її в потрібне для Росії русло.

Також у цей період США спонсорували і інший проект реорганізації пострадянського простору, пов'язаний із інтеграцію країн Середньої Азії – Центрально-Азійський союз (1994 – 1998 рр.) [19]. Проте він, оформлений у 1994 р. на базі Договору про створення економічного союзу і

єдиного економічного простору, підписаного Казахстаном, Киргизстаном та Узбекистаном у 1993 р., виявився нежиттєздатним.

Держави Середньої Азії мали неоднозначне ставлення до такої форми інтеграції. Найбільшу зацікавленість у регіональній інтеграції мав Казахстан, який неодноразово заявляв про свою готовність очолити новий середньоазійський союз. Не дивлячись на різницю економічного і політичного потенціалу п'яти країн Середньої Азії, кожна з них могла б зміцнити свої позиції завдяки такому союзу. Саме таку точку зору поширювали Сполучені Штати у політичних колах країн регіону, адже саме вони були ініціаторами створення такого об'єднання.

Ці інтеграційні проекти Сполучених Штатів з'явилися в рамках реалізації ідеї Великої Центральної Азії. Головним ідеологом цього проекту виступав директор Інституту Центральної Азії і Кавказу, професор Фредерік Старр. Головною метою проекту було воєнно-стратегічне та геополітичне об'єднання Середньої Азії і Афганістану. Також, не виключалась можливість приєднання й інших сусідніх держав. Проте Казахстан, який підтримував лозунги Вашингтону, розглядав ідею Великої Центральної Азії як цивілізаційний і економічний проект, жодним чином не пов'язаний із воєнною доктриною та геополітичною стратегією США [20]. Це стало одним зі свідчень того, що Центральна Азія стала зоною особливих інтересів Америки. У Вашингтоні вважали, що у цьому складному та важливому регіоні не могло бути швидкої дороги до демократії за відсутності інших ключових реформ. Це потребувало тривалого втручання та участі США.

Певні підсумки безпекової політики в середньоазійському регіоні першої половини 90-х рр. ХХ ст. підвели події 1996 р. Спочатку Хасавюртовські домовленості в серпні 1996 р. між Москвою і Грозним засвідчили слабкість російської армії, а восени 1996 р. різко загострились внутрішні обставини в Афганістані, безпосередньо у кордонів Середньої Азії. Отож країни Середньої Азії — учасниці Ташкентського договору розпочали екстрені консультації із Росією для узгодження позицій у зв'язку із появою південної загрози. На зустрічі в Алма-Аті керівники держав прийняли спільну заяву про готовність дати адекватну відповідь будь-якій загрозі їх спільним інтересам та здійснити заходи із безпеки та укріплення кордонів країн-учасниць.

Таким чином, розгортання безпекової політики в Середній Азії в першій половині 90-х рр. ХХ ст. позначилось рядом протилежних тенденцій. Загроза проникнення та утвердження ісламських бойовиків та перспективи утворення ісламської

державності підштовхували правлячі еліти країн Середньої Азії до співпраці із Росією. Проте внутрішні негаразди в самій Російській Федерації спонукали Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан та Узбекистан до пошуку власних шляхів вибудови зовнішньої політики. Разом із посиленням впливу світових геополітичних чинників це налаштовувало провідних акторів міжнародної політики таких як США і Китай та регіональних гравців, зокрема, Іран, Афганістан, Пакистан, Туреччина до активізації свого місця в регіоні. В середині 90-х рр. утворились умови для зрушень в просторі безпеки країн Середньої Азії.

Література

1. Военное сотрудничество. Сборник основных документов в области военного сотрудничества государств-участников Содружества Независимых Государств / гл. ред. И.М. Коротченя. — М. : Республика, 1996. — С. 10.
2. Красная звезда. — 1992, 7 января.
3. Баранец В. Ельцин и его генералы. Записки полковника генштаба. — М. : Совершенно секретно, 1998. — С. 106.
4. Красная звезда. — 1992, 24 марта.
5. Красная звезда. — 1992, 7 апреля.
6. Красная звезда. — 1992, 19 мая.
7. Там же.
8. Хакимов Б.М. Коллективная безопасность в СНГ // Международная жизнь. — 2001. — № 7. — С. 14-22, 15.
9. Квасов А. Избавление от «комплекса неполноценности» // Независимая газета. — 2000, 17 февраля.
10. Независимая газета. — 1992, 27 мая.
11. Александрова О. Трудная реставрация старой зависимости. Политика России в отношении СНГ // Внешняя политика России: от Ельцина к Путину. — К., 2002. — С. 118-119.
12. Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года. — Кн. 2. — М., 2000. — С. 109.
13. Шамгунов Р.Г. НАТО во взаимоотношениях России со странами Центральной Азии (1992 — 2001) // Стратегическое партнерство России и Организации Североатлантического пакта: Когда настанет его черед? — СПб., 2002. — С. 49.
14. Земский В.В. Коллективная безопасность на пространстве Содружества // Международная жизнь. — 1998. — № 11 — 12. — С. 11.
15. Красная звезда. — 1995, 12 февраля.
16. Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года. — Кн. 2. — М., 2000. — С. 110.
17. Уткин А.И. Американская стратегия для XXI века. — М., 2000. — С. 114.
18. Шамгунов Р.Г. НАТО во взаимоотношениях России со странами Центральной Азии (1992 — 2001) // Стратегическое партнерство России и Организации Североатлантического пакта: Когда настанет его черед? — СПб., 2002. — С. 44-46.
19. Казанцев А. «Большая игра» с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия. — М., 2008. — С. 170.
20. Starr F. A Partnership for Central Asia // Foreign Affairs. — 2005.— Volume 84. — Number 4. — P. 123.

Дёмин О.Б. Среднеазиатские страны в пространстве безопасности СНГ в первой половине 90-х гг. XX ст.

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы места и роли среднеазиатских республик бывшего СССР в формировании системы безопасности СНГ первой половины 90-х гг. XX ст. Показано влияние основных геополитических игроков мира на ситуацию в регионе. — Статья.

Ключевые слова: Средняя Азия, СНГ, РФ, ЕС, США.

Dyomin O.B. States of the Middle Asia in the CIS security space in the first half of the 1990s. — Article.

Summary. The questions of the place and role of the republics of the Middle Asia of the former USSR in formation of the CIS security system in the first half 90th years of the XX century. Are researched in the article the influence of the main geopolitics players of the world on the situation in the region is discovered.

Keywords: Middle Asia, CIS, RF, EU, USA.

Замкова Н.Л.

*директор Вінницького торговельно-економічного інституту
Київського національного торговельно-економічного університету*

СТАТУС «НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ» ТА МОЖЛИВОСТІ МОВНОЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ МОВНО-ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОТ В НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВАХ

Анотація. В статті висвітлено поняття «національної меншини» та проаналізовано конфліктогенний потенціал цього явища як передумову мовної дискримінації мовно-етнічних спільнот в національних державах. Автором досліджено критерії віднесення спільноти до національної меншини, а саме: мовні, культурні та етнічні характеристики групи, члени якої себе ідентифікують з цими характеристиками.

Ключові слова: національна меншина, мовна дискримінація, національна держава, етнонація, мультикультуралізм, мовно-етнічні спільноти.

В статті ми не ставимо завдання розглядати тонкощі юридичного (правового) розуміння поняття «національної меншини». Ми обмежимося лише характеристиками такого утворення, які дозволяють нам зрозуміти конфліктогенний потенціал, що криється в самому дискурсі про національні меншини, тобто зрозуміти, яким чином позиювання певної спільноти як «меншини» сприяє або безпосередньо спричинює її дискримінацію на етнічному ґрунті.

Поняття «національна меншина» є загальновідомим і абсолютно очевидним, хоча не має формулювання з чіткими юридичними рамками, які визначають статус такої спільноти. Це вказує на суто *ідеологічну* природу поняття. У 1935 році Постійна палата міжнародного правосуддя визнала, що існування національної меншини не є питанням права, а є питанням факту. Досить дивна ситуація, оскільки стосовно спільноти, яка отримала назву «національна меншина», існують спроби її розгляду в рамках правового поля. Це дивно й тому, що з 1935 року стан особливо не змінився і до початку 90-х років, які припадають на новий спалах уваги до цього поняття з боку міжнародних інституцій найвищого рівня.

Так, згідно пункту 32 Копенгагенського документу ОБСЄ 1990 року визнається, що належність до «національної меншини» обумовлюється не походженням, а фактом особистого вибору конкретної людини. Як бачимо, в цьому твердженні знайшли своє відображення постмодерністські та мультикультуралістські уявлення про специфіку

національної ідентичності. І в цьому документі фактично повторюються положення часів 30-х років про те, що існування національної меншини є питанням факту, а не визначення. Звідки виникають зазначені труднощі у розумінні природи національної меншини, що ґрунтуються на суто інтуїтивний або «смаковий» критерій такого розуміння?

Концепт «національної меншини» з'являється тільки в країнах, де домінували етнічні моделі національної ідентичності з расистським компонентом. Цікаво, що в країнах, де домінує модель «політичної нації» або «громадянської нації» поняття національної меншини відпадає саме собою. Так, показовим є те, що Франція, класична країна «громадянської нації», не підписала Рамочну конвенцію з захисту національних меншин та не ратифікувала Хартію регіональних мов. В Конституційній Раді Франції з цього приводу було чітко сказано: «Франція — це країна, де немає національних меншин» [1].

Аналогічним чином і Сполучені Штати Америки не підтримали в свій час ідею ввести ідею прав національних меншин в такий документ як Всезагальна Декларація прав людини, прийнятий ООН, оскільки США є наочним прикладом країни зі своїм — відмінним від французького — проектом «громадянської нації». Як відомо, з самого початку американська нація будувалася згідно метафори «плавильного котлу», де різні етноси переплавлялися в цілісність нової спільноти. Експеримент радикальної «зміни парадигми», який відбувається в цій країні, в рамках якої метафора «плавильного котлу» поступається місцем метафорі «салатниці мультикультуралізму» нічого не змінює по суті, оскільки незмінною залишається поліетнічна природа американської нації. І в рамках американського мультикультуралізму «мовно-етнічні спільноти» не перетворюються на «національні меншини» в звичному для нас сенсі слова. В кращому випадку вони інтегруються в мовно-культурні спільноти, але цього, як виявляється, недостатньо для того, щоб вважатися національними меншинами. І відповідь на питання «чому» за умов США наявність мовно-культурної

ідентичності є недостатньою умовою для формування національної меншини, багато в чому може сприяти розумінню того, які чинники сприяють створенню такої спільноти, розумінню її певної «штучності». По-перше, у всіх спробах визначити сутність «національної меншини» кидається в очі її кореляція з існуванням «національної більшості» або так званого «корінного населення». За цим критерієм в США немає корінного населення взагалі, якщо не враховуючи індіанців, на яких розповсюджувалися типові технології колоніального расизму та які підлягали безжальній расистській сегрегації [2].

Як відомо, американська нація складалася з мігрантів, і тому єдиною формою консолідації поліетнічного населення міг бути критерій «громадянства» як необхідний та достатній для нової ідентичності. Війна з англійцями за незалежність США у XVIII столітті надала можливість використати фігуру «Чужого» для національної консолідації, незважаючи на те, що *етнічно* учасники цього визвольного змагання були вихідцями з Британії. Отже, перший критерій визначення національної ідентичності тут не спрацював. Якщо казати про корінне населення, то індіанці, які його склали, опинилися в ролі «меншини», і саме вони відповідають статусу меншини в найбільшою мірою в тому сенсі, який вкладається в це поняття європейськими теоретиками.

Якими є інші критерії віднесення спільноти до національної меншини? Таких критеріїв небагато і вони повторюються у різних авторів. Це критерій наявності мовних, культурних та етнічних характеристик групи, члени якої себе ідентифікують з цими характеристиками. Теоретики при цьому розуміють, що такої ідентифікації замало і тому вважають за необхідне зафіксувати цю ідентичність за допомогою більш «сильних засобів». Саме такий суто смаковий критерій використовував у формулюванні сутності національної меншини комісар нацменшин ОБСЄ Макс Ван дер Стул, однак у визначеннях такого роду немає критеріїв відмінності між сильним та слабким. Інколи таким критерієм виступає критерій інституційної консолідації спільноти на ім'я «національна меншина», тобто певної інфраструктури, яка надає групі статус соціального суб'єкта або суб'єкта політичних вимог.

Коментуючи цей критерій, можна відзначити, що в ньому є свій сенс, оскільки він допомагає зрозуміти відмінності між «культурною автономією» певної спільноти та її існування в якості «національної меншини». Узагальнено зазначений критерій як критерій *політизації*. Інакше кажучи, під «національною меншиною» ми можемо розуміти спільноту, яка під виглядом вимог за-

хисту своїх прав висуває певні соціальні вимоги, в яких національне виступає основою для зміни суто соціального статусу. Про цю особливість писав І. Валлерстайн, узагальнюючи цю приховану «статусну» складову національної ідентичності та розповсюджуючи її не тільки на «національну меншину», але й на етнонацію як таку: «В короткостроковому плані формування «етнонації» служить для зміни розподіл матеріальних благ у відповідності з деяким вільно обраним «статусом» — родинними зв'язками, мовою, расою, релігією, громадянством. Етнонації захищають або намагаються здобути привілей через повні або часткові монополії, виділяючи групу та створюючи організаційну цільність через маніпулювання культурними символами. Етнонаціональна свідомість є постійним сховищем для всіх тих, кому класова організація загрожує втратою відносних переваг при нормальній діяльності на ринку і політичному торзі, де домінують класи [3, 88-89]».

Якщо політичні вимоги відсутні, то меншина виступає лише суб'єктом виключено культурної ідентичності та її вимоги не можуть виходити за межі культури. Якщо ми торкнулися американського ґрунту сценаріїв ідентичності, то термін «мультикультуралізм» якраз і характеризує принцип аполітичності етнічних утворень в США, обмеження членів культурних спільнот лише вимогами прав на культурне забезпечення та визнання їх автономії в сфері культури. Можна зазначити, що право на політичні вимоги в США мають суб'єкти, які апелюють від імені «американської нації» або як громадяни Сполучених Штатів, залишаючи етносам право на забезпечення культурних та мовних потреб. Більш того, держава виступає гарантом такого забезпечення [4].

Аналогічна ситуація відбувається у Франції, де заблоковані всі можливості відокремлення від французької нації на етнічному ґрунті та політизації подібного відокремлення у майбутньому. Як відомо, на її території мешкають численні етнічні спільноти, серед яких є такі «корінні» для цієї території етноси як провансальці, бретонці, фламандці, ельзасці тощо. Всі згадані народності мають свою мову, якою користуються в побуті, та свою культуру (тип одягу, фольклор, сучасне мистецтво, що спирається на традиційні взірці). Напевне, вони мають і певні структури, які транслюють культурні цінності цих етносів, і ніхто не заважає їм робити це. На перший погляд, стосовно цих етнічних груп існують всі критерії їх належності до національних меншин, включаючи чисельність. Однак ці етнічні групи не отримують назву таких меншин, оскільки у Франції відсутні можливості політизації цих груп або можливості представництва *від імені* цих груп в політичній

площині. В рамках останньої представники цих етносів діють як французи, як члени «громадянської нації», що і дає підстави стверджувати, що у Франції немає національних меншин. Цей приклад дає можливість розкрити смисл поняття «права національних меншин» як права членів певної етнічної групи на *політичні вимоги*, на участь в *політичному процесі* в якості представників не соціальних прошарків, а етнічних груп.

Отже, повертаючись до проблеми визначення сутності «національної меншини», ми можемо закріпити деякі результати наших міркувань. По-перше, ми дійшли висновку, що спільнота «національна меншина» виникає тільки у державах з етнічною моделлю ідентичності в якості панівної, і саме тому термін «національна меншина» є синонімом «етнічної меншини». По-друге, поняття «національна меншина» виникає тільки як поняття, корелятивне до поняття «національної більшості», яке теж виникає лише на основі моделі етнонації, тобто як корінний або пануючий етнос. По-третє, наш аналіз расистського компонента національної ідентичності на етнічній основі дозволяє зробити висновок про те, що в самому понятті меншини криється сценарій дискримінації або навіть сегрегації. В цьому контексті «меншина» має конотації чогось недосконалого або навіть спотвореного, чий статус пов'язаний з відсутністю «онтологічного виміру» її існування, відсутністю її буття. Таким чином, конотація «меншини» є співзвучною до «меншовартості» цієї спільноти. Зазначена дискримінація має соціальні та політичні виміри, і тому боротьба за визнання статусу членів національної меншини, за визнання їх «прав», де визнання в якості повноправного суб'єкту «національної ідентичності» тісно пов'язане з визнанням в якості суб'єкта політичних вимог. Інакше кажучи, право на національно-культурну автономію виступає в парі або камуфлює вимогу на участь в розподілі матеріальних благ або політичних привілеїв.

Не вдаючись докладно до історії формування такої спільноти як «національна меншина», нагадаємо, що великим поштовхом до їх «інституціоналізації» став переділ Європи, який мав місце після поразки Наполеона та після Віденського Конгресу (1814-1815 рр.). Після цієї події величезна кількість державних утворень перейшла під юрисдикцію Австрії: відійшли Чехія, Угорщина, польська Галіція, так звана Краківська республіка, більшість Італії. Таким чином, захопленими стали не тільки території з їх державним управлінням, але й народи з багатою власною культурою та мовами, які суттєво відрізнялися від пануючої німецької мови новоствореної імперії. Хоча колоніальна політика Австро-Угорщини

була набагато м'якшою, ніж колоніальна політика Росії, але самим фактом колонізації метрополія започатковувала дискримінаційні стратегії відносно поневолених народів. Цей факт призводив до взаємного позиціонування відносин як відносин до «Іншого» та породжував конфліктні сценарії цих відносин, зокрема у вигляді *національних рухів* [4, 135]». Таким чином, рухи є безпосереднім проявом політизації національного виміру культури і самої культури як такої.

Зазначена політизація, в свою чергу, породжує конфліктні сценарії та висхідну агресію (тобто схильність до дискримінації), яку сучасні автори узагальнюють в терміні «тоталітаризм», притаманний, за їх думкою, національним державам: «Поняття нації та практики націоналізму з самого початку ведуть не шляхом до республіки (re-public), суспільної справи шляхом до тоталітаризму (re-total), тобто до підкорення всього суспільного життя тоталітарному принципу [5, 114]». Незважаючи на занадто емоційну характеристику та занадто розширене тлумачення меж «тоталітаризму», певна частка істини в твердженнях цитованих авторів все ж таки є. І це можна довести на конкретних прикладах націоналізму народів Австро-Угорщини.

Такі духовні течії були блискуче проаналізовані видатним угорським мислителем І. Бібо, який знав цю ситуацію зсередини. На жаль, роботи цього мислителя не передруковувалися в країнах СНД крім єдиної статті, надрукованої в журналі «Венгерський меридіан. Журнал общественных наук» у 1991 році. Важливість робіт І. Бібо полягає не тільки в аналізі специфіки націоналістичних рухів та, відповідно, конфліктних сценаріїв міжкультурних та міжмовних відносин, але й в тому, що він детально проаналізував розбіжності між технологіями націєтворення у Західній та Східній Європі. В цьому контексті його висновки є дуже цінними для розуміння специфіки формування української нації та специфіки проблем, з якими стикається Україна в своїх спробах націєтворення.

Повертаючись до аналізу проблеми етнічної, культурної та мовної дискримінації в національних державах, які сформувалися після розпаду Австро-Угорської Імперії (це відбулося у 1918 році) в рамках новостворених національних держав, зазначимо загальний дискримінаційний принцип стосовно національних меншин, який склався в цих державах. Цей принцип І. Бібо формулював наступним чином: «Ущільнена нацменшина невичерпна в описі своїх образ та застосованого до неї пригнічення, а нація, яка складає більшість, не менш невичерпна в живописі тих, що викликаються зловмисною, «підривною» діяльністю агітаторів, що навчалися в іноземних університетах і

на курсах пропагандистів та вносили сум'яття в душу доброї та миролюбної національної меншини. Гротескність цієї ситуації полягає в тому, що вся фразеологія та всі мудрування та ілюзії одразу ж міняються місцями, якщо в результаті зміни територіального статусу більшість стає меншістю» [6, 70-71].

В наведеній цитаті ми бачимо багато спільного з теоретичною тезою М. Хардта та А. Негрі про «тоталітаризм» націоналізму будь-якого типу. Інакше кажучи, угорський мислитель на прикладах країн Східної Європи демонструє дискримінаційні стратегії відносно національних меншин в етнічних, культурних та мовних аспектах. Звідки постає ця проблема боротьби «націоналізмів» в цьому регіоні? Чітка відповідь на це питання дуже важлива, оскільки для України спостереження І. Бібо є абсолютно релевантними. Отже, однією з причин є постійне територіальне перекроювання, що відбувалося внаслідок появи та розвалу імперій. В результаті такого територіального розподілу при появі нових держав, останні не співпадали з висхідними територіями та на них залишалися цілі анклавні народів, які опинилися на цих територіях та в мить — причому штучним чином — перетворилися на національні меншини.

Нагадаймо, що сучасна Україна також є результатом територіальних втрат та нових «з'єднань», внаслідок яких її теперішня територія, як і більшості випадків країн Східної Європи, не співпадає з її колишніми розмірами. Наприклад, до її складу додалися території Криму або Східної Новоросії, і саме цим користуються ті етнічні групи, які звинувачують українську владу у дискримінації на етнічному ґрунті. Така ситуація є дуже типовою для країн такої історичної долі.

Так, угорський дослідник констатує наявність феномену «національного Відродження», притаманний всім без винятку країнам регіону. Цей феномен, який мав місце і в українській національній свідомості, є цікавим з багатьох точок зору, оскільки в ньому йдеться не тільки про відродження мови та культури, але воно містить в собі й територіальний компонент або ті рамки, на які, за словами І. Бібо, той чи інший народ претендує. І досить важким питанням було відродити ці рамки за умов постійного територіального перетасування. Тут велику роль відігравали інститути національної пам'яті, міфи та легенди. Звідси роль так званої «національної легенди» у всіх сценаріях «національного Відродження», які, за спостереженням І. Бібо породжують «мовний націоналізм» [6, 44-45].

Отже, в чому полягала причина зазначених дискримінаційних сценаріїв у новостворених національних державах, зокрема у вигляді «мовних

націоналізмів» та «мовних війн»? Одна з таких причин полягала у невизначеності кордонів між країнами та етносами, внаслідок чого «історична пам'ять розповсюджувалася на іншу, як правило, більшу територію, ніж та, на якій мешкало населення, яке говорило на одній мові [1, 46]», що в свою чергу призводило до того, що суперечка про кордони входила як важлива складова «Національного Відродження». Ці суперечки призводили до того, що І. Бібо називав «політичною істерією». Дослідник наводить багато прикладів дискримінаційних відносин між більшістю та меншістю в країнах цього регіону та переконливо демонструє спільні риси та закономірності у формуванні конфліктних сценаріїв (наприклад, у Польщі, Угорщині, Чехословаччині).

Подібний антидемократичний націоналізм угорський мислитель пояснює фактором страху, який криється в самій етимології слова «ксенофобія» (тобто як страх перед «Чужими»). Результатом такого страху стало пригнічення національних меншин, стратегія «де-етніфікації» або так званих «етнічних чисток» (прикладом якої може служити операція «Вісла», сутність якої полягала в масовій депортації українців). Завершуючи наш аналіз конфліктних сценаріїв в рамках відносин «більшість/національна меншина», вважаємо за необхідне наголосити на тому, що позиціонування будь-якої спільноти в якості національної меншини призводить до небезпеки появи таких сценаріїв. Про цю особливість дуже влучно сказав російський дослідник Н. Кокшаров: «Коли в поліетнічному суспільстві спеціальним законом визначають права меншини, це є прогресивним етапом на шляху демократичного розвитку нації, але, з іншого боку, мимоволі відбувається розмежування більшості та меншості і до певної міри їх протиставлення. Набуває чинності закону ситуація, яка сама в собі містить заряд конфлікту та напруженості, що за певних умов може дати поштовх до виявлення спотворених форм взаємовідносин, а в подальшому перерости у конфлікт. Це особливо небезпечно в тому випадку, якщо в сусідній прикордонній країні проживають етноспоріднені представники меншини» [7, 45].

Наведена цитата не тільки вдало ілюструє нашу попередню тезу про те, що сам факт віднесення до етнічної спільноти *вже* містить неабиякий дискримінаційний потенціал, але й точно вказує на проблеми, що встають перед Україною у зв'язку з поліетнічністю її складу, визнанням факту проживання на її території національних меншин, фактом проживання споріднених етносів в прикордонних областях. Небезпечний потенціал, що криється в перелічених факторах, пов'язаний з відносинами між «корінною нацією»

та «національними меншинами», є важливою теоретичною та практичною проблемою, яку ми розглянемо в завершальному розділі нашого дослідження.

Вважаємо за доцільне зазначити, що конфліктні сценарії за подібних умов виникають внаслідок нестачі демократії та правової культури влади та населення, внаслідок відриву націоналізму (та проєкту національного Відродження, що формується в його полі) від демократії. Ї вже багато разів цитований І. Бібо виводить наявність соціальної емоції страху, яка й призводить до етнічних чисток та ксенофобських сценаріїв у відносинах між більшістю та меншинами, з відсутністю зрілої демократії.

Про це він, зокрема, пише: «Бути демократом це, передусім, не відчувати страху, страху перед інакомислячими, перед тими, хто говорить на інших мовах, належить до інших рас, перед революціями та змовами, підступними задумами ворога, ворожою пропагандою, нехтуванням, неприйняттям та взагалі перед тими уявними небезпеками, які наш страх перетворює в реальну небезпеку. Країни Центральної та Східної Європи відчували страх тому, що вони не були сформованими, зрілими демократіями, а оскільки вони відчували страх, вони і не могли бути такими» [6, 63]. Тому розімкнути це хибне коло є першочерговим завданням для України.

Література

1. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн ; пер. с англ. П.М. Кудюкина. ; под общ. ред. канд. полит. наук Б.Ю. Кагарлицкий. — СПб. : Изд-во «Университетская книга», 2001. — 416 с.
2. Валлерстайн И. Национальное и универсальное: возможна ли всемирная культура? / Валлерстайн И. // Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. — СПб. : Изд-во «Университетская книга», 2001. — С. 131-149.
3. Валлерстайн И. От феодализма к капитализму: переход или переходы? / Валлерстайн И. // Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. — СПб. : Изд-во «Университетская книга», 2001. — С. 63-81.
4. Валлерстайн И. Государства в институциональном водовороте капиталистической мироэкономики / И. Валлерстайн // Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. — СПб. : Университетская книга, 2001. — 416 с.
5. Хардт М. Империя / М. Хардт, А. Негри. — М. : Праксис, 2004. — 238 с.
6. Бибо И. Нищета духа малых восточноевропейских государств / И. Бибо // Венгерский меридиан. — (Будапешт). — 1991. — № 2. — С. 52-53.
7. Кокшаров Н.В. Международный опыт решения культурных аспектов этничности / Н.В. Кокшаров // Credo new, Теоретический журнал. — 2003. — № 1. — С. 157-192.

Замковая Н.Л. Статус «национального меньшинства» и возможности языковой дискриминации языковых этнических сообществ в национальных государствах. — Статья.

Аннотация. В статье представлено понятие «национального меньшинства» и проанализирован конфликтотенный потенциал этого явления как предпосылки языковой дискриминации языковых этнических сообществ в национальных государствах. Автором исследованы критерии соотношения сообщества к национальному меньшинству, а именно: языковые, культурные и этнические характеристики группы, члены которой идентифицируют себя с этими характеристиками.

Ключевые слова: национальное меньшинство, языковая дискриминация, национальное государство, этнонация, мультикультурализм, языковые этнические сообщества.

Zamkova N.L. The status of «national minorities» and the possibility of language discrimination of language-ethnic communities in national states. — Article.

Summary. The notion of “national minorities” has been displayed in the paper; conflict potential of this phenomenon as the background of language discrimination of language-ethnic communities in national states has been analyzed. The author has examined the criteria of the community’s correspondence with the national minority, including language, cultural and ethnic group characteristics, whose members identify themselves with these characteristics.

Keywords: national minority, language discrimination, national state, ethno-nation, multiculturalism, language-ethnic communities.

Машкевич С.В.

*доктор физико-математических наук,
ведущий научный сотрудник Института теоретической физики
им. Н.Н. Боголюбова Национальной Академии наук Украины (Киев)*

ИСТОРИЯ КИЕВСКОЙ КОНКИ

Аннотация. Статья посвящена истории конки (конного трамвая) — первого вида регулярного городского транспорта в Киеве. Приводится полная хронология открытия и электрификации всех линий киевской конки.

Ключевые слова: Киев, городской транспорт, конка, трамвай.

Потребность в городском общественном транспорте обозначилась в Киеве в середине XIX века. Первые конкретные проекты омнибусов возникли не позднее 1848 года, однако реализованы, по видимому, не были. В 1869 году группа предпринимателей — помещики Корчаков-Сивицкий, Карпенко и Родзянко — обратились к Киевскому, Подольскому и Волынскому генерал-губернатору с ходатайством о предоставлении им права проложить конную железную дорогу от пристаней на Подоле, через Глубочицу, к железнодорожному вокзалу (строительство которого в то время заканчивалось). Примечательно, что в 1871 году был издан план Киева, на который были нанесены две линии конно-железной дороги — «Глубочицкая» и «Крещатицкая» [1] — хотя в реальности этих линий не существовало. Проект, после внесения потребовавшихся изменений, был одобрен городской думой лишь в 1873 году и утвержден Министерством путей сообщения в 1875 году. К тому времени, однако, предприниматели потеряли своих потенциальных партнеров, и проект остался неосуществленным [2].

В начале 1880-х годов рассматривалось еще одно предложение группы предпринимателей — Рубана, Бонне и Батайля — но в том случае не дошло даже до конкретного проекта. В июне 1885 года городская дума объявила конкурс, пригласив желающих подать проекты конно-железных дорог. В марте 1886 года был подведен итог конкурса, и все три представленных проекта (Струве и Козлянинова; общества Брянского рельсопрокатного, железодельного и механического завода; Модля и де Балога) были возвращены претендентам. Наконец, во второй половине того же года поступило два новых проекта: от группы двенадцати капиталистов и от того же Аманда Струве. 29 сентября 1886 года (здесь и далее все даты до 1917 года — по старому стилю) дума

подавляющим большинством голосов постановила принять к рассмотрению проект Струве [3]. Этот проект предусматривал строительство в течение пяти лет ряда линий конно-железной дороги общей протяженностью около 24 километров.

Контракт между Струве и Киевской городской управой был подписан лишь 8 июля 1889 года. Согласно одному из его пунктов, предприниматель имел право передать все свои вытекавшие из контракта права и обязанности акционерному обществу. Аманда Струве воспользовался этим правом, основав акционерное Общество Киевской Городской Железной Дороги (КГЖД). Устав нового общества был Высочайше утвержден 21 декабря 1890 года [4]. Весной следующего года начались строительные работы. Для первой очереди был выбран основной на тот момент транспортный коридор в Киеве — с севера на юг, т.е. с Куреневки через Подол, Александровский (Владимирский) спуск, Крещатик, Большую Васильковскую улицу к Лыбеди. (В настоящее время почти по этой же трассе проходит Куреневско-Красноармейская линия метро.) На южном и северном концах будущей линии — у дачи Чернышева (в районе нынешней станции метро «Лыбедская») и у Троицкой площади (нынешнее Подольское трамвайное депо), соответственно — было предусмотрено строительство двух вагонных парков, Васильковского и Троицкого.

Вначале приступили к работам на южном участке линии. В мае 1891 года Струве обратился в городскую управу за разрешением приступить к укладке рельсов между дачей Чернышева и мостом через Лыбедь, который вел на Демиевку (современный Красноармейский переулочок). К тому моменту уже было уложено несколько десятков метров рельсов на территории будущего парка [5]. Разрешение было дано, и 18 июня 1891 года в 12 часов дня в Васильковском парке, в присутствии киевского губернатора, вице-губернатора, городского головы, гласных думы и строителей дороги состоялась торжественная церемония закладки работ [6].

От закладки до первого пробного рейса прошел ровно месяц. 18 июля в 8 часов вечера по Большой Васильковской прошел первый вагон с пассажирами; проезд был бесплатным. «Появление

пассажира вагона привлекло многочисленную публику на улицы, — сообщил корреспондент газеты «Киевлянин», — а дети целой толпой бежали в перегонку с лошадьми» [7]. Неделий позже бесплатное движение, от Лыбеди до Шулявской площади (площадь Толстого), осуществлялось в течение целого дня [8]. Наконец, 30 июля 1891 года официально открылось пассажирское движение от станции «Лыбедь» до Мариинско-Благовещенской улицы (ныне улица Саксаганского). Движение производилось с 7 часов утра до 10 часов вечера, интервал движения составлял 9 минут, плата за проезд — 5 копеек в один конец. Первый вагон провез всего семь пассажиров. История сохранила имя пассажира конки, взявшего билет под первым номером — им оказался некто А.И. Ермолович [9].

6 августа началось движение по всей линии от Лыбеди до Царской (нынешней Европейской) площади. К этому времени новый транспорт приобрел большую популярность; в первый день работы полного маршрута по нему проехало 10 057 пассажиров. Примечательно, что заметную часть публики составляли не те, кто ехал по конкретному назначению, а желавшие «покататься»: конка, таким образом, стала не только видом транспорта, но и своеобразным аттракционом [10].

Была единственная, по-видимому, категория киевлян, оставшихся недовольными появлением нового вида транспорта — извозчики: конка стала для них прямым конкурентом. В первые же дни после начала пробного движения сообщалось о попытках извозчиков испортить путь, подкладывая на рельсы тяжелые предметы [11]. В следующие месяцы заметно возросло предложение подержанных извозчицких экипажей, так как немалое число их владельцев вынуждены были сменить род деятельности [12].

Северный участок линии, от церкви Рождества (Почтовая площадь) до Троицкой площади, начали строить позже. В середине августа работы велись с двух концов, навстречу друг другу — по Кирилловской и Константиновской улицам [13]. К началу октября линия была готова к открытию движения, и единственным препятствием оставалась неготовность парка [14]. 26 октября 1891 года началось движение от Александровской (Контрактовой) до Троицкой площади, с интервалом 16 минут и тарифом: 8 копеек за проезд по всей линии, 5 копеек по одному из двух тарифных участков [15]. В первые же дни работы новой линии большинство курсировавших по ней вагонов было переполнено. Расписанием предусматривалось окончание движения в 7 часов 35 минут вечера, но 27 октября (в воскресенье) последний вагон был отправлен около 11 часов

вечера [16]. Через месяц, 27 ноября, маршрут был продлен от Александровской площади до церкви Рождества [17].

Два отрезка линии север-юг соединялись крутым Александровским спуском. Рельсы здесь были уложены еще до начала движения по Кирилловской линии; за несколько дней до ее открытия по спуску на Подол были доставлены вагоны для нее [18]. Однако движение по спуску конной тягой не предполагалось изначально: уклон был для этого слишком крутым. В контракте 1889 года предусматривалась возможность употребления «парового или иной системы двигателя, вместо конного», с разрешения городской управы [19]. Еще на этапе проектирования Струве планировал, что «конно-железная дорога <...> постепенно, по опыту, будет переходить в электрическую» [20]. Линия же по Александровскому спуску была электрифицирована еще до ввода в эксплуатацию, внизу спуска построена электростанция, и 1 июня 1892 года на участке от Царской до Александровской площади началось движение электрических вагонов [21].

Тем временем на линии по Крещатику и Большой Васильковской проводились опыты по замене конной тяги на паровую. 7 февраля 1892 года поезд из небольшого локомотива и трех пассажирских вагонов прошел по линии конки от Демиевки до Царской площади. Решено было на первых порах применить паровую тягу на участке от Демиевки до Шулявской площади, включавшем в себя уклон Большой Васильковской улицы, «где после опыта нескольких месяцев пришлось убедиться в несостоятельности конной тяги» [22]. 10 февраля состоялась еще одна пробная поездка [23], и через несколько дней началось регулярное движение паровозов. «Публика интересуется новинкой и на каждой остановке вагона толпа окружает его», — сообщал газетный корреспондент [24].

Следующая трамвайная линия, от Думской площади (Майдан Независимости) по Малой Житомирской, Большой Житомирской и Львовской (Артема) улицам до Лукьяновской площади, изначально строилась в расчете на паровую тягу (на крутом подъеме Малой Житомирской эксплуатация конки, опять-таки, была бы затруднительна). Движение здесь началось ровно через месяц после открытия электрического трамвая, 1 июля 1892 года [25]. Однако с паровозами возникли проблемы. Согласно утвержденным техническим требованиям, паровозы для киевских городских линий были сконструированы особым образом — так, чтобы пар при работе двигателя не выходил наружу (в частности, потому, что это пугало лошадей), а конденсировался внутри самого паровоза; образовавшаяся вода должна была сливаться

на конечных останках. Оказалось, однако, что такая конструкция приводила к значительному уменьшению мощности паровозов, и на уклоне Малой Житомирской они практически не могли работать. Из-за этого уже через месяц после открытия движения на этом участке паровая тяга была временно заменена конной [26].

Через некоторое время паровозы (которых осенью 1892 года было в общей сложности 10 штук) были сняты и с линии по Крещатику [27] и переведены на вновь открытую линию по Фундуклеевской (Богдана Хмельницкого), Пироговской улицам и Бибииковскому бульвару (бульвар Тараса Шевченко) до Кадетского шоссе (у нынешнего Воздухофлотского моста); движение здесь началось 17 октября 1892 года [28]. На Крещатике, таким образом, была восстановлена конная тяга.

Одной из линий, строительство которых было предусмотрено в контракте 1889 года, была короткая, длиной всего 240 метров, линия по Игоревскому переулку (нынешняя Игоревская улица), от Александровской улицы (Сагайдачного) до набережной Днепра [29]. Правление Общества КГЖД изначально считало, что движение здесь окажется убыточным, и предлагало городской управе построить взамен этой ветки линию по Дорогожицкой улице [30]. Договоренность, однако, не была достигнута. 2 февраля 1893 года было объявлено об открытии пассажирского движения по Игоревскому переулку, с интервалом в 30 минут и платой за проезд тарифного участка «Набережная Днепра — Царская площадь», с пересадкой на электрический трамвай, в 5 копеек [31]. Доподлинно неизвестно, было ли движение тогда открыто в реальности, так как уже 11 февраля городская дума разрешила Обществу «не открывать движения по Игоревскому переулку, впредь до начала навигации» [32]. В начале апреля управа предложила Обществу открыть движение, во исполнение условий контракта [33]; в середине апреля движение началось [34].

В июле правление Общества подало еще одно ходатайство о закрытии движения по Игоревскому переулку, «в виду совершенного отсутствия пассажиров по этой линии». Городская дума разрешила Обществу прекратить движение по переулку, но лишь при условии, если Общество согласится продлить Кирилловскую линию до Петропавловской площади [35]. Общество на это условие не согласилось, а в октябре того же 1893 года вновь обратилось в управу с ходатайством на время закрытия навигации прекратить движение по переулку, которое «в сущности никому не нужно и никто не пользуется им» [36]. Разрешение дано не было. Наконец, 11 мая 1894 года вопрос вновь обсуждался на

заседании думы. Признав, что требование взамен продлить Кирилловскую линию до Петропавловской площади является чрезмерным [37], гласные утвердили решение: «прекратить временно движение конно-железнодорожной по «Игоревскому» проулку, но при оставлении рельсового пути» [38]. Насколько нам известно, более движение по этой ветке никогда не возобновлялось (а рельсы впоследствии были разобраны). Таким образом, линия по Игоревскому переулку стала единственной в истории Киева трамвайной линией, по которой никогда не осуществлялось никакого другого движения, кроме конного.

Еще в октябре 1891 года приступили к укладке рельсов по верхней части Александровской улицы, от Царской площади на Печерск (нынешняя улица Грушевского) [39]. Планировалось, что эта линия, с подъемом примерно такой же крутизны, как на Александровском спуске, будет — как и линия по спуску — открыта сразу на электрической тяге. К концу августа 1893 года строительство было закончено, но не было готово электрическое оборудование и не хватало электрических вагонов для обслуживания нового участка [40]. 7 сентября было открыто временное движение по этой линии, от Царской площади до Никольских ворот, на конной тяге [41]. Здесь конка проработала немногим более месяца; движение на электрической тяге началось 16 октября 1893 года [42].

Опыт эксплуатации конных и электрических участков трамвайных линий не оставил сомнения в целесообразности электрификации всей сети. Кроме всего прочего, убедительным аргументом в пользу такого решения был финансовый. По результатам 1893 года прибыль от эксплуатации короткого электрического участка перекрыла убытки от гораздо более длинных линий конки (по Кирилловской, Львовской и Фундуклеевской — Бибииковскому бульвару; только линия по Крещатику — Большой Васильковской, со смешанной конно-паровой тягой, принесла небольшую прибыль). Планировалось электрифицировать все основные линии конки к началу 1894 года, однако уложиться в этот срок не удалось по техническим и организационным причинам. Электрическое оборудование, заказанное немецкой фирме Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft (Всеобщая Компания Электричества), не было получено в срок из-за происшедшей в то время таможенной войны между Россией и Германией. Другой проблемой было требование почтово-телеграфного ведомства к Обществу КГЖД заменить за свой счет существующие телефонные столбы более высокими, дабы избежать помех от трамвайных токов [43].

1 июня 1894 года началось движение электрических вагонов по Крещатику и Большой

Васильковской, от Царской площади до Троицкой площади (у нынешнего спорткомплекса «Олимпийский», в отличие от одноименной площади на Куреневке). Первое время здесь курсировало лишь четыре электрических вагона, параллельно с конкой и паровозами. Этот короткий период — единственный в киевской истории случай, когда на одной линии эксплуатировалось все три вида тяги одновременно [44]. 20 июня началось движение электрического трамвая от Думской площади по Малой и Большой Житомирским до Сенного базара [45]. На ветке по Безаковской улице к вокзалу изначально предполагалось открыть движение на конной тяге, но ее ввод в эксплуатацию задержался из-за сложностей с прокладкой путей по Безаковской дамбе, через реку Лыбедь. К тому моменту, как эти проблемы были решены, стало возможным электрифицировать эту линию, и движение здесь открылось 20 августа 1894 года сразу на электрической тяге, одновременно с электрификацией линии конки по Фундуклеевской и Бибииковскому бульвару [46]. Предположительно в середине декабря 1894 года началось электрическое движение по оставшейся части Васильковской линии, от Троицкой площади до Демиевки [47]. 27 июня 1895 года конная тяга была заменена электрической на оставшейся части Львовской линии, от Сенного до Лукьяновского базара [48].

Последней линией Общества КГЖД на конной тяге стала линия по Владимирской улице. Движение здесь началось 1 февраля 1895 года [49]. Электрификация этой линии, разумеется, планировалась изначально. Она открылась как линия конки по той же причине, что и линия на Печерск: рельсы были готовы раньше, чем электрическое оборудование. К началу октября того же года эта линия была электрифицирована. «Насколько симпатичнее для публики электрическая тяга в сравнении с конною, — сообщалось в газетном репортаже, — показывает опыт владимирской линии: при конной тяге по этой линии проезжало в сутки не более 300 человек, с открытием же электрической тяги, по ней в сутки проезжает средним числом по 800 человек» [50].

В конце января 1896 года была электрифицирована Кирилловская линия [51], и на этом закончилась история конных линий Общества КГЖД. Линии, строившиеся после этого, открывались сразу на электрической тяге (за исключением линии в Пушу-Водицу, где с 1900 по 1904 год применялись паровозы).

Последний раз конка существовала в Киеве уже в XX веке, немногим более года. В 1897 году предприниматель Александр Кумбари получил разрешение на строительство «Киево-Свято-

шинской конно-железной дороги» — узкоколейной трамвайной линии протяженностью около 10 км, от нынешнего Воздухофлотского моста до дачного поселка в Святошине. В том же году Кумбари получил разрешение на замену конной тяги на электрическую, а годом позже продал концессию на будущее предприятие Акционерному Электрическому Обществу «В. Ламайер и К^о» во Франкфурте-на-Майне. Линию, таким образом, строили из расчета на электрическую тягу, но из-за задержек с поставками материалов электрифицировать ее к началу дачного сезона 1900 года не успели [52]. 30 апреля 1900 года было открыто временное движение на конной тяге, и лишь 18 августа 1901 года Святошинский трамвай стал электрическим [53].

Конка могла появиться в Киеве еще минимум дважды. В 1910 году инженеру Валерию Тимченко было выдано разрешение на «устройство и эксплуатацию конно-железной дороги от Александровской улицы <...> до м. Броваров с веткой <...> в поселок Дарницу» [54]. Однако в этом случае решение о замене конной тяги на паровую было реализовано до начала эксплуатации, и линия была открыта в 1912 году на паровой тяге. Наконец, в октябре 1921 года, когда пассажирского трамвайного движения в городе почти не было, на заседании коллегии киевского Губкоммунотдела обсуждался вопрос о «сдаче с торгов конной тяги по линиям, не эксплуатируемы[м] трамваем» [55]. Торги были назначены, но проект, по всей видимости, развития не получил. Начавшееся весной 1922 года активное восстановление электрического трамвая сделало вопрос о конке неактуальным.

Итак, конка (трамвай на конной тяге) существовала в Киеве в общей сложности около шести лет: с 1891-го по 1896 и с 1900-го по 1901. Будучи быстро вытеснена паровым и электрическим трамваем, она, однако, стала первым видом регулярного общественного транспорта в городе и тем самым сыграла важнейшую роль в становлении киевской транспортной системы. Линии конки, проложенные вдоль тогдашних главных транспортных коридоров, впоследствии стали одними из основных линий электрического трамвая. Об этом свидетельствует, в частности, то, что в 1922 году именно эти линии (Крещатик — Большая Васильковская, Кирилловская, Александровская, Львовская, Бибииковский бульвар) были в числе первых, по которым было вновь открыто трамвайное движение. Сегодня два из этих направлений (Подол — Крещатик — Демиевка и вокзал — Крещатик — Печерск) покрываются линиями метро.

Литература

1. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, картографічний відділ, інв. № 14525.
2. Машкевич С. Перші проекти міського транспорту в Києві (друга половина XIX ст.) // Етнічна історія народів Європи. — 2013. — № 39. — С. 33-43.
3. Известия Киевской городской думы. — 1886. — № 10. — С. 394-395.
4. Алфавитный указатель к собранию узаконений и распоряжений правительства, издаваемому при Правительствующем Сенате. — СПб., 1891. — С. 346.
5. Киевлянин. — 15 мая 1891.
6. Киевское слово. — 19 июня 1891.
7. Киевлянин. — 19 июля 1891.
8. Киевское слово. — 24 июля 1891.
9. Киевское слово. — 31 июля 1891.
10. Киевлянин. — 8 августа 1891.
11. Киевское слово. — 25 июля 1891.
12. Киевлянин. — 1 сентября 1891.
13. Киевлянин. — 13 августа 1891.
14. Киевское слово. — 4 октября 1891.
15. Киевское слово. — 26 октября 1891.
16. Киевское слово. — 29 октября 1891.
17. Киевское слово. — 27 ноября 1891.
18. Киевское слово. — 24 октября 1891.
19. Державний архів Київської області (ДАКО). — Ф. 1. — Оп. 246. — Спр. 45. — Арк. 162.
20. Киевлянин. — 24 февраля 1891.
21. Киевское слово. — 31 мая 1892.
22. Киевлянин. — 9 февраля 1892.
23. Киевлянин. — 12 февраля 1892.
24. Киевлянин. — 14 февраля 1892.
25. Киевлянин. — 2 июля 1892.
26. Известия Киевской городской думы. — 1892. — № 8. — С. 343.
27. Киевское слово. — 24 октября 1892.
28. Киевское слово. — 17 октября 1892.
29. ДАКО. — Ф. 1. — Оп. 246. — Спр. 45. — Арк. 162а.
30. Киевское слово. — 20 сентября 1892.
31. Киевское слово. — 3 февраля 1893.
32. Известия Киевской городской думы. — 1893. — № 2. — С. 58.
33. Киевлянин. — 3 апреля 1893.
34. Киевское слово. — 18 апреля 1893.
35. Известия Киевской городской думы. — 1893. — № 7. — С. 404-405.
36. Киевское слово. — 14 октября 1893.
37. Киевлянин. — 14 мая 1894.
38. Известия Киевской городской думы. — 1894. — № 5. — С. 296.
39. Киевское слово. — 24 октября 1891.
40. Киевское слово. — 29 августа 1893.
41. Киевлянин. — 8 сентября 1893.
42. Киевское слово. — 17 октября 1893.
43. Киевский трамвай за сорок лет. — Киев, 1933. — С. 20-21.
44. Киевлянин. — 2 июня 1894.
45. Киевлянин. — 21 июня 1894.
46. Киевлянин. — 20 августа 1894.
47. Киевлянин. — 11 ноября 1894.
48. Киевлянин. — 28 июня 1895.
49. Киевлянин. — 29 января 1895.
50. Киевлянин. — 5 октября 1895.
51. Киевлянин. — 23 января 1896.
52. Машкевич С. Історія приміських трамвайних ліній Києва. І. Святошинський трамвай // Краєзнавство. — 2014. — № 1. — С. 35-44.
53. ДАКО. — Ф. 1. — Оп. 230. — Спр. 300. — Арк. 352.
54. Державний архів м. Києва (ДАК). — Ф. 163. — Оп. 44. — Спр. 30. — Арк. 71.
55. ДАКО. — Ф. Р-111. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 30.

Машкевич С.В. Історія київської конки. — Стаття.

Анотація. Стаття присвячена історії конки (кінного трамвая) — першого виду регулярного міського транспорту в Києві. Наводиться повна хронологія відкриття та електрифікації всіх ліній київської конки.

Ключові слова: Київ, міський транспорт, конка, трамвай.

Mashkevich S.V. A history of horse tram in Kiev. — Article.

Summary. The article is dedicated to the history of horse tram in Kiev — the first type of regular public transport in that city. A complete chronology of the opening and electrification of all Kiev horse tram lines is adduced.

Keywords: Kiev, public transportation, horse tram, tram.

*Пищемуха В.Г.,
к.и.н., доцент кафедри
общегуманитарных дисциплин
Международного гуманитарного университета*

БОРИС ЛИСАНЕВИЧ И АЛЕКСАНДР МАРК: ОДЕССИТЫ «ПОКОЛЕНИЯ BELLE ÉPOQUE»

Аннотация. Статья посвящена памяти двух выдающихся одесситов, которые блестяще самореализовались в противоположных точках Земли: Париже и Катманду. С целью освещения и осмысления их сходных судеб разработана и введена концепция поколения «прекрасной эпохи».

Ключевые слова: поколение, «прекрасная эпоха», Одесса, эмиграция.

Вступление

В 1897 г. в Российской империи была проведена всеобщая перепись населения. В аналитической записке, относящейся к Одессе, отмечено: «Весьма характерным для Одессы является значительное число проживающих в ней иностранных подданных, определенное по переписи в 19.422, что составляет 4.8% всего ее населения (в С.- Петербурге при населении в 1.264.920 человек всего 22.105 иностранных подданных)» [1]. С добавлением к этому факту национальных, культурных, экономических, межличностных, транспортных и других особенностей Одессы, она была самым непосредственным образом интегрирована в европейское цивилизационное пространство. А после 1917 г. она повторила судьбу Ленинграда, который стал «столичным городом с областной судьбой». Эти два славных города объединяет также огромный отток их населения в эмиграцию.

Культурный исход из Одессы приобрел различные формы и географические направления. Например, одесский литературный десант в Москву, когда вслед за Валентином Катаевым в течение 1922 – 1925 годов туда переместились Эдуард Багрицкий, Юрий Олеша, Исаак Бабель, Вера Инбер, Лев Славин, Семён Кирсанов, Илья Ильф, Евгений Петров и многие другие. Как шутил М. Жванецкий, чтобы приобрести известность в литературе надо изловчиться, но родиться в Одессе, а затем, для начала, отправиться в Москву. Впрочем, эта страница одесской диаспоры хорошо известна и она лишь служит многоцветной декорацией туманной драмы огромного количества одесситов, избравших свою судьбу в другом направлении – западном.

Среди них находились два очень разных, на первый взгляд, человека: артист балета, ресторатор Борис Лисаневич и философ Александр Марк (Липинский). Но они оба родились и провели детство в Одессе, а этот период жизни всегда оставляет ностальгический след в сознании. В своей книге «Семь лет с Исааком Бабелем. Воспоминания жены» его супруга, навсегда расставаясь с арестованным мужем сказала: «Буду вас ждать, буду считать, что вы уехали в Одессу...». Лисаневич умер в Катманду, Марк в г. Ванс возле Ниццы, но на надгробных плитах обоих указана дата и место рождения: Одесса, 1905 и Одесса, 1904. Они оба – люди одного поколения, а это сильнейшая связующая нить.

Прежде чем рассмотреть жизнь и судьбу Бориса Лисаневича и Александра Марка, кратко рассмотрим основные положения концепции того поколения, к которому они оба принадлежали.

В истории Европы XX века существует знаменитое «потерянное поколение», иногда говорят о поколении «68-го года». Но было еще одно фантастическое поколение европейских интеллектуалов, каждый из представителей которого, получив заслуженное индивидуальное признание, не осмыслен в категории своего поколения. Сначала приведем далеко не исчерпывающую поколенческую группировку.

Разумеется, эту подборку можно было бы расширить, но даже в таком ограниченном объеме она позволяет сделать вывод о существовании четкой социологической когорты, в контексте которой возможно более полно составить представление о каждом ее представителе.

В основе приведенной возрастной классификации находится дата рождения, которая охватывает первое десятилетие XX века. Но данное поколение этим периодом не исчерпывается, это лишь та группа сверстников (generational group), которая обозначила, маркировала культуру своего поколения, явилась фактором притяжения и адсорбции многих индивидов, особенно более молодых, чья дата рождения не вписывается в указанный период. Например, А. Камю родился в 1913, а Ромен Гари в 1914, но принадлежат они к поколению Сартра и Мальро.

Люди, годы... судьба	
Л. Бунюэль (1900 – 1983), Испания;	Х. Арендт (1906 – 1975), Германия;
В. де Сика (1901 – 1974), Италия;	С. Беккет (1906 – 1989), Ирландия;
А. Мальро (1901 – 1976) Франция;	П. Мендес Франс (1907 – 1982), Фр.;
К. Поппер (1902 – 1994), Австрия;	М. Элиаде (1907 – 1986), Румыния;
Т. Адорно (1903 – 1969), Германия;	А. Моравиа (1907 – 1990), Италия;
Д. Оруэлл (1903 – 1950), Англия;	С. де Бовуар (1908 – 1986), Франция;
С. Дали (1904 – 1989), Испания;	М. Мерло – Понти (1908 – 1961), Фр.;
Ж.П. Сартр (1905 – 1980), Франция;	К. Леви – Стросс (1908 – 1990), Фр.;
Д. Шостакович (1906 -1975), Россия;	А. Печчеи (1908 – 1984), Италия;
Р. Арон (1905 – 1983), Франция;	Э. Ионеско (1909 – 1994), Румыния, Франция;
Э. Мунье (1905 – 1950), Франция;	О. Телига (1907 – 1942), Украина;
П. Клоссовски (1905 – 1995), Франция;	Ю. Липа (1900 – 1944), Украина;
Ги Молле (1905 – 1975), Франция;	С. Вейль (1909 – 1943), Франция;
Э. Левинас (1906 – 1995), Франция;	И. Берлин (1909 – 1997), Англия;
Л. Висконти (1906- 1976), Италия;	И. Курчатов (1903 – 1960), Россия;
М. Шолохов (1905 – 1984), Россия	Г. Шульце-Бойзен (1909-1942), Герм.; К.Ш.фон Штауффенберг (1907-1944), Германия;
А. Джакометти (1901-1966), Швейц-я;	Э. Фромм (1900-1980), Германия;
М. Селимович (1910 – 1982), Сербия;	О. Ольжич (1907 – 1944), Украина;
Э. Чоран (1911 – 1995), Румыния;	Р. Шухевич (1907 – 1950), Украина;
М. Дитрих (1901 – 1992), Германия;	А.Кожев (1902-1968), Россия;
Г. Газданов (1903 – 1971), Россия;	Ф. Хайек (1899 – 1992), Австрия;
А. Спинелли (1907 – 1986), Италия;	В. Леонтьев (1906 – 1999), Россия;
А. Маньяни (1908 – 1973), Италия;	Ж. Сименон (1903 – 1989), Франция;
Р. Росселлини (1906 – 1977), Италия;	Ж. Габен (1904 – 1976), Франция;
Л. Рифеншталь (1902-2003) Германия;	Д. де Ружмон (1906 – 1985), Швейц-я.
Ивлин Во (1903 – 1966), Англия.	

Почему базовым хронологическим фактором избран именно этот период и какое название можно было бы присвоить данному поколению?

Согласно теории поколения, оно проходит две главных фазы социализации – детство и юношеское вступление в самостоятельную жизнь, каждая из которых охватывает примерно по десять лет. Именно на этих этапах родственная возрастная группа получает шанс не только сформироваться как целостный социологический феномен, но заявить о себе и идентифицироваться в нескончаемом потоке сменяющих друг друга поколенческих образований. Дата рождения всегда была не только биографическим фактом, но и в значительной определяла судьбу человека.

У поколения, которое мы рассматриваем, первичная социализация пришлась в основном на предвоенный период, оно не воевало в первой мировой войне и это решающим образом отделяет его от «потерянного поколения», даже если представители последнего, например, Э. Хемингуэй (родился в 1899) и Э.М.Ремарк (родился в 1898) близки к нему хронологически. Его вторичная социализация происходила в 20-х – нач. 30-х гг., когда судьба стала определяться не столько годом рождения, сколько местом: Германия, Италия, Франция, Испания или Россия. Поэтому, если мы ставим своей целью обнаружить фактор, который в наибольшей степени сближает данное поколение европейцев и отражает его континентальную целостность, им окажется детство.

К истории Европы конца XIX в. и вплоть до 1914 г. (исторический рубеж этих двух веков) применимо два образных понятия, которые обобщают огромный исторический материал: «настроение конца века» (*fin de siècle*) и «прекрасная эпоха» (*belle époque*).

Но затем наступил ожог 14-го года, кошмар Великой войны, осознание постигшей Европу катастрофы, рождение перманентного чувства неуверенности в современности и страха перед будущим. Типичной реакцией на подобную ситуацию является ностальгия по прошлому и его идеализация. В 20-е годы XX в. подобное настроение стало повсеместным в Европе, но именно во Франции оно воплотилось в изящном словосочетании – «прекрасная эпоха».

Смысл знаменитой фразы Талейрана «Кто не жил до 1789 года, тот не знает, что такое наслаждение от жизни» через идею «прекрасной эпохи» переносится из послевоенных 20-х гг. в 1914 г. и демонстрирует универсальный характер склонности людей к идеализации своего прошлого. Это навязчивое возвращение в прошлое своего детства является одним из факторов консолидации многих поколений:

Казалось, что этого дома хозяева
Навечно в своей довоенной Европе,
Что не было, нет и не будет Сараева,
И где они, эти мазурские топи?..

(Арсений Тарковский (1907 – 1989), «Тогда еще не воевали с Германией»)

Таким образом, только то поколение, социализация которого органически связана с материальными условиями и духом 1900 – 1914 гг. может быть выделено на шкале истории поколений и обозначено как «поколение прекрасной эпохи».

Становление данного поколения, как ни одного другого в XX веке, было отмечено переломными историческими событиями, в целом совпадавшими

с этапами взросления и оказавшими основополагающее влияние на его формирование. Детство было расколото первой мировой войной, юность отмечена явственным кризисом европейской цивилизации, наступлением тоталитаризма и приближением новой войны, вступление в зрелость — для одних оккупацией и участием в движении Сопротивления, для других — эмиграцией или внутренней самоизоляции.

А ведь казалось, судьба благоволит к европейцам, родившимся в первом десятилетии XX века. Это были социально и политически вполне спокойные годы приличного материального благополучия семей среднего класса, из которых вышло большинство представителей рассматриваемого поколения европейских интеллектуалов и политиков. Констатация семейного уюта и комфорта в воспоминаниях ровесников века о своем детстве — это не только естественная идеализация, свойственная каждому человеку, а отражение неповторимого обаяния духа эпохи их детства.

Формирование «естественного образа мира» (Карл Мангейм) у поколения *belle époque* в процессе его первичной социализации происходило в исключительно спокойных для детской психики условиях. Знакомясь с многочисленными мемуарами представителей этого поколения, невольно приходишь к выводу, что у большинства из них воспоминания о детстве пронизаны ностальгическим настроением, смысл которого выразила Симона де Бовуар: «Я думала о прошлом как о потерянном рае» [2, 82].

Вторым массовым впечатлением, эмоционально консолидирующим поколение «прекрасной эпохи» является общее ощущение потери своего места в истории, когда европейцы оказались «выброшены из своих биографий, как шары из бильярдных луз» (О. Мандельштам).

Особенность мироощущения европейской молодежи, вступившей в самостоятельную жизнь после первой мировой войны, состояла в том, что она, в отличие от предшествующих поколений, начала узнавать о «закате Европы», о «конце истории», о «последнем европейце». Мировая война оказалась первым потрясением, которое бесповоротно раскололо мир этого поколения, грубо отбросив детство в прошлое, но создав, вместе с тем, фон для его идеализации.

Десятилетие, последовавшее после окончания войны, пришлось на период вторичной социализации этого поколения. За исключением России и Италии, где укоренившиеся в обществе режимы поставили молодежь перед необходимостью совершать выбор между конформизмом и сохранением духовной независимости, в остальной Европе поколение *belle époque* пошло в университеты и

начало, по словам К. Мангейма, «самостоятельно экспериментировать с жизнью».

Сразу после окончания первой мировой войны во Франции начали собираться представители искусства старшего поколения, которых манила бурлящая художественная атмосфера Парижа. Несколько позже к ним присоединились более молодые художники, литераторы, кинематографисты.

Если для большей части рассматриваемого поколения в Западной Европе первым переломным событием жизни явилась Великая война, то для их сверстников в России — Октябрьская революция: «Сейчас, когда со времени первой мировой войны прошло почти полвека, я вспоминаю об этом совсем еще близком времени, как о чем-то очень давнем, тонущем в тумане прошлого... Сейчас мы относимся ко всему, что было до семнадцатого года, как к детству... Война 1914 года не завладела сознанием так окончательно, как все, что случилось после нее», — вспоминал К. Паустовский [3, 324 — 325].

Пожалуй, во многих отношениях среди крупных континентальных стран Европы наиболее благоприятные условия для вторичной социализации «поколения *belle époque*» имелись во Франции. В ней отсутствовали серьезные экономические и политические катастрофы, потрясавшие Германию и Россию, она не была распята, подобно Испании, гражданской войной, ее не окутала, как Италию, вязкая и удушающая атмосфера всеобщего конформизма.

С точки зрения самооценки этого поколения, привлекает внимание категоричная фраза Ж.-П. Сартра, которую привела С. де Бовуар: «Сравнивая свое поколение с предыдущим, Сартр заключил: «Мы несчастнее, но мы симпатичнее» [2, 442]. Казалось бы, крайне необъективное суждение, если учесть, что предыдущее поколение прошло через ад первой мировой войны, — и очень односторонне субъективное по отношению к своим сверстникам.

Но, если вдуматься, поколение Сартра было первым, которое вступило в эпоху перманентного кризиса европейской цивилизации и мучительно осознавало это состояние в течение всей своей жизни. Для поколения *belle époque* ощущение трагизма человеческого существования стало содержанием не только нескольких лет войны, а делом всей жизни, превратилось в элемент «структур повседневности» (Фернан Бродель). Это поколение открыло новую страницу истории, остро почувствовав на собственном жизненном и духовном опыте трагедию потери человеческой укорененности, отрыва от корней, как исторических, так и метафизических.

Французская публицистка, философ и богослов Симона Вейль (1909 — 1943) считала, что эта социальная болезнь охватила как все общество, так и каждого отдельного человека: «Укоренение — это, быть может, наиболее важная и наименее признанная потребность человеческой души... У человека есть корни благодаря его реальному, активному и естественному участию в жизни сообщества, которое сохраняет живыми определенные сокровища прошлого и некоторое предчувствие будущего» [5, 61].

В пределах каждого отрезка времени перекрещиваются жизненные пути представителей различных поколений, но на исторической оси времени часто можно выделить определенное социально — биологическое ядро, которое придает эпохе ее неповторимое своеобразие. Как это и произошло с поколением *belle époque*.

Часть I.

Борис Лисаневич

О, дивный новый мир,
С такими вот людьми,
Не правда ль,
Человечество прекрасно.

(слова Миранды, дочери Просперо,
из трагикомедии Шекспира «Буря»,
акт V, сцена 1)

Его судьба представляет типичный пример своего поколения. Первичная социализация — детство прошло в уютном городе, в кругу большой, дружной и зажиточной семьи. В метрической книге Одесской Николаевской церкви в Ботаническом саду имеется запись № 237 о рождении Бориса Лисаневича 4 октября 1905 года и крещении 1 ноября того же года [6].

Отец, дворянин Николай Александрович, был отставным офицером, предки традиционно служили в русской армии в офицерских чинах. Особенно славен был прапрадед Бориса генерал Григорий Иванович Лисаневич (1756 — 1832). Обширная информация о нем содержится в книге А.В.Михайловского-Данилевского и А.В. Висковатова «Военная галерея Зимнего дворца» (т. V, СПб., 1848 — 1859 гг.). В Одесском государственном архиве хранится фонд семьи Лисаневичей, который содержит письма на его имя с автографами императоров Павла и Александра, других современников.

Борис Лисаневич вспоминал: «Наша семья жила в Одессе. У меня было три брата, я был самый младший. Наш дом в Одессе был на окраине города, между ипподромом и кадетским училищем. Эти два места сыграли наиболее важную роль в моей жизни в Одессе» [7, 67].

Революция 1917 года разрушила семью Лисаневичей. Старший брат погиб в 1918 г. на Балтике, когда его корабль подорвался на mine. Второй брат, тоже балтийский офицер, сражался на стороне белых, расстрелян в 1937 г. Третий брат через Крым и Стамбул добрался до Франции. Сам Борис, курсант кадетского училища, участвовал в гражданской войне, был ранен, семья разорилась и голодала.

Надо было как-то выживать. Случайно, по протекции знакомой, бывший кадет поступает в кордебалет одесской оперы и неожиданно быстро делает успехи на танцевальном поприще. Но мысль о бегстве в Европу не покидает его и в 1924 году по счастливому стечению ряда обстоятельств он уезжает в Германию, а затем в Париж (его мать эмигрировала из России в 1928). Лисаневич поселяется в Париже с паспортом Нансена на руках, работает на заводе «Рено».

Вскоре удача снова улыбается Борису: его принимают в балет Сергея Дягилева. Так началась следующая глава его удивительной жизни. Весь мир был перед ним: Лондон, Рим, Монте-Карло, Америка... Борис танцует во многих балетах. Вне сцены его друзьями становятся Жан Кокто, Игорь Стравинский, Анри Матисс, Серж Лифарь... В труппе Дягилева Борис танцевал пять лет, до смерти ее основателя в 1929 году.

После смерти Сергея Дягилева Лисаневичу пришлось искать новое применение своих сил и он становится участником антрепризной балетной труппы, гастролирует в Европе и Америке, женится на Кире Щербачевой, балерине кордебалета опер Шаляпина. С собственной танцевальной программой они выступали в Китае, Индии, Бирме, Яве, Цейлоне, Сингапуре. Невозможно узнать, понять и передать множественность знакомств, ситуаций и отношений, которые окружали Бориса в той лихорадочной жизни.

Вторым городам, после Парижа, где скитальческая жизнь задержала Бориса, стала Калькутта. В колониальной Индии существовали светские клубы, объединявшие как правило, англичан. Лисаневич нарушает эту традицию и в 1936 г. создает клуб, членами которого могли стать как европейцы, так и представители индийской элиты, а также женщины. «Было решено назвать новое учреждение «Триста», имея в виду, что раз Калькутта — второй город Британской империи, а в Лондоне имеется знаменитый «Клуб — 400», то следовательно, калькуттский должен называться «Клубом — 300»... Перечень из 180 членов-учредителей клуба, представлявших элиту Калькутты, читается как список героев арабских сказок «Тысяча и одна ночь»... Когда сегодня спрашиваешь, что обеспечило беспрецедентный успех

«Клуба — 300», обычно отвечают» — Борис» [7, 126 — 127, 131].

В годы второй мировой войны количество посетителей клуба и друзей Бориса значительно увеличилось за счет американских и британских военных. Он становится очень информированным человеком, к нему проявляют интерес разведки различных стран. Индийцы и американцы считали его русским агентом, а русские — американским.

Начало новому этапу приключений Бориса положило знакомство в 1944 году с королем Непала Трибхуваном. С 1846 г. правители этой страны были оттеснены от власти феодальным семейным кланом Ран и король стремился вернуть узурпированную власть. Между Лисаневичем и Трибхуваном завязалась тесная дружба и Борис включился в сложную операцию по восстановлению власти королевской династии. При поддержке Индии она закончилась успешно в 1951 г.

К этому времени в личной жизни Бориса произошли значительные изменения: он расстался со своей супругой Ксенией, которая не разделяла его увлеченность Востоком и уехала в Америку. Новой женой Бориса стала датчанка Ингер Пфейфер, моложе его на 20 лет. Она родила ему трех сыновей и упокоила его прах.

В сентябре 1951 г. на личном самолете короля Непала по его приглашению Лисаневич прибыл в Катманду. Непал в то время был практически изолированной от мира страной, куда редкие иностранцы могли попасть только по специальному разрешению. Она обладала древней богатой культурой, но полностью отсутствовали т.н. блага цивилизации.

Непал произвел на Бориса ошеломляющее впечатление красотой своей природы и самобытностью. «В первую же ночь я встретил леопарда на улице Катманду, а за долиной — Азию Киплинга, смесь Китая и Индии, оправленную в пейзаж, перед которым меркнет Швейцария». К тому времени Борису наскучила Индия, да и делать там после ухода англичан было особенно нечего. В его уме, который причудливо сочетал авантюризм и практицизм, родилась фантастическая идея поделиться красотой этой страны со всем миром. Это можно было сделать только открыв страну для туристов и альпинистов.

В течение двух лет Борис проделал огромную работу: убедил своего друга короля разрешить выдачу виз туристам, заинтересовал туристические агентства, обеспечил выращивание и доставку продуктов, и самое главное — создал и открыл в 1954 году **Royal Hotel**, единственный такого класса в радиусе 450 миль от Катманду. Уже в марте 1955 года журнал «Life» в большой статье о растущем потоке тури-

стов в Непал признал огромный личный вклад Лисаневича.

Гостиница стала базой для всех альпинистских экспедиций в Гималаи. Борис стал их лучшим другом, начиная с первопроходцев Эвереста Эдмунда Хиллари и непальского шерпа Тенцига Норгея.

Лисаневич отвечал за устройство приемов многочисленных иностранных гостей: Дж. Неру, Чжоу Эньлай, Айюб Хан, Хирохито, Ворошилов, космонавты Николаев и Терешкова... Настоящим триумфом для Бориса стал визит в Непал в 1961 году королевы Великобритании Елизаветы II и ее супруга принца Филиппа. Очарованная Борисом, королева Елизавета назвала его «мой самый лучший русско-британский подданный».

«Когда я взбирался по узкой винтовой лестнице к Борису, я никогда не знал, с кем могу столкнуться в гостинице, — это могли быть Агата Кристи или Франсуаза Саган, принц Карлос или Хиллари» — вспоминал его близкий друг художник Десмонд Дойг. Жан-Поль Бельмондо, очарованный Катманду и восторженный Борисом, снимает о нем документальный фильм. Они также вместе снимаются в фильме Филиппа де Брока «Человек из Гонконга».

Все друзья Лисаневича в один голос говорят, что он не был хорошим бизнесменом. Методичное зарабатывание денег, обогащение казалось ему **скучным делом**. Борис предпочитал захватывающие дух проекты, на которых зачастую зарабатывали другие. Но именно его имя закрепилось в истории развития туризма в Непале. Уже в 1959 г. журнал «Лайф» назвал Бориса «второй достопримечательностью в Непале после Эвереста». Первопроходческий вклад Бориса в становление индустрии туризма в Непале отмечают все туристические справочники по гималайскому королевству. Он начинал с нуля, а сегодня Непал ежегодно посещают сотни тысяч путешественников.

После закрытия «**Royal Hotel**» в 1979 г. Лисаневич открывает свой знаменитый ресторан «**Yak and Yeti**», **пятизвездочный отель того же названия**, а в 1978 — ресторан «Борис».

Борис Николаевич умер 20 октября 1985 году, в 80-летнем возрасте. Газета *Нью-Йорк Таймс* поместила некролог, отдав должное яркой личности нашего земляка. Похоронен он на кладбище британского посольства (у Бориса Лисаневича был британский паспорт). Рядом находится могила его матери Марии Александровны.

«Что в Вашей жизни вы любите и цените особенно?» — спросили как-то Бориса. Показывая на далекие горы, джунгли и храмы Катманду, тот ответил: «Все это — игра. Только одно может

быть достойным в этой жизни — насколько много людей вы сделаете счастливыми».

Через множество лет после того, как одессит открыл миру Непал, пришло время Одессе открыть своего земляка. Начало этому было положено в 1997 г., когда после завершения одесской альпинистской экспедиции на Дхаулагири (8167 метров) один из ее участников журналист и путешественник Виктор Кленов обнаружил в книжном магазине Катманду книги Мишеля Песселя «Тигр на завтрак», «Горы остаются молодыми» китайской писательницы Хан Сюин и «Мой Катманду» английского журналиста и художника Десмонда Дойга. За две недели поисков в Катманду Кленов пересмотрел фотографии из архива Лисаневича, беседовал с множеством людей, знавших его лично. Это были жена Бориса и его сыновья, ближайшие друзья.

С того времени Кленов ежегодно путешествует по Востоку, регулярно посещает Непал, собирает информацию о Лисаневиче, пропагандирует его в Катманду и Одессе.

К сожалению, очень многое упущено. Мишель Пессель, который долгое время лично общался с Лисаневичем, отмечал: «Борис никогда не раскрывает всей правды. В его самых поразительных рассказах, на которых строится его легендарный облик, всегда есть какая-то недоговоренность. Кроме того, рассказывая потрясающе забавные истории, он всегда забывает упомянуть об истинной роли, которую в тех удивительных обстоятельствах играл он сам. Я полагал, что будучи близким другом Бориса, хорошо понял основные события его жизни и услышал все, что стоило услышать. Но позднее я обнаружил, что существуют целые пласты его биографии, которые мне абсолютно неведомы» [7, 271].

В интервью Виктору Кленову жена Бориса Ингер сказала: «Я надеялась, что вся история жизни Бориса была рассказана Десмонду. Однако, никто не знает всей истории. «Тигр на завтрак» — это только эпизод, обрывающийся на 1969 году. Десмонд умер прежде, чем смог расшифровать магнитофонные записи.

Борис был очень закрытым человеком. Я всю свою жизнь потратила на то, чтобы разгадать его. Я думаю, может из — за революции, когда он был просто кадетом, юношей, он замкнулся в себе. То, что люди видели, думали и знали о Борисе было лишь внешней оболочкой. Никому не удавалось проникнуть глубоко. Он был публичным человеком, но его внутренняя жизнь оставалась загадкой».

Вторая часть статьи, посвященная Александру Марку, будет помещена в следующем номере.

Литература

1. Государственный архив Одесской области (далее ГАОО). — Ф. 274. — Оп. 2. — Д.19. — Л.VIII.
2. Бовуар С. де. Воспоминания благовоспитанной девицы / С. де Бовуар. — М. : Согласие, 2004. — 496 с.
3. Паустовский К. Повесть о жизни. Собрание сочинений в 6-ти т. — Т. 3. / К. Паустовский. — М. : Художественная литература, 1958. — 791 с.
4. Мальро А. Человек в процессе рождения // В кн.: Мальро А. Зеркало лимба. — М. : Прогресс, 1989. — 515 с.
5. Вейль С. Укоренение. Письмо клирику. — К. : Дух і Літера, 2000. — 350 с.
6. ГАОО. — Ф. 37. — Оп. 13. — Д. 639. — Л. 122 — 123.
7. Peissel Michle. Tiger for breakfast: the story of Boris of Kathmandu / Michle Peissel. — Time Books Int. — New Delhi. — 282 p.

Пищемуха В.Г. Борис Лисаневич і Олександр Марк: одесити «покоління belle époque». — Стаття.

Анотація. Стаття присвячена пам'яті двох видатних одеситів, які блискуче само-реалізувалися в протилежних географічних місцях Землі: Катманду і Парижі. З метою висвітлення і осмислення їхньої схожої долі розроблена і застосована концепція покоління «прекрасної епохи».

Ключові слова: покоління, «прекрасна епоха», Одеса, еміграція.

Pischemukha V.G. Boris Lisanevich and Alexander Mark: Odessa citizens of the «Belle Epoque» generation. — Article.

Summary. The article is written in memory of two outstanding citizens of Odessa, who were successful in self-actualization in different parts of the Earth: Kathmandu and Paris. The concept the “Belle Epoque” generation was developed and introduced for the purpose of description of their similar lives.

Keywords: generation, “Belle Epoque”, Odessa, emigration.

Романченко В.В.

*аспірант кафедри історії України
Бердянського державного педагогічного університету*

ЄВРЕЙСЬКИЙ ПОГРОМ 1886 РОКУ В ОДЕСІ ТА АНТИСЕМІТИЗМ У ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОМУ МЕНТАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ МІСТ

Анотація. У статті висвітлюються та аналізуються причини, перебіг та наслідки єврейського погрому в Одесі 1886 року, а також проблематика антисемітизму у південноукраїнських містах Російської імперії пореформеної доби.

Ключові слова: антисемітизм, євреї, погром.

Проблематика антисемітизму у Російській імперії завжди була незручною темою для досліджень, зважаючи на гуманістичну складову наукової діяльності, політкоректність та політичну доцільність. Разом з тим, причини, перебіг та результати єврейських погромів у містах Росії протягом другої половини ХІХ — початку ХХ ст. висвітлювались, переважно, побіжно та без належного аналізу. У даному плані вважаємо за доцільне зосередитись на одному з таких погромів, а саме на одеському погромі 1886 р.

Проблематику антисемітизму частково досліджують у своїх працях В. Волковинський, О. Постернак, М. Шитюк, В. Щукін, Ф. Турченко та ін. Нажаль, саме погром 1886 р. в Одесі залишається нерозкритим, тому дослідженню означеної події у рамках даного дослідження сприятимуть архівні джерела.

Упереджене ставлення до євреїв як етносу та іудеїв як релігійної групи було традиційним для Російської імперії та України. Ще за часів козацтва польська шляхта використовувала євреїв для посилення експлуатації українського селянства, яке, у свою чергу, часто сприймало євреїв як безпосередніх і основних експлуататорів, що й зумовлювало єврейські погроми під час спалахів української визвольної боротьби [1, 10]. Об'єктивним фактором слугувала «смуга осілості», поза котрою євреї не могли мати права постійного проживання. До вищезазначеної «смуги» належали колишні польські території, Лівобережна Україна та Південь України. Проте мета — інтегрувати євреїв у міське суспільство — зазнала фіаско. Євреї і далі мешкали у своїх спільнотах, відділених від християнського населення [2, 96].

Економічний вплив євреїв на теренах України у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. сприймався соціально вразливими верствами населення як демонстрація соціальної несправедливості. Так,

етнічний склад представників купецького стану (разом із членами родин), станом на 1897 р., у межах усіх 9 українських губерній, за підрахунками О. Доніка, був наступним: 37 863 єврея (55,9 % від загальної кількості — 67 709 осіб), 19 626 росіян, до яких також належала частина зросійщених українців (30%), 4672 українця (6,9 %), 1971 німець, 1457 татар, 663 вірменина, 494 поляка, 424 грека [3, 99]. Показово, що станом на 1897 р. в Одесі проживало 403,815 тис. мешканців [4, 4], з котрих, за мовною ознакою, росіяни (включно з «малоросами») становили 237,425 тис. чол. (58,8 %), євреї — 124,511 тис. чол. (30,8 %) [4, 6]. За релігійною ознакою іудеї становили 34,41 %, тоді як православні — 55,93% [4, 7]. За декілька десятків років євреї перетворилися в найвпливовішу етнічну групу Одеси. У 1910 р. з 2150 великих торговельних закладів Одеси євреям належало 1110, або більше половини, а головна стаття одеського експорту — зерно — на 89 % знаходилася в руках єврейських підприємців [5, 145].

Дане становище не могло не викликати заздрощів та агресії з боку містян іншого віросповідання та національності. Окрім 1886 року, погроми в Одесі відбувались: 1821, 1859, 1871, 1881, 1905 — 1907 рр. [1, 83-84].

Причини єврейських погромів полягали у ментальному світосприйнятті частини жителів міст Російської імперії другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Наведемо класичний приклад антисемітизму з роздумів представника одеської інтелігенції. Одеський науковець та викладач Василь Васильович Григор'єв на початку 1870-х рр. вважав, що «все зло заключається в том, что евреи не хотят существовать теми средствами, как и остальное народонаселение, не хотят заняться производительным трудом. И несмотря ни на какие меры правительства, его затраты и субсидии, евреи не обратились в полезных тружеников. Они хотят существовать и существуют, большею частью, только поглощая плоды чужого труда и сами почти ничего не производя» [6, 250]. Показово, що офіційна влада Одеси (а саме тимчасовий одеський генерал-губернатор князь) ще у вересні 1881 р. констатувала: «Євреї, за последние 20 лет

мало-помалу захватили в свої руки не тільки торгівлю і промисли, но і приобрели посредством купли или арендования и значительную поземельную собственность, причем благодаря своей сплоченности и солидарности, они, за немногими исключениями, дружно направили все свои усилия не к увеличению производительных сил государства, а к эксплуатации коренных жителей и преимущественно беднейших классов населения, чем и вызвали с его стороны протест, высказывавшийся в прискорбной форме — в насилиях» [7, 50]. Примітно, що частина імперського суспільства (як інтелігенція та бюрократія, так і міські низи) позитивно сприймала лише виробничі відносини та фізичну працю, але аж ніяк не ринок фінансів, посередництво та послуги.

Перебіг єврейського погрому в Одесі 1886 р. схематично змальовано у донесенні одеського градоначальника П. Зеленого до тимчасового одеського генерал-губернатора Роола. Так, 15.04.1886 р. П. Зелений писав: «Сегодня в четырех местах Одессы произошли антиеврейские беспорядки, не имевшие тяжких последствий. Назначены объезды и обходы. 14-го, в понедельник, в 5 часов вечера, на Куликовом поле начались беспорядки, выразившиеся бросанием камней в жандармов, казаков и полицию, защищавших нескольких евреев от нападения на них толпы. В 7 часов, по окончании гулянья, та же толпа направилась через старый базар на Тираспольскую улицу и по пути била окна в домах, но с помощью полиции и казаков к 9 вечера беспорядки прекращены до прибытия на место вызванных по тревоге войск» [7, 145-146].

Деякі пояснення початку погрому наведено у Рапорті одеського поліцеймейстера за № 814 до одеського градоначальника: «Произошедшие в г. Одессе 14 числа сего Апреля уличные беспорядки, прекращенные в тот же день без особенных последствий только в силу принятых с самого начала мер, указали на необходимость уяснить побуждения толпы к беспорядкам и причины этого прискорбного явления. В г. Одессе уличные беспорядки, направленные против евреев, имели место... в 1871 и 1881 годах, и каждый раз поводом к беспорядкам служил самый ничтожный случай драки, а затем развивался до всеобщих уличных беспорядков... Полицейскими дознаниями и судебными процессами по делу о беспорядках установлено, что все эти безобразия начинались преимущественно несовершеннолетними мальчишками, которых... подстрекали несколько человек совершеннолетних» [8, 1-2]. Тому, зазначав поліцеймейстер, не було порушено судове провадження (проти неповнолітніх). Слідство та мировий суддя з'ясували, що серед активних підбурювачів був виходець з Орловської губернії

Бубнов (буде засуджений на три місяці арешту), котрий на Куликовому полі напав на жандармів, які, у свою чергу, намагались заарештувати солдата. Слідство вважає даний незначний випадок початком та єдиною причиною погрому. Наступними підбурювачами названо одеського міщанина Захарія Скларенко, рязанського селянина Івана Царьова та херсонського селянина Никифора Зинова (котрі були свідками конфлікту Бубнова з правоохоронцями) [8, 1-2].

Український дослідник Я. Грицак вважає, що «саме промислові робітники, переважно вихідці з Росії, були відповідальні за хвилі масових антиєврейських погромів, які прокотилися українськими губерніями у 1881 — 1882 і 1903 — 1906 рр.» [9]. Дану позицію відстоює і Ф. Турченко, котрий вважає, що найчастіше погромниками виступали не українці, а місцеві міщани — росіяни і мігранти з внутрішніх російських губерній, що були поза межею єврейського розселення. Тут вони вперше зустрілися з євреями, що також приїхали на південь України у пошуках кращого життя. Не маючи раніше досвіду спілкування з євреями, росіяни сприймали їх — людей іншої віри, культури і ментальності — як «чужих». А коли виявлялося, що вони, до того ж, не зайняті на роботі в шахті, чи на заводі і взагалі «не працюють», то у свідомості вимальовувався образ нещадного експлуататора — паразита [5, 142].

Ми не можемо повною мірою погодитись з позицією вищенаведених науковців, вважаючи її надто узагальненою. У якості неоднозначності трактування суб'єктів антисемітизму наведемо спогади декана історико-філологічного факультету Новоросійського університету (а згодом і ректора), харків'янина О. Деревницького, котрий переїхав до Одеси 1893 р., і писав стосовно єврейського населення Одеси: «А сколько их здесь, Бог мой! Евреи в купальнях, евреи в ресторанах, в полиции, на почте, на базаре, улице, в магазинах, на бульварах, за стеною нашей квартиры! И как достается бедному нашему языку — нашему прекрасному языку, здесь в Одессе! Сюдою (сюда), столяр, пересып, блудить (блуждать). Я хотел в справочной конторе взять няню для детей из уроженок великороссийских губерний, но таковой не нашлось, и мы взяли немку. А одесская пресса! — все пересыпано иудаизмами. Жидки заполонили местную печать и сообщили ей свойственный их натуре характер юркости, назойливости, трусливого нахальства и самодовольной пошлости» [10, 61]. Таким чином, як і на початку нашої статті, ми маємо ще один приклад освіченого жителя міста — антисеміта. У той же час, антисемітизм не був притаманний більшості інтелігенції. Наприклад, одеський історик І. Бондаренко (1873 — 1911)

вважав сіонізм справжнім національним рухом, «в яким сполучилися різні настрої серед представників бідолашної нації, починаючи від шукання елементарної безпечності й кінчаючи високим запалом ідеалізму, що, не боїться обвинувачення в утопії» [11, 114]. Дискусійними є і звинувачення влади Російської імперії у провокуванні погромів з боку миколаївських дослідників М. Шитюка та В. Щукіна [1, 163], оскільки правлячі кола Росії ще 1882 р. побоювались єврейських погромів, вбачаючи у них ознаки, за словами голови Комітету міністрів М. Рейтерна, «самого ужасного соціалізму» [12, 37].

Також, українська дослідниця В. Константінова, апелюючи до Ф. Турченка, звертає увагу на те, що погроми мали місце аж ніяк не виключно в містах. Коли у 1881 р. регіоном прокотилась хвиля погромів, у Херсонській губернії вона зачепила 40 поселень і сіл [13, 418-419]. Тим не менш, визнаємо, що головну роль у погромах відігравали соціальні низи та пролетаріат (без наголосу на етнічне погодження, хоча варто визнати домінування росіян серед робітників), оскільки навіть антисемітські погляди деяких представників інтелігенції та буржуазії — залишались лише поглядами (хоча останні і зіграють свою роль в ідейно-політичному оформленні чорносотенних організацій). У свою чергу, «міський характер» погромів пояснюється концентрацією євреїв та їхнього капіталу, переважно, у містах. Про це ми писали вище, додамо лише те, що міське населення в українських губерніях, яке з 1863 р. по 1897 р. зросло з 1 млн. 460 тис. до 2 млн. 988 тис. осіб, на 33 % складалося з євреїв [14, 77].

Донесення одеського градоначальника П. Зеленого до тимчасового одеського генерал-губернатора Роола від 28 квітня 1886 р. змальовує головних винуватців погрому: «... при разборе дел о беспорядках мировыми судьями главными виновниками беспорядков оказались следующие лица:

— одесский мещанин Захарий Складенко и крестьяне Рязанской губернии — **Иван Трифонов Царев** (он же Голенищевский) и Херсонской губернии Никифор Исафатов Зиновенко (Зинов) — в то время, как Бубнов возбудит толпу, начали кричать и, возбуждая мальчишек к беспорядкам, водили их толпой и разбивали вместе с ними на площади рундуки, столики и били проходивших евреев. Лица эти приговорены мировым судьей: Складенко — на 1,5 месяца, Царев и Зиновьев — на 1 месяц и одну неделю; имущества не имеют и занимаются черными работами и извозным промыслом.

— Отставной рядовой Семен Андреев Гайдученко 14 апреля, когда начались беспорядки, явился

на сахарный завод и стал подстрекать рабочих отправиться в город, бить евреев. Гайдученко приговорен мировым судьей к 7-дневному аресту.

— Отставной ефрейтор Андрей Моисеев Войцев в то время, когда евреи, испуганные беспорядками, стали выносить из рундуков на толчок товары, напал на одного еврея, вырвал у него вещи и подстрекал к тому же толпу, которая, набросившись на вещи, сейчас же растаскала их. Войцев приговорен мировым судьей к аресту на 2,5 месяца» [7, 146].

Погляньмо на розширений перелік затриманих. Відповідно до рапорту помічника приставу Олександрівської поліцейської дільниці від 22 квітня 1886 р., винуватцями погрому були наступні особи:

1. Селянин Тульської губернії Іван Косарев (21 рік);
2. Селянин Орловської губернії Михайло Бубнов (вік невідомий);
3. Селянин Калузької губернії Максим Андреев (22 роки);
4. Одеський міщанин Захарій Складенко (23 роки);
5. Селянин Тульської губернії Андрій Котіков (28 років);
6. Рядовий запасу з Орловської губернії Григорій Чернодиров (29 років);
7. Селянин Рязанської губернії Нікіта Фомін (30 років);
8. Селянин Рязанської губернії Іван Голенищевський, або Царев (25 років);
9. Селянин Херсонської губернії Тимофій Ільченко (18 років);
10. Селянин Херсонської губернії Никифор Зиновенко (21 рік);
11. Відставний рядовий, селянин Київської губернії Іван (прізвище зазначено нерозбірливо, орієнтовно — Забій) (43 роки);
12. Одеський міщанин К. Лозієнко (12 років) [8, 20 — 23].

Таким чином, можемо відзначити наступні факти:

- 7 затриманих правопорушників з 12-ти є вихідцями з власне російських губерній.
- 9 затриманих з 12-ти є селянами, тоді особами, котрі займали в Одесі нішу соціальних низів.
- Віковий ценз активних антисемітів та погромників не перевищував 30-ти років, за незначним винятком.

Повертаючись до засудженого С. Гайдученко, варто додати, що працював він сторожем на рафінадному заводі Бродського, до котрого і направився агітувати робітників. Симптоматично, що, за повідомленням газети «Одесский Вестник» від

20.04.1886 р., С. Гайдученко «остался приговором доволен» [7, 146].

Погроми 1870 — 1880-х рр. призвели до змін у світогляді єврейської буржуазії й інтелігенції. Зростало розчарування в ідеалах просвітництва, акультурація визнавалася передчасною. На перший план вийшла ідея так званого практичного чи поселенського сіонізму — створення держави на історичній батьківщині у Палестині. Особливо цей рух активізувався в Російській імперії на початку 1880-их рр., де його називали палестинофільським [15, 164].

Також наступила зворотна радикалізація єврейського населення як реакція на утиски негативне сприйняття. Наприклад, лише в Одеському судовому окрузі у 1901 — 1904 рр. євреями було здійснено 55 % усіх політичних злочинів [16, 124]. У жовтні 1905 р. в Одесі анархісти Я. Брейтман та Я. «Портной» кинули в процесію чорносотенців три бомби, спровокувавши криваву розправу над місцевими євреями, внаслідок якої було пограбовано більше 16,3 тис. будинків і магазинів, загинуло 800 та поранено 5000 чол. [17, 56].

Можемо повністю погодитись з висновками київського дослідника В. Волковинського про те, що «єврейські погроми, переслідування цього народу чорносотенцями, які були переважно руськими, протягом кількох десятиріч сприяли тому, що багато євреїв влилися до лав більшовиків і, прикриваючись диктатурою пролетаріату, жорстоко розправлялися з борцями як за єдину і неподільну Росію, так і за соборну і вільну Україну. Вони значною мірою сприяли встановленню влади Рад по всій колишній імперії і завдавали відчутної шкоди утворенню самостійної України» [18, 73].

Отже, єврейський погром 1886 р. в Одесі представляв собою черговий вияв агресії соціальних низів супроти більш успішної частини населення. Відмінності в етнічному, культурному, релігійному та соціально-економічному аспектах відбилися на ментальному сприйнятті частини міських жителів другої половини XIX — початку XX ст. євреїв як ворогів та експлуататорів. Незначні деструктивні наслідки погрому 1886 р. «відшкодуються» погроми 1905 — 1907 рр. в Одесі зокрема та Україні загалом. Соціальна база антисемітизму складала, у своїй більшості, представників соціально вразливих верств населення (з деякою перевагою росіян, селян, мігрантів), в котрому інтелігенція відіграла роль пасивного спостерігача та ідейного підбурювача. Власне, побутовий антисемітизм, притаманний ментальності мешканців Російської імперії на зламі XIX — XX ст., залишається поширеним і в Україні та Росії XXI сторіччя. Так само, як українофобія в Росії та викликана військово-політичними факторами русофобія в Україні.

Література

1. Шитюк М. Єврейське населення Херсонської Губернії в XIX — на початку XX століть : монографія / М. Шитюк, В. Щукін. — Миколаїв : Вид-во Ірини Гудим, 2008. — 221 с.
2. Каппелер А. Мала історія України / Каппелер А. — К. : «К.І.С.», 2007. — 264 с.
3. Донік О. Етнічна диференціація і процеси соціально-культурної адаптації підприємців України в пореформену добу / Донік О. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2012. — Вип. XX. — С. 96-111.
4. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Город Одесса / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э. Л. Пороховщиковой, 1903. — 196 с.
5. Турченко Ф. Південь України напередодні Першої світової війни / Турченко Ф. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: «Просвіта», 2004 — Вип. XVII. — С. 127-162.
6. Василий Васильевич Григорьев по его письмам и трудам: 1816 — 1881. С приложением портрета и факсимиле / сост. Веселовский Н. — СПб. : Типография и хромолитография А. Траншеля, 1887. — 393 с.
7. Евреи Одессы и Юга Украины. Книга I (конец XVIII — начало XX вв.). / Л. Белоусова, Т. Волкова. — Одесса: ООО «Студия «Негоциант», 2002. — 300 с. (Серия: «Труды Государственного архива Одесской области». — Т. VII).
8. Держархів Одеської обл., ф. 314 «Канцелярія Одеського поліцмейстера», оп. 1, спр. 67: «Рапорты и переписка с Одесским градоначальником и приставами полицейских участков о происходивших 14/IV-1886 г. в Одессе уличных беспорядках (еврейский погром), о выселении из города зачинщиков их». — 130 арк.
9. Грицак Я. Нариси з історії України: формування української модерної нації [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/261398/>
10. Музичко О. Південноукраїнські історики та російська академічна еліта: етапи та напрямки співпраці у другій половині XIX — на початку XX ст. / Музичко О. // Історіографічні дослідження в Україні. — Ін-т історії України НАН України, 2011. — Вип. 21. — С. 56-83.
11. Музичко О. Іван Михайлович Бондаренко: біоісторіографічний нарис / Музичко О. // Історіографічні дослідження в Україні. — Ін-т історії України НАН України, 2010. — Вип. 20. — С. 100-121.
12. Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.) [2-е изд., испр.]. / Миронов Б. — СПб. : Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000. — Т.1. — 2000. — 548 с.
13. Константінова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 — 1904 роки) / Константінова В. — Запоріжжя : «АА Тандем», 2010. — 596 с.
14. Донік О. Чисельність та етнічно-конфесійний склад купецтва України в XIX — на початку XX ст. / Донік О. // Український історичний журнал. — Київ : «Дієз-продукт», 2009. — Вип. 5. — (№488). — С. 71-96.
15. Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX — початок XX ст.) : монографія / Шевченко В. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. — 266 с.
16. Постернак О. Підприємці в організаціях та програмі чорносотенців Півдня України у 1905 — 1907 рр. / Постернак О. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. — Вип. XV. — С. 120-128.
17. Волковинський В. «Чорна сотня» та її «хрещені батьки» в Україні на початку XX ст. / Волковинський В. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К.

: Ін-т історії України НАН України, 2002. — Вип. V. — С. 54-65.

18. Волковинський В. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку XX ст. / Волковинський В. // Український історичний журнал. — Київ : «Наукова думка», 1999. — Вип. 3, (№ 425). — С. 63-74.

Романченко В.В. Еврейский погром 1886 года в Одессе и антисемитизм в южноукраинском ментальном пространстве городов. — Статья.

Аннотация. В статье освещаются и анализируются причины, ход и последствия еврейского погрома в Одессе 1886 года, а также проблематика антисемитизма в южноукраинских городах Российской империи пореформенной эпохи.

Ключевые слова: антисемитизм, евреи, погром.

Romanchenko V.V. Jewish pogrom in 1886 in Odessa and antisemitism in the South Ukrainian cities mental space. — Article.

Summary. The article highlights and analyzes the causes, course and consequences of the pogrom in Odessa in 1886, as well as the problems of antisemitism in Southern Ukrainian cities of the Russian Empire, the post-reform period.

Keywords: antisemitism, Jews, pogrom.

Серебрянникова Н.И.

*к.и.н., доцент кафедры общегуманитарных дисциплин
Международного гуманитарного университета*

ЛИЧНЫЕ ВОСПОМИНАНИЯ КАК СПОСОБ КОНСТРУИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ

Аннотация. В статье на основе личных воспоминаний как исторического источника рассматриваются основные компоненты, конструировавшие социальную реальность молодежи в период 50-60 гг. 20 ст.

Ключевые слова: личные воспоминания, молодежь, устная история, советский период.

Практически сто пятьдесят лет тому назад Иоганн Дройзен отметил, что не всё, происходившее в прошлом, достойно одинаково пристального изучения и выбор должен быть продиктован потребностью углубить понимание того, как прошлое повлияло на настоящее [1, 453].

Конструирование социальной реальности включает в качестве необходимой составляющей установление отношений с определенными событиями прошлого. Подобное конструирование становится возможным благодаря новым методам сбора, анализа и обработки информации.

Устная история дает возможность расширить исследовательское поле, вводя в научный оборот такие уникальные источники, как интервью очевидцев, отражающие субъективные восприятия, эмоции «маленького» человека и раскрывающие особенности ментальности людей.

В Украине устная история заявила о себе как о направлении в 1994 г., когда во Львове в Институте исторических исследований ЛНУ им. И. Франка состоялась международная конференция «Методология и методы устной истории — рассказы о жизни в социологии». В ней приняли участие 64 ученых из 17 стран [2].

Большое количество работ по истории, в которых использовались устные источники, свидетельствует о качественном наполнении данной отрасли исторических знаний. Однако, основной проблемой украинских устноисторических исследований остается проблема интерпретации записанных интервью, отсутствие отечественных монографий, базирующихся на анализе рассказов информантов, что продиктовано недостаточностью подобных источников во всех интересующих специалистов сферах и периодах.

Один из таких периодов — это советская эпоха. В повествовании информантов о своей жизни

ярко проявляются те стороны жизни, которые не отразились или практически отсутствуют в других видах источников. Речь идет о возможности с их помощью изучать советскую повседневность, менталитет, духовном мире человека XX в., репрессии и т.д. Интересным представляется мнение П. Томпсона, что главной проблемой для изучения бывших социалистических стран стало не уничтожение письменных документов, сколько масштабностью содержащихся в них недостоверных и искаженных данных [3, 74].

Для изучения советской общности изнутри, не со стороны власти (каким должен был быть советский человек — такие сведения архивы содержат), а со стороны человека (каким он видел себе подобных, власть предрержащих, политику государства) источники достаточно бедны.

В настоящее время еще живы люди, помнящие предвоенные и послевоенные годы. Их память хранит уникальные воспоминания, касающиеся целого ряда актуальных научных проблем, которые в советское время далеко не всегда можно было объективно фиксировать. Данный пласт памяти находится под угрозой очень скорой утраты. Поэтому сегодня назрела острая необходимость немедленной фиксации воспоминаний и личного опыта очевидцев.

Источники и материалы, полученные при помощи методов устной истории, могут существенно дополнить представления о советском и постсоветском обществах, а также выявить новые исследовательские задачи.

Мы в своем исследовании вводим в публичное пространство новую информацию в формате редактированного интервью, структура которого определяется ранее разработанным унифицированным опросником. Интервью сопровождаются небольшими контекстуальными комментариями.

Исследование проводилось в ряде регионов Украины: в районных центрах Львовской, Ровненской, Харьковской и Одесской областях, которые являются пограничными не только в географическом аспекте, но и пограничными в отношении город-село. Респондентами стали мужчины и женщины, 30-50-х гг. рождения. Методика работы базировалась на изучении

автобиографического нарратива. Необходимо отметить, что по объективным причинам, восприятие эпохи является субъективным и не всегда согласуется с официальными историческими данными. К тому же, при анализе источников, необходимо учитывать, что содержание современных социальных представлений о прошлом связано с тем, что это конструкт, который создается в настоящем, а отнюдь не то, «что было на самом деле» [1, 448]. Для данного исследовательского проекта было важно не только зафиксировать исторические реалии изучаемого времени, но и оценить возможности саморефлексии респондента, который оказался свидетелем серьезных изменений в социальной жизни.

В данной работе выделим основные компоненты, конструировавшие социальную реальность молодежи в период 50-60 годов 20 ст.

Общественная и культурная жизнь

Практически все школьники были вовлечены в активную общественную и культурную жизнь общества, в соответствии со своим возрастом. А это — лагеря отдыха и трудовые лагеря, художественная самодеятельность (рисование, танцы), спорт, организованные поездки по городам Советского Союза.

- В кружки вы ходили какие-то?

- Конечно, ходила. Я вообще-то своеобразная, к технике имею склонность. У папы сына не было. И он говорит: «Валя, идем мотоцикл отремонтировать». И я с ним иду. Рядом стою, ключ держу. Вот так и училась... А в школе у нас очень интересный преподаватель был. Бывший летчик. Во время войны он летал. И он нас пристрастил: мы паяли, таблицы умножения делали, таблицу Менделеева делали. Во всех классах эти таблицы были.

Потом спортом немножко занималась. Гимнастикой... Я не бегала. По канату лазила...

А знание техники пригодилось в быту: я могу розетку любую разобрать, или вилку, утюг могу сделать. Дома сама все могу сделать: гвоздь забить могу, велосипед себе исправить — все могу! (Бастар В.М., 1951, г. Измаил, Одесская обл.)

В нашем селе не было таких развлекательных программ как в городе. Мы ходили в лес и обратно. Собирали грибы, ягоды, ходили на маёвки. Были летние лагеря в школе. Ходили в клуб культуры, где нам показывали кино. Была художественная самодеятельность. Я даже помню пела, помню, в школьном хоре. Только что пела — уже не помню. (Малновецкая М.А., 1954, Одесская обл.)

Отдыхала в пионерском лагере. Летом иногда ездили всей семьей на море, в деревню к родителям отца. Занималась художественной гимнастикой, любила рисовать. (Смолий Л.Е., 1945, Винницкая обл.)

В походы не ходили, были экскурсии, спортом, театром занималась мало. Приймала активную участие в школьной художественной самодеятельности. Відпочивала в піонерських таборах. Я вишивала, займалася шиттям. (Базелюк А.А., 1949, Одесская обл.)

Занималась спортом: лёгкой атлетикой, лыжной гонкой. Другие увлечения? Участвовала в квартете «Алёнушка». Мы даже получили приз-баян для школы. (Федоренко Л. В., 1956, Одесская обл.)

В 10 классе наш класс на неделю возили в Москву. (Федоренко Л.В., 1956, Одесская обл.)

Нет, в то время не было лагерей. Спортсом на лыжах каталась, ну как, в школе не соревнованиях. Папа был кузнецом, сделал большие санки и катал меня. Выступала в ансамбле, в танце 20 раз должна была присесть, чтоб станцевать гопак и все кричали «бис» видать 40 раз я присела тогда. (Биязи Г. Д., 1947, Хмельницкая обл.)

Викторины и летние лагеря, походы по историческим местам, были костры, песни у костра, ночевки с классом у костра (Шведенко А. М., 1949, Одесская обл.)

Походов как таковых не было, а вот ночевки во время летней отряды на сеновале или под стогом соломы — это да! Чудеса... В советское время о детях заботились, лагеря пионерские, походы, путевки по всему СССР. (Борук В.Е., 1938, Одесская обл.)

Ходили в походы, летний отдых нам обеспечивали городские власти. В черте города в парке был пионерский лагерь. У кого была возможность — тот ездил на море. Занималась спортом: баскетбол, ручной мяч, при школе работали спортивные секции. На музыку ходить не разрешали родители: считали, что болгарская девушка должна уметь смотреть за хозяйством, воспитывать детей и угождать мужу. Другие увлечения: рисование, устраивали концерты во дворе для наших родителей и соседей. Детям младшим крутили кино, на стене выбеленного соседнего дома. (Склифасовская А.Д., 1949, Одесская обл.)

После 10 класса был выпускной вечер. Интересно было. У всех платья одинаковые были. У одной девочки мама была портниха, и мы пошили платья. Брат учился во Львове и привез мне босоножки. Такие трапаяные были. Потом такой блестящий широкий пояс черный с пряжкой и черный большой цветок на белом платье. Так принято было. У всех по-разному были платья пошиты, но белые, одинаковые... Короткое платье, рукав фонарик и либо клешь, либо полуклешь. Я с восьмого класса уже сама могла шить... Гуляли до утра. Застолья не было, ходили на речку. Застолье было в школьной столовой, но без крепких напитков. Может ребята и выпили где за углом. Подарки учителям не принято было дарить. Ничего, кроме цветов. Столы накрывали сами, без родителей. Бутерброды были на столах. Сладкое – торт. Родители приходили только лишь когда вручали аттестат. А празднования для родителей не было. У нас было три класса выпускных. (Сиклицкая О.К., 1940, Ровненская обл.)

СМИ и книги как компонент социальной жизни

В формировании «гражданина» большая часть отводилась СМИ, музыке и пр. Все респонденты указывают на то, что они читали Советскую прессу, героические книги, пели народные или советские песни.

- Что любили читать в детстве?

- Вообще я читать не любила до третьего класса. Мама приходит и заставляет меня, бьет – и я читаю. А потом дала мне «Всадника без головы» и потом пошло дело. И под одеялом, и везде. А потом папа кричит: «Выключай свет, без глаз останешься». Так я любила читать... А потом классику читала. Но больше классику моя дочь читала. Читает Островского и заливается. А все никак понять не могла чего она смеется... А я больше художественную литературу читала.

- Какие газеты читали, когда в школу ходили?

- Читала «Пионерскую правду», тогда такая детская газета была. «Комсомольская правда» потом пошла. Интересные были газеты. Газеты выписывали потому, что хотелось. Денег на «надо» не было. Мы всегда выписывали много газет. Я любила еще журнал «Наука и жизнь», запоем читала. «Литературку» выписывали, подписка до сих пор где-то на чердаке хранится. Потом фильмы пошли. А я все читала.

- Какую музыку слушали?

- Конечно, музыку слушала. Дома

проигрыватель был, пластинки... Я помню хорошо, когда у нас телевизор появился. Мне было лет тринадцать. Где-то 1964 год. Был маленький такой, черно-белый. Собирался весь квартал, выставляли телевизор на окно, чтобы все смотрели. Потом папа купил линзу, чтобы все могли смотреть. Так было интересно... Показывали фигурное катание, футбол, фильмы смотрели, и мультики очень любили. Все смотрели без разборки. (Бастар В.М., 1951, г. Измаил, Одесская обл.)

Читали газеты: «Известия», «Колхозный ранок», «Комсомолка». А книги мы читали: «Молодая гвардия», «Судьба человека» и много других военных книг. А книги которые были запрещены советским союзом не читали. Да и доступа к ним не имела. Откуда ж в селе это возьмешь. Музыку слушали больше народную, в том числе и пели народные. Например: «Несе Галя воду», «За туманом», «А мне 17 лет». Больше названий не помню. Так, только урывки песен. Если б кто напомнил, напеть может и вспомнила. (Малновецкая М.А., 1954, Одесская обл.)

Читали Толстого, Гончара – классиків української та російської літератури. Читала періодичну пресу, журнали, дитячі та юнацькі журнали, слухали сучасну радянську естраду, співали пісні радянських композиторів – «Чорний кіт». (Базелюк А.А., 1949, Одесская обл.)

Любила познавательную литературу, художественные книги на историческую тематику, фантастику. В то время пользовались успехом газеты «Труд», «Комсомольская правда». Слушали музыку 80-90-х годов. Любили их петь, а также и народные песни. (Смолий Л.Е., 1945, Винницкая обл.)

Из газет: «Пионерская правда», «Комсомольская правда». Зачитывались художественной литературой «Как закалялась сталь» Островского, книги военных лет. Слушали современную, на те времена, музыку. Песни пели Аллы Пугачёвой, Софии Ротару и многие другие! (Федоренко Л. В., 1956, Одесская обл.)

«Знамя коммунизма», «Черноморская правда», журналы «Здоровье», «Крокодил», «Умелые руки», «Человек и закон». (Шведенко А. М., 1949, Одесская обл.)

Книги в нашей семье любили, целая библиотека, была, но сначала они были недоступны

по цене. «Правда» районку «Південна зоря» «Известия» помню «Труд». Слушали радио-передачи по маяку (районная точка). Молодыми кино любили, а театра у нас не было. Мы ж не городские (Борук В.Е., 1938, Одесская обл.)

В основном художественную литературу. Музыку слушали народную. Зыкина была нашим кумиром. Когда стали постарше эстрада: болгарская Лили Иванова, Эмиль Димитров, Бюль Бюль Оглы, Магомаев, Кристалинская. Когда были уже женаты: Мулерман, Кобзон, Ободзинский, Высоцкий, София Ротару, Алла Пугачева, Филипп Киркоров, они и сейчас будоражат наши сердца и души. Список певцов можно было бы продолжать и продолжать (Склифасовская А.Д., 1949, Одесская обл.)

Раньше на танцах вся музыка контролировалась была. Нельзя было играть и петь, что захочешь. Не так, как сейчас. И в ресторанах тоже. Даже когда я в Дубно уже жила – в ресторанах была тематика песен. Нельзя было играть музыку не Советского Союза. Не так как сейчас, когда все поют и играют все, что вздумается. Раньше в райкоме партии давали программку такую. И в этой программе был перечень песен и музыки, который разрешали играть в ресторане... (Сиклицкая О.К., 1940, Ровненская обл.)

«Советский человек»

В ходе интервью, задавая вопрос, о том «кто такой советский человек» становится понятно, что об этом понятии никто не задумывался. То есть однозначного, оценочного ответа получить не удалось. В большинстве ответов присутствуют стереотипные размышления, распространенные в СМИ как идеологическая категория.

Может школа и пыталась воспитать во мне это, но я может не уделяла этому вниманию, если этого не чувствовала. Я думала, мне так кажется, не совсем о союзе, больше о том чтоб пойти где-то работать, помогать родителям. Ведь сёстры были младше меня, а я как старшая – бери все на себя. Когда уже была в партии «коммунистов», тогда я уже поняла что на мне ответственность не только за себя и родных, но и есть люди, которым нужно помочь. И то относилось к этому как-то не так. (Малновецкая М.А., 1954, Одесская обл.)

- Вы знаете, я бы не сказала. Почему-то этот вопрос постоянно задают. Формировали личность – это да. В школе политинформаций я не помню. В школе, помню, больше были классные часы, на которых решались более

насуточные вопросы. Политинформации я помню уже на работе больше.

При поступлении в комсомол – да, помню. Там уже больше надо было знать эти партсъезды. Все знать. А так нет.

Вот говорят, и украинский язык запрещался. Да нет, не запрещался. Я жила здесь, я училась здесь. Люди не хотели. Но это другая сторона вопроса. У нас в городе было две украинские школы 14 и 10. Я училась в 16-й. Язык и литература были. И мы писали заявление, чтобы не учить украинский язык. Я сама писала заявление, т.к. не могу на украинском языке писать, до сих пор пишу на украинском языке с ошибками. Никто не запрещал украинский язык, мы в семье говорили на украинской мове. Потом, когда начали навязывать, я отключилась совсем, не выношу политики на украинском языке. А до этого балакала, без проблем. (Бастар В.М., 1951, г. Измаил, Одесская обл.)

Именно школа воспитывала чувство принадлежности к советскому обществу, советскому народу. (Смолий Л.Е., 1945, Винницкая обл.)

Так. Школа виховала приналежність до Радянського суспільства, партія та ВУЗ закріпили ці почуття. (Базелюк А.А., 1949, Одесская обл.)

Человек, который обладал умом, твёрдостью духа, огромной работоспособностью, духовно одарённый человек, человек, обладающий стремлением к построению социализма! Всё это «советский человек» Это понятие стало мне известно в старших классах! (Федоренко Л. В., 1956, Одесская обл.)

Да, можно считать на 100%. Мы все тогда были к этому готовы (Федоренко Л. В., 1956, Одесская обл.)

Школа учила нас любить и уважать СССР. Честность, уважение, трудолюбие – все это «советский человек». (Асафайло Е.В., 1941, Дрогобычская обл.)

«Советский человек» – это звучит гордо, а когда оно появилось, кажется уже после войны 1945 года. Мы чувствовали себя одним целым, великим народом, а кто гуцул, татарин, еврей – было не важно. (Борук В.Е., 1938, Одесская обл.)

Уже в десятом классе были политинформации. В девятом еще не было, а в десятом были. Просто каждый свои какие-то темы имел и

каждый готовился на понедельник. (Сиклицкая О.К., 1940, Ровненская обл.)

Молодежные организации как этап социальной адаптации

Каждый ученик в школе должен был пройти основные этапы социализации в советском обществе, т.е. быть пионером, комсомольцем, что накладывало и определенные обязательства: показывать пример поведением, хорошей учебной работой, принимать активное участие в общественной жизни и пр. Ребенок, который не проходил эти этапы, оказывался выкинутым из коллектива. Принимали в эти организации поэтапно: первыми принимали тех, кто лучше всех учился, позже — всех остальных.

- Как в пионеры и октябрята принимали, помните? Это было важное событие?

- Конечно, помню. Очень важно. А в комсомол как я хотела. Вы себе представить не можете. Я очень боялась, что меня в комсомол не примут. Так долго готовилась. Это был праздник... А когда я домой в галстуке пришла — так дома и на стол накрыли, это праздник был. В первую очередь принимали лучших.

Вообще мне школа запомнилась очень хорошим классным руководителем. Ее муж тоже был причастен к нашему воспитанию. Мы в походы ходили. Ездили в Рени, Орловку, дома наша классная у себя вечера устраивала для нас с небольшим столом сладким. И нас всех потом развозил по домам. Вечером страшно было все-таки, мама переживала всегда, как и любая мама. И он всегда привозил нас где-то в 11-12 ночи. У меня детство было довольно таки интересное. (Бастар В.М., 1951, г. Измаил, Одесская обл.)

Да, помню. Я была председателем совета отрядов. Какие обязанности это накладывало? Нужно было хорошо учиться, общественная работа. Как была организована пионерская жизнь? Хорошо была организована. Были ли ученики, не вступившие или не принятые в пионеры? Не было таких... Была в комсомоле. Вступила в него в 8 классе, никаких обязанностей это не накладывало. Были комсомольские собрания, всевозможные мероприятия, связанные с субботниками и воскресниками. Молодёжь была более ответственная. (Федоренко Л.В., 1956, Одесская обл.)

Была в комсомоле в 1960 году. Обязывало хорошо учиться. Быть примером для других. (Смолий Л.Е., 1945, Винницкая обл.)

В школе у нас были все пионерами. Я был и пионером, и комсомольцем. Коммунистом уже не был... Коли я навчався, з нас зробили запас машиністів паровозів і тепловозів, я стояв на воєнному обліку як паровозний машиніст, і зі мною считалися, я був уважаний членом. А я вже зрозумів, що зі мною вважаються, то я вже не такий був. Мене визвали і кажуть: «Пишіть заяву» (у партію). А я кажу: «Я ще не доріс». Так мене і не прийняли, а потім ми стали старі для партії. (Дегтярук Н.Я., 1948, Ровненская обл.)

Тогда было так принято, было престижно быть пионерами. Некоторые дети не хотели быть пионерами. У нас было двое — мальчик и девочка — которые пионерами не были. И в комсомол не поступали. Там родители были против. Но они страдали. Им не интересно было. Мы, пионеры, ездили в Славути на районный слет. Тогда там был очень красивый парк культуры. Там каждый год были слеты пионерские, с концертами. Интересно было на тот момент. В комсомол я поступала в 14 лет. И принимали меня уж в Славути, в райкоме комсомола. (Сиклицкая О.К., 1940, Ровненская обл.)

В комсомоле не была. Обошла его, поскольку два раза туда поступала, но из-за болезни так и не поступила. Но через два года — 1971 год я закончила школу и в 1972, как уже говорила, попала в партию. У меня были хорошие наставники; зоотехник Лабунский Н.Н. и с профсоюза один мужчина, они выдвинули мою кандидатуру в компанию. Я ничего практически особого не делала в партии. Просто работала в колхозе дояркой, ходила на собрания, разбирали разные вопросы, помогали людям. Какие вопросы? Которые касались колхоза, района, нашего села в частности. Я знаю!? Потом меня выбрали депутатом райсовета. Пробыла на этой должности 5 лет. Ездили на сессии, опять таки на собрания. А потом я ж уехала и на этом моё депутатство закончилось. Да, вот ещё ездили много на экскурсии (во время партии). Практически везде нас возили по всему Союзу. Я ездила не много: Крым, Умань, Одесса. Ещё смотрели за порядком, чтоб наше село было самым уютным, красивым. (Малновецкая М.А., 1954, Одесская обл.)

Вступила в 1963 році в комсомол, виконувала обов'язки комсорга класу, виконувала доручення комсомольської організації школи та району. Комсомолец повинен був бути чесним,

мати авторитет серед однолітків, старших товаришів, добропорядним, виховувало самостійність, впевненість в майбутнє. (Базелюк А.А., 1949, Одесская обл.)

Таким образом, публикуя личные воспоминания, помогающие нам конструировать социальную реальность молодежи в период 50-60 годов, можно отметить, что, независимо от региона, в материалах присутствует ностальгия по СССР, которая, по сути, является мифологической реальностью, не предполагающей критики. Духовное наследие советского периода и сегодня оказывает большое влияние на систему ценностей, поведенческие шаблоны граждан Украины. Осознание и понимание механизмов функционирования исторической памяти, интерпретации индивидуального опыта в повседневной жизни этого периода позволит специалистам выработать новые стратегии развития государства, что особенно важно в кризисных условиях.

Литература

1. Савельева И.М. Теория исторического знания : учеб. пособ. / И.М. Савельева, А.В. Полетаев. — СПб. : Изд-во «Алетейя. Историческая книга», 2007. — 523 с.
2. Пастушенко Т.В. Устноисторические проекты на Украине: изменение традиционных исследовательских перспектив [Электронный ресурс]. — Режим доступа: histrf.ru/uploads/media/default/0001/09/3482f13af38bc3f459ac187e1521a728e4365b9a.pdf
3. Томпсон П. Голос прошлого: Устная история / П. Томпсон ; пер. М.Л. Коробочкин, и др. — М., 2003. — 367 с.

Серебрянникова Н.І. Особисті спогади як спосіб конструювання соціальної реальності. — Стаття.

Анотація. У статті на основі особистих спогадів як історичного джерела розглядаються основні компоненти, які конструюють соціальну реальність молоді в період 50-60 років 20 ст.

Ключові слова: особисті спогади, молодь, усна історія, радянський період.

Serebryannikova N. Personal memories as a way of constructing social reality. — Article.

Summary. On the basis of personal memories as a historical source describes the main components that construct the social reality of young people 50-60 years of 20th century.

Keywords: personal memories, youth, oral history, the Soviet period.

Стоянова Г.Н.

к.и.н., доцент кафедри археології та етнології України
ОНУ імені І.І. Мечникова

ГЕНДЕРНЫЕ РОЛИ КАК ОТРАЖЕНИЕ АРХЕТИПОВ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ В КОНТЕКСТЕ ОБРЯДОВ ЖИЗНЕННОГО ЦИКЛА

Аннотация. В статье на конкретном материале — обрядах жизненного цикла (а именно родильном и похоронном) прослеживается специфика полоролевых установок в обрядовой практике болгар Южной Бессарабии. Это позволило не только еще раз подчеркнуть то, что мужчина и женщина выполняют различные роли в обрядах. Именно сохранение этой разности позволяет выявить изначальные установки культуры, обеспечивает ее целостность, сохранность и адаптацию к современным условиям.

Ключевые слова: гендерные роли, архетип, родильный цикл обрядов, похоронный ритуал, мужчина, женщина, бессарабские болгары.

Понятие «гендерных ролей» в последнее время все чаще попадает в предметное поле исследований большинства социальных и гуманитарных наук. *Гендерные роли* являются порождением культуры, и, следовательно, отображают ее специфику. Однако не только культура, но и исторические условия влияют на формирование гендерных установок и стереотипов в том или ином обществе. И.С. Кон отметил, что традиционная система дифференциации половых ролей и связанных с ними стереотипов фемининности-маскулинности отличалась резкостью и полярностью отличий в мужских и женских видах деятельности; эти различия освящались религией и представлялись нерушимыми; женские и мужские функции были не просто взаимодополняющими, но и иерархическими, женщине отводилась зависимая, подчиненная роль [1, 50-51].

В современной же культуре происходят радикальные изменения в отношении гендерных ролей, вместе с условиями их бытования меняется и их семантическая нагрузка. В социально-бытовой сфере наблюдается процесс подмены гендерных ролей (один из ярких примеров — проникновение женщин в мужскую профессиональную среду и наоборот). В ритуальной же сфере гендерные роли перестают быть выражением социальных норм, бытующих в данный момент, являясь отражением архетипов, сложившихся в рамках той или иной национальной культуры. Понятие *архетипа*, предложенное К.Г. Юнгом, интересно тем, что в

нем выясняются исторически сложившиеся, влияющие структуры национального сознания, чувства, поведения. Таким образом, гендерные роли, отражая архетипные стереотипы, вместе с этим способствуют конструированию национальной памяти. В качестве примера рассмотрим болгар Южной Бессарабии, которым ввиду сложившихся исторических причин удалось определенным образом законсервировать традиционную культуру, принесенную ими с мест их прежнего пребывания, из метрополии. Далее мы проследим на конкретном материале — обрядах жизненного цикла (а именно родильном и похоронном) специфику полоролевых установок в обрядовой практике болгар Южной Бессарабии. Основываясь будем на полевом материале, собранном во время этнографических экспедиций в указанный регион в конце XX — начале XXI вв.

Для начала проследим *распределение ролей в родильном обряде*, а именно будем акцентировать внимание на приоритетах в отношении пола при выполнении ритуальных функций.

Для начала следует отметить, что ребенок, как основной объект родильной обрядности, не является совсем бесполом. Идентификация пола происходит еще с момента появления на свет новорожденного через определенные ритуальные действия. Постепенно младенец начинает привыкать к своей половой роли. По общеславянскому поверью, обычно предпочитали появление ребенка мужского пола, нежели женского. Возможно, этот факт объясняет некоторым образом то, что еще до рождения пытались определить пол будущего ребенка. Болгары незаметно подходили к беременной женщине и сыпали ей на голову соль, а затем наблюдали: если эта женщина потрет нос — родится мальчик, а если рот (с. Суворово Измаильского р-на) или подбородок (с. Черовоно-армейское Болградского р-на) — следует ждать девочку.

Традиционно, главной участницей обрядов, связанных с рождением ребенка, являлась бабаповитуха (болг. — *баба, бабка*). Это была пожилая женщина, которая пользовалась уважением в деревне. По народным представлениям, девушки и молодые женщины для этой роли не подходили.

Баба-повитуха — это лицо, которое, как правило, никем не выбиралась и нигде не фиксировалась.

Об особом отношении к повитухе среди односельчан свидетельствует зафиксированный у болгар обычай отмечать 21 января *Бабин ден*, как день бабки-повитухи [2]. В празднике принимали участие только женщины. Собирались вечером. К бабе-повитухе приходили те женщины, у которых она принимала роды, со своими родственницами. Сначала приходили женщины постарше, потом помоложе, которые готовили и накрывали на стол. В этот день она получала от женщин, в которых принимала роды, подарки (вино, мыло, материю и др.). Незамужних туда не пускали. Приносили бабе курицу, каравай, кусок мыла и подарки: косынку, фартук, деньги — кто, что мог, а она, в свою очередь, угощала своих гостей. *Бабу* в этот день катали на санках, потом было застолье.

В настоящее время праздник сохранился, однако он приобрел исключительно развлекательную форму. В этот день собираются только женщины по 5-6 человек на улице или у кого-то дома и договариваются, у кого в этом году соберутся, у кого — в следующем, приносят с собой по курице, готовят различные угощения. При этом разыгрывают своеобразное «представление»: одеваются в различные костюмы (цыганки, мужчины, невесты и т.д.), ходят по улицам и в местный бар. Если кто-то заходил из мужчин, его угощали, и он уходил домой, там было «бабье царство». В основном мужчины в этот день оставались дома, с детьми, им лучше не появляться, а то «могли и штаны снять» и в таком виде отпустить домой.

Если говорить о половом распределении ролей, то оно показывает, что большинство родильных обычаев и обрядов ограничивается кругом преимущественно женских связей. Мужчины, как исполнители обрядовых функций, выступают лишь во второй части родильного цикла (отец, крестный в крестильных обрядах, пострижении, имянаречении).

Через некоторое время после родов (на 2-й, 3-й день) *леусу* (роженицу) проводывали и делали это только замужние женщины (родные, близкие, соседки). Собирались для того, чтобы отпраздновать рождение ребенка. Они приносили с собой *ляп* (хлеб), пеленки, подарки ребенку, монетки. Этот традиционный обычай получил название *малка пита* либо *пита*, *питка*. Название, видимо, непосредственно связано с обычаем раздавать всем присутствующим в этот день в доме *леусы* специально испеченные к этому дню *питки* (коржики), которые при этом могли еще смазывать медом. Кроме этого, для того, чтобы у ребенка были ямочки на щеках, в питах делали небольшие углубления, а затем слегка надавливали на щеки

малыша. Кроме питок, обязательных блюд к этому дню не существовало. Единственное условие — в пост готовили только постную пищу. Перед праздничной трапезой *баба* окуривала дом, еду на столе, а также молодую мать с новорожденным. Объяснялось это заботой о здоровье роженицы и ребенка. Именно в этот день повитухе давали деньги — плату за принятые роды.

У бессарабских болгар зафиксировано еще одно название этого дня, о котором хотелось бы сказать отдельно, а именно — *буганик* (с. Суворово Измаильского р-на). Н.С. Державин зафиксировал, что на *буганик* (обед на полу) от имени родильницы приглашали родственников две девушки 15-16 лет, одетые обязательно в платье роженицы [3, 113]. Все, кто приходил на *буганик*, должны были на протяжении 40 дней принести обед к родильнице (*понуду*: каравай, 1-2 кушанья). Считалось, что если кто-нибудь из женщин этого не сделает, то либо она сама, либо кто-то из ее близких после рождения ребенка не будут иметь молока.

В качестве локальной традиции зафиксирован обычай собираться через неделю после родов на *топл ляп* (теплый хлеб) (с. Суворово Измаильского р-на). Название *топл ляп*, видимо, связано с обычаем в этот день печь высокий хлеб, чтобы ребенок хорошо рос. Приходили в этот день также только женщины. Свекровь *леусы* приглашала будущую крестную мать малыша с графином вина, караваем, целой вареной курицей. До этого крестная на родильных праздниках не присутствовала. Когда все расходились, свекровь роженицы резала хлеб и раздавала все присутствующим по кусочку. 1-й срезанный кусочек клали на печку, чтобы ребенок был высоким. Бабе давали деньги, чтобы ребенок был счастливым. На *топл ляп* баба-повитуха купала *леусу*, растирала ее.

Через некоторое время после *малка пита* (через 10-20 дней или позже) устраивалась *гуляма пита*, которая иногда совпадала с днем крестин. В этот день приходили тоже лишь женщины, но уже большее количество и не только родня. Они приносили с собой *питу* (круглый хлеб), которую дарили матери, *ракию* (водку), курицу, подарки для ребенка. Больше всех подарков приносила будущая крестная ребенка. *Леуса* дарит в этот день повитухе миску с мукой. После церемонии дарования все приступали к трапезе.

Неудивительным является и тот факт, что, согласно народным верованиям, — демоны судьбы, предрекающие судьбу новорожденного ребенка, были тоже женщины. Вера в *урисниц/орисниц* является характерной для болгарской культурной традиции. В мифологии южных славян так именуются вещие жены, нарекающие судьбу

младенца. Согласно традиционным представлениям, именно в их руках находилась судьба ребенка, отсюда и встречающиеся на Балканах названия этих демонов — *судженицы, наречниці* [4, 261]. На третий день после рождения ребенка они являются во сне либо матери ребенка, либо кому-либо из женщин-родственниц и предрекают будущее новорожденному, продолжительность его жизни либо обстоятельства смерти. Чтобы предсказание было положительным для ребенка, старались задобрить демонов судьбы, оставляя для них на ночь угощение на столе. Данная вера в *орисниц* является архаичной, и вместе с этим довольно устойчивой, так как бытует до сих пор, что подтверждается полевыми материалами этнографических экспедиций в болгарские села Южной Бессарабии. Кроме этого актуальной вера в *орисниц* остается и в болгарских селах Молдавии и на Балканах [5, 125].

До 40 дней после родов, согласно традиции, нужно было крестить ребенка и устроить по этому поводу праздничную трапезу. Мальчика по обычаю крестили на 40-й день, а девочку могли и на 30-й или 35-й день после рождения.

Крестины были одним из важных этапов социализации ребенка. Крещение происходило с обязательным присутствием крестных родителей, к которым относились с большим уважением. Они становятся «вторыми родителями» для ребенка. У болгар *кръсник* и *кръсница* (кум и кума) — семейная пара, которая получает статус *кръсников* еще на свадьбе (именно они держат венцы над молодыми в церкви) и крестят всех детей молодой пары.

Крестить ребенка в церковь шли *кръсники, баба*. После совершения обряда крещения ребенка заворачивали в специально приготовленный для этой отрез ткани — *миро*, из которого затем мать обязательно шила ребенку какую-то одежду, которую надо было носить до года.

В письменных источниках начала XX века зафиксирован обычай болгар после крестин ребенка в церкви, мальчика класть на плуг, а девочку на ткацкий станок [3, 107]. Эти обрядовые действия с одной стороны символизировали желание определить характер будущих занятий ребенка, с другой — это является своеобразным знаком половой идентификации рожденного ребенка, так как среди народа было распространено представление, что новорожденный не имеет пола. Этим возможно и обусловлен зафиксированный обычай, согласно которому на крестины *кръсники* приводили девочку или мальчика, в зависимости от пола того, кого крестили (с. Черовоноармейское Болградского р-на).

После церковного крещения родители устраивали праздничный обед по этому поводу (*кръштенка, кръштене*), на который кроме кумовьев приглашали родню, знакомых, соседей. На *кръштене* приходили с подарками и продуктами. Крестинное угощение также символизировала собой приобщение ребенка к семье и обществу.

Один из важных моментов послеродовых обрядов — первое пострижение — происходил в первую годовщину ребенка, что является знаком перехода младенца в новый возрастной период. У болгар в этот день устраивали *годинку*, на которую приглашали родственников, знакомых, но, в первую очередь, «просят куму» с вином и караваем, она стригла ребенка и дарила подарки либо же кум стриг мальчика, а кума — девочку. Волосы после пострижения прятали, хранили, или пускали по воде.

Как видим, основными распорядителями на церемониях и праздниках послеродового цикла являлись крестные, а затем уже свекровь роженицы.

Нужно обратить внимание на еще один момент в родильной обрядности — обычай имянаречения. Порядок в обычае имянаречения у бессарабских болгар отмечает исследовательница Л.А. Демиденко: первого мальчика называли обязательно в честь дедушки по линии отца, второго именем отца, первую девочку в честь бабушки, но по материнской линии, вторую дочь в честь бабушки по линии отца и только третью дочку называли именем матери [6, 79]. Результаты опроса в болгарских селах показывают следующий порядок имянаречения детей в семье: первого мальчика называли на имя дедушки (по родительской линии), первую девочку на имя бабушки (матери отца ребенка), других детей — в честь святых. Следует отметить, что, согласно полемому материалу, такой порядок в имянаречении со второй половины XX века не соблюдается строго. Устойчивым является представление, что если ребенка не назвать на имя того святого, в день которого он родился, можно накликают на новорожденного беду. Согласно народным представлениям, если ребенок родился в большой праздник, «он нашел сам свое имя». Встречается также обычай называть детей именами кума или кумы.

Таким образом, проанализировав обряды и обычаи, связанные с рождением ребенка, зафиксированные у бессарабских болгар, можно прийти к следующим выводам.

Во-первых, структура родильного цикла обрядов является достаточно устойчивой с сохранением основных структурных компонентов вплоть до настоящего времени (за исключением обычаев, связанных с повитухой, остальные обряды бытуют до сих пор). Мотивация основных обрядовых

действий основана на стремлении обеспечить благополучие ребенку и приобщить его к социуму. При этом семантическая нагрузка структурных компонентов постепенно возрастает от начала родильного обрядового цикла к моменту его завершения.

Во-вторых, достаточно разветвленная структура родильного обрядового цикла у бессарабских болгар, особенно послеродовой части еще раз подчеркивает доминантное значение материнства в системе традиционных стереотипов феминности, а также в структуре гендерных ролей.

Далее перейдем к анализу *похоронного ритуала* бессарабских болгар в гендерном контексте.

Для начала следует отметить тот факт, что в похоронном ритуале пол умершего является решающим в определении пола исполнителей основных обрядовых действий, начиная с подготовки покойника к погребению и заканчивая поминальными обрядами.

Первым действием, связанным с мертвецом, является его омовения. Мытье покойников — это одно из очищающих действий. По традиции, обмывали покойника представители того же пола, что и он сам. Существует мнение, что в основе этого обычая лежат сугубо моральные соображения, но можно предположить, что это является еще и определенным образом признаком пола умершего.

После всех необходимых приготовлений покойника клали на стол. В день похорон мертвеца перекладывали в гроб (*сѣндѣк*). В середину гроба сначала клали стружку или траву, потом застилали тканую дорожку, а сверху тканое покрывало. В голове клали тканый шерстяной коврик (*лъганѣ*), а также головной убор, мужчины могли положить расческу, а женщине — гребень (с. Червоноармейское Болградского р-на).

Основные действия в процессе движения похоронной процессии выполняли в основном женщины — одна несла *колево*, вторая — хлеб, третья — выстилала полотенце во время остановок процессии на перекрестках.

На кладбище придерживались особого порядка при бросании земли в могилу: сначала землю бросали мужчины, начиная со старшего сына покойного, а затем женщины, начиная с жены старшего сына, а потом все остальные. Каждый получал по кусочку хлеба, стакану вина и ложке *колева* (*кольва* — болг.).

Наиболее ярким примером сохранения половых различий в погребальном обряде является обычай ставить кресты двух видов: крестообразной и округлой формы (для мужчин и для женщин — разные), зафиксированный у болгар. Кресты с закругленными краями устанавливали на могилах женщин, они получили название *куклы* и

по форме напоминали схематический женский силуэт. Разнообразие типов куклы объясняется наличием нескольких мастеров в селе (с. Заря Саратовского р-на). Мужские надгробные памятники имели крестообразную форму. Такую разницу в установке надгробного памятника соответствии с полом похороненного респонденты объясняют так: «чтобы знать, кто похоронен» (*да знайм кой заровен*). Привлекает внимание и то, что такие же кресты ставили умершим некрещеным детям (с. Заря Саратовского р-на). Детские кресты и куклы отличались от взрослых меньшими размерами. Таким образом, кресты в любом случае (ребенок это или взрослый) характеризовали принадлежность к полу. Аналогия с временными надмогильными памятниками, зафиксированными в Бессарабии и на территории Болгарии [7, 129], которыми являются деревянные кресты и куклы, достаточно хорошо иллюстрирует сохранение в погребальной обрядности болгар, проживающих на Украине, традиционной основы, составленной на исторической родине.

Далее попробуем проследить, может ли социальный статус умершего влиять на ритуальное поведение в *поминальных обрядах* и каким образом это происходит.

Поминание души умершего тоже находилось в зависимости от пола и возраста умершего. По этому поводу на данной территории встречаем следующий обычай: после смерти этому человека еще в течение 3-х суток оставляли в доме угощение для души — стакан с водой или водкой, а сверху хлеб. На следующий день хлеб и водку отдавали кому-нибудь из соседей, который бы соответствовал возрасту и полу покойного. В случае если покойный был ребенком, то заупокойный ужин с ним должна была разделить только его мать. Так происходило три дня. Так же и на праздники или в воскресенье, когда что-нибудь раздавали на поминание души усопшего, то давали только тем, кто по возрасту и полу соответствовал умершему.

По поводу того, влияет ли пол умершего на поминальные обычаи, следует вспомнить обычай, когда на поминальный обед, кроме обычного, принято было печь особый хлеб, форма которого зависела от пола погребенного. Если умерла девушка или женщина, на поминках всем присутствующим раздавали калачи овальной формы, немного вытянутые, без отверстия посередине — *куклы* или *кукличата*, а если парень или мужчина — калачи круглой формы с отверстием, которые так и называют — *калачи*, *кравайчата*. (с. Суворово Измаильского р-на, с. Евгеновка Тарутинского р-на). Также зафиксировано обычай, согласно которому в случае смерти супругов пекли на поминальный обед 2 карава (с. Евгеновка Тарутинского р-на).

Среди болгар метрополии тоже встречается обычай, когда определенная обрядовая пища зависела от пола умершего. По обычаю, на поминки после смерти женщины закалывали овцу, а после смерти мужчины — барана [8, 416].

Половозрастная классификация регулирует ритуальную форму жизнедеятельности человеческого общества. Таким образом, если ритуальные действия определяются в зависимости от социального положения умершего, то есть от его возраста, пола, так и ритуальная нагрузка в погребально — поминальном цикле должна зависеть от принадлежности человека, как исполнителя обрядов, к определенной возрастной или половой группе. Рассмотрим это на примере обычаев в отношении соблюдения траура по умершему родственнику.

Материалы, собранные в болгарских селах, свидетельствуют, если у девушки умирал отец, ей запрещалось на протяжении года выходить на улицу (речь идет о запрете посещать молодежные гуляния, которые устраивались у болгар в пределах одной улицы или квартала). Мужчины, в первую очередь парни, в течение сорока дней после смерти кого-то из семьи не посещают праздники, народные гуляния (болг. — *хоро*). Как видим, для девушек срок траура был длиннее и соблюдение его, обычно, было более суровым. По сведениям респондентов, молодежь традиционно соблюдала траур в течение года, на данный момент его придерживаются лишь сорок дней.

Ярче всего траур проявлялся в одежде женщин. На похороны женщины были одеты в одежду темного цвета. Согласно полевым материалам, обязательным элементом женской траурной одежды на рассматриваемой территории был черный платок. Болгарки в знак траура кончики кос оставляли распущенными. Такая прическа сохранялась от 40 дней до года. Обязательными атрибутами вдовы были: одежда темного цвета, которую носили целый год после смерти кого-то из семьи, а иногда до конца жизни — в случае смерти мужа или детей в юном возрасте и особый способ завязывания платка, когда концы не завязывались, а затыкались у виска в течение всей жизни (сс. Червоноармейское, Огородное Болградского р-на).

Как показывает собранный материал, на исследуемой территории для мужчин в соблюдении траура на начало XXI века сохранились менее строгие правила. Иногда мужчина надевал кепку черного цвета, носил еще и траурную ленточку на руке либо белую повязку в знак траура. Мужчина не брился 40 дней — это единственная форма траура во всех исследованных селах. Запрет бриться сорок дней для мужчин не был

суровым, старались соблюдать его на протяжении лишь 9-ти дней.

Относительно второго брака зафиксировано, что вдовец мог жениться во второй раз уже через 40 дней после смерти жены, хотя соблюдение данного срока не было строгим. Иные нормы регулировали второй брак вдовы. У болгар, например, вдова имеет право выйти замуж снова через год или через 5 — 6 лет после смерти своего мужа (с. Огородное Болградского р-на). Много вдов второй раз замуж вообще не выходили, «чтобы не осквернить имя мужа» (*да не испорти името на мъжа си*), как свидетельствуют сами информаторы (с. Червоноармейское Болградского р-на). Это объяснение можно считать отголоском обрядовой практики болгар метрополии. Скорее всего, в более ранней традиции сохранение статуса вдовы для женщины было нормативным. У болгар Пиринского края, например, зафиксировано, что когда вдова или вдовец решают снова вступить в брак, они должны просить прощения у покойника — преклоняются перед могилой, поливают ее и раздают платки [8, 417]. Согласно болгарскому поверью, когда умирала женщина, оставляя живого мужа, необходимо при ее погребении расстегнуть все пуговицы на одежде, чтобы таким образом символично получить разрешение на второй брак ее мужа.

Как видим, для женщин, в отличие от мужчин, нормы соблюдения траура являются более строгими. Это можно объяснить определенным стереотипом женского поведения, который формировался на протяжении всего периода развития человеческого общества. Однако есть и альтернативное объяснение значительной продолжительности траура у женщин, которое заключается в признании их слабой ритуальной защищенности, в отличие от мужчин. Также сохранение у женщин более строгих, нежели для мужчин норм соблюдения траура по умершему сородичу объясняется и ролью женщины в сохранении традиций, ее подчиненном положении в обществе.

Анализ обрядов жизненного цикла, а именно родильного и похоронного, с точки зрения полоролевых установок, на примере бессарабских болгар, не только еще раз позволил подчеркнуть то, что мужчина и женщина выполняют различные роли в обрядах. Но и то, что именно сохранение этой разности, позволяет проследить истоки и изначальные установки культуры, обеспечивает ее целостность, сохранность и адаптацию к современным условиям.

Литература

1. Кон И.С. Психология половых различий // Вопросы психологии. — 1981. — № 2. — С. 47-58.
2. Пригаріна Т.В. «Бабін ден» в календарній обрядовості болгар Південної Бессарабії // Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів та молодих вчених. — К., 1996. — С. 68-69.
3. Державин Н.С. Болгарские колонии в России / Н.С. Державин // СбНУ. — София, 1914. — кн. XXIX.
4. Кабакова Г.И. Младенец / Г.И. Кабакова, И.А. Седакова // Славянские древности. — Т. 3. — М., 2004. — С. 257-264.
5. Седакова И.А. Этнокультурный контекст болгарских фразеологизмов о судьбе и характере человека // Славянское и балканское языкознание. Проблемы лексикологии и семантики. Слово в контексте культуры. — М., 1999. — С. 123-135.
6. Демиденко Л.А. Культура и быт болгарского населения в УССР / Л.А. Демиденко. — К., 1970.
7. Вакарелски Х. Български погребални обичаи. Сравнително изучаване / Х. Вакарелски. — София, 1990.
8. Георгиева И. Обичаи при смърт и погребение // Пирински край. — София, 1980. — С. 411-422.

Стоянова Г.М. Гендерні ролі як віддзеркалення архетипів національної культури в контексті обрядів життєвого циклу. — Стаття.

Анотація. У статті на конкретному матеріалі — обрядах життєвого циклу (а саме родильному і поховальному) простежується специфіка статево-рольових установок в обрядовій практиці болгар Південної Бессарабії. Це дозволило не лише ще раз підкреслити те, що чоловік і жінка виконують різні ролі в обрядах. Саме збереження цієї різниці дозволяє виявити початкові установки культури, забезпечує її цілісність, збереження і адаптацію до сучасних умов.

Ключові слова: гендерні ролі, архетип, родильний цикл обрядів, поховальний ритуал, чоловік, жінка, бессарабські болгари.

Stoyanova G. Gender roles as a reflection of national culture archetypes in the context of life cycle rituals. — Article.

Summary. There are rites of the life cycle (maternity and funeral) observed sex-specificity installations in ritual practice Bulgarians Southern Bessarabia in the article. This allowed to stress once the husband and wife have different roles in the rituals. This difference reveals the culture settings to ensure its integrity, preservation and adaptation to modern conditions.

Keywords: gender roles, archetype, maternity cycle rituals, burial ritual, man, woman, Bessarabian Bulgarians.

ФІЛОСОФІЯ

Швед З.В.

*д.філос.н., доцент кафедри релігієзнавства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ГАРАНТІЇ ДІЄВОСТІ АНТИКОРУПЦІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Анотація. В статті розглянуто питання політики держави у зв'язку з запровадженням міжнародного досвіду у антикорупційній діяльності. Доведено, що врахування динаміки поглиблення міжнародної співпраці у даному напрямку дозволило пришвидшити процес поширення цінностей громадянського суспільства України. Водночас, діяльність люстраційних механізмів має забезпечити сталий розвиток держави у її позитивних зрушеннях у розбудові демократичних інститутів.

Ключові слова: громадянське суспільство, демократія, антикорупційне законодавство, правова держава, міжнародні договори.

Сучасний стан динаміки соціальних процесів в Україні засвідчує необхідність запровадження (імплементатії) відповідної нормативно-правової бази, що забезпечуватиме розвиток країни за моделлю найбільш розвинутих правових держав світу. Ознакою відповідності правової дійсності до вимог актуального часу, в якому інтегрований глобальний ринок вимагає захисту прав суб'єктів учасників економічної взаємодії, є орієнтація на охорону прав і свобод громадян, які гарантовані міжнародними правовими документами та національним законодавством.

Дієвість права безпосередньо пов'язана з вимогою його несуперечливого характеру у правових гарантіях. Провідну роль тут відіграватиме факт «рівності застосування» права в усіх сферах суспільного життя, тому особливо важливим у даному контексті постає питання громадянських прав, що закріплені у Конституції України і повинні забезпечуватися діяльністю органів державної влади. Але нажалю, феномен корупції, що поширений у світі знайшов свій вираз і в українській дійсності незважаючи на той факт, що наша держава формально долучилася до світового процесу боротьби з цим негативним соціальним явищем. У даній статті ми проаналізуємо документи міжнародного антикорупційного права на предмет їх змісту та основних форм їх вияву в політико-правовій системі України. Окреме місце займатиме компаративний аналіз міжнародних актів Цивільної конвенції про боротьбу з корупцією (підписана від імені України 04. 11. 1999 в м. Страсбурзі та ратифікована згідно з Законом України від 16. 03. 2005 № 2476 — IV) та Кримінальної

конвенції про боротьбу з корупцією (підписана від імені України 27. 01. 1999 в м. Страсбурзі та ратифікована згідно з Законом України від 18. 10. 2006 № 252 — V).

Достатньо системно акти антикорупційного законодавства представлені на урядовому порталі, самим завданням якого є надання максимальної публічності висвітленню діяльності законодавця у відповідній сфері. Перелік цих актів наводиться у списку використаної літератури станом на 1 січня 2015 року.

Міжнародні акти, як-от Конвенція ООН проти корупції, Кримінальна та Цивільна конвенції про боротьбу з корупцією, а також Модельний кодекс поведінки державних службовців країн Ради Європи, становлять фундамент міжнародного права у питаннях протидії та запобігання корупції, що стала однією з найзагрозливіших форм для стабільного існування демократичних інститутів та системи відповідних цінностей фундованих принципом верховенства права.

Самостійним джерелом антикорупційного законодавства, але системно та функціонально пов'язаним з міжнародним правом є національне законодавство, що включає у себе Закони України «Про засади запобігання і протидії корупції» (від 07.04.2011 № 3206-V), «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» (від 07.04.2004 № 3207-VI), «Про правила етичної поведінки» (від 17.05.2012 № 4722- VI), Укази Президента України (їх номінація наведена у списку літератури), Постанови Кабінету Міністрів України (перелік подано в списку літератури), Розпорядження Кабінету Міністрів України та Накази міністерств і відомств (конкретизовано у списку літератури). Водночас наведені нормативно-правові акти міжнародного та національного законодавства не вичерпують собою всю систему антикорупційної діяльності держави, а лише конкретизує її відповідними, фіксованими формами.

Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції є, за нашим переконанням, першою, у системі антикорупційного законодавства, адже саме в ній, на рівні формальних визначень, подані та розкриті змісти основних термінів (ст.2), сфера застосування Конвенції (ст.3), заходи запобігання корупції у приватній та публічній сферах (Глава II,

ст.5-14), основні напрямки боротьби з корупцією (Глава III, ст.15-42), особливості міжнародного співробітництва та взаємної правової допомоги у протидії корупції (Глава IV, ст.43-50), заходи щодо повернення активів (Глава V), а також способи технічної допомоги й форми обміну інформацією у зв'язку з запобіганням та боротьбою з корупцією (Глава VI), механізми здійснення статей Конвенції Державами-учасницями (Глава VII). Заключні положення Глави VIII акцентують увагу на процедурі підписання, ратифікації, прийняття, затвердження, набуття чинності, зміни, приєднання до Конвенції починаючи з 11 грудня 2003 року. Сама ж Конвенція ООН проти корупції набула чинності 31 жовтня 2003 року.

З огляду на виокремленні завдання нашого дослідження, вважаємо за доцільне більш детально зупинитися на питаннях, пов'язаних з проблемою подолання корупції в системі кримінального та кримінально-процесуального права. У Конвенції ООН проти корупції йому відведено належне місце, адже положення цього міжнародного правового документу акцентують увагу саме на практиці запобігання корупції за допомогою правових інструментів та адміністративних заходів, спеціально зорієнтованих на реалізацію принципів національних правових систем. У цьому зв'язку особливе місце у процесі посилення ролі міжнародної співпраці у боротьбі з корупцією займають спільні стратегії, програми та проекти, спрямовані на запобігання корупції.

Принагідно зазначимо, що вітчизняна історія становлення антикорупційних структур розпочалась задовго до ратифікації Конвенції ООН, а саме в 1993 році. Новітня історія державобудування була позначена створенням Тимчасової депутатської комісії з питань боротьби з організованою злочинністю, корупцією та хабарництвом. Її було утворено згідно з Постановою Верховної Ради України № 2894-XII від 19 грудня 1992 року. Дана постанова уповноважила Тимчасову депутатську комісію «визначити із свого складу слідчу депутатську групу для перевірки виконання законів у системі правоохоронних органів і судах з питань обґрунтування припинення кримінальних справ і реагування на факти вчинення злочинів». У подальшому, Президія Верховної Ради України від 5 січня 1993 року № 2911-XII своєю постановою затвердила «Положення про Тимчасову депутатську комісію Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю, корупцією і хабарництвом» та визначила основні напрямки її діяльності. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України, повідомляючи про основні владні повноваження згаданої Комісії зазначає, що нею повинні здійснюватися наступні функції:

по-перше, це «контроль і перевірка виконання законів державними, правоохоронними та іншими органами в їх діяльності по боротьбі з організованою злочинністю, корупцією і хабарництвом, в тому числі реагування з боку цих органів на факти вчинення злочинів, обґрунтованості закриття кримінальних справ, а також сприяння у розгляді найбільш складних питань з цих проблем». І по-друге, «аналіз діяльності державних органів прокурорської, слідчої, судової практики та ефективності законодавства, спрямованого на боротьбу з організованою злочинністю». У даному контексті звертає на себе увагу той факт, що формальне розмежування понять організована злочинність, корупція і хабарництво потребує додаткового обґрунтування, адже саме поняття корупція, будучи родовим, вже включає у себе ті види злочинної діяльності які відносяться і до хабарництва, і до деяких форм організованої злочинності.

За останні два роки Комітет Верховної Ради України з питань запобігання і протидії корупції значно активізував свою діяльність, що за нашим переконанням, було пов'язано з необхідністю створити видимі механізми боротьби з корупцією в державі.

Цей Комітет було утворено згідно з постановою Верховної Ради України від 25 грудня 2012 р. № 11-VII «Про комітети Верховної Ради України сьомого скликання». Зараз ми можемо констатувати, що діяльність Комітету в першу чергу була пов'язана із здійсненням а) законопроектної функції; б) експертизи проектів антикорупційних законів України.

При Комітеті також було утворено громадську експертну раду, громадський консультативний орган з питань організаційно-інформаційного, консультативно-правового та методичного забезпечення роботи Комітету. До повноважень цього органу входили низка завдань, зокрема, підготовка експертних висновків. За сприяння діяльності громадської експертної ради, менше року тому, 14 жовтня 2014 року Верховна Рада України прийняла «пакет» антикорупційних законів, а саме Закон України «Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014 – 2017 роки» (№ 1699-VII, законопроект реєстр. № 4284а), «Про Національне антикорупційне бюро» (№ 1698-VII, законопроект реєстр. № 5085), «Про запобігання корупції» (№ 1700-VII, законопроект реєстр. № 5113), «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення кінцевих вигодоодержувачів юридичних осіб та публічних діячів» (№ 1701-VII, законопроект реєстр. № 5114).

Також, нещодавно, під час проведення загальнонаціонального Антикоруptionного форуму України 9 вересня 2013 року, було прийнято рішення про створення Громадської Організації «Антикорупційне бюро України». Дана структура, будучи складовою інститутів громадянського суспільства, вбачає своє завдання у сприянні та поглибленні контролю громадськості над антикорупційною діяльністю держави. Принагідно зазначимо що ст. 13 Конвенції ООН проти корупції прямо закликає кожну Державу-учасницю вжити заходів щодо залучення неурядових організацій до діяльності що запобігатиме корупції та боротьби із нею. І хоча офіційне джерело Громадської Організації «Антикорупційне бюро України», сайт <http://anti-corruption.in.ua/> потребує суттєвого змістовного доопрацювання у власному наративі (наприклад, можна було би знайти більш авторитетних політиків для цитування ніж Адольф Гітлер), матеріали наведені у частині «Нормативно-правові акти» дають можливість прослідкувати динаміку формування антикорупційного законодавства в Україні.

Повертаючись до теми нашого викладу, завершимо аналіз Конвенції ООН про яку йшлося вище. Даний документ у статті 11 декларує необхідність запобігання корупції, забезпечення чесності та непідкупності представників судової влади та органів прокуратури. На вимогу до цього, в Україні було створено відповідні підрозділи, діяльність яких носить помірковано публічний характер, а деяка інформація, що торкається їх діяльності оприлюднюється у медійній сфері. Так, наприклад, у звіті за 2011 рік йдеться про вжиті органами прокуратури України заходи щодо протидії корупції та про осіб, притягнутих до відповідальності за вчинення корупційних правопорушень. Правовою підставою такої звітності були вимоги чинного законодавства, зокрема ч. 1 ст.19 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції».

Необхідність посилення ефективності у діяльності спрямованої на подолання корупції, сприяє тому, що органи прокуратури України (на рівні галузевих регіональних відділень), Генеральна прокуратура України проводять координаційні наради, узгоджують заходи щодо боротьби з корупцією. У тому ж згаданому вже звіті за 2011 рік йдеться про те, що «з метою удосконалення прокурорського нагляду щодо протидії корупції видано галузевий наказ (№10гн від 21.06.2011) та проведено відповідні структурні зміни у Генеральній прокуратурі України, де створено Головне управління нагляду за додержанням законів спецпідрозділами та іншими органами, які ведуть боротьбу з організованою злочинністю і корупцією, у складі якого є управління нагляду за додержанням законів органами, які ведуть бо-

ротьбу з корупцією».

Також методологічно значущим напрямком посилення законодавчої бази, що забезпечує правові основи протидії корупції є проведення Конференції Держав-учасниць Конвенції ООН (ст. 63 Конвенції ООН проти корупції), міжнародних конференцій, загальнодержавних навчально-методичних семінарів, та інших заходів, на яких обговорюються питання застосування нового антикорупційного законодавства, взаємодії та координація діяльності правоохоронних органів, суду та органів прокуратури. У наведеній нижче інфографіці висвітлені дані про ті категорії державних службовців, що були притягнуті до кримінальної відповідальності за вчинення корупційних злочинів (інформація подається за звітом Генеральної прокуратури України, головою якої був В.П. Пшонка www.gp.gov.ua.)

№	Категорія службовців	2010	2011
1	державні службовці 1-2 категорії	3	6
2	народні депутати України	0	0
3	депутати обласної ради	3	2
4	місцевого самоврядування	545	624
5	Райдержадміністрації	116	92
6	Облдержадміністрації	30	40
7	Прокуратури	11	20
8	служби безпеки України	2	6
9	державної податкової адміністрації	145	118
10	митної служби	34	37
11	органів внутрішніх справ	370	385

Найбільше дивує позиція під номером 2, що засвідчує вірність прокуратури цінностям законодавчого органу держави у його історії 2011 року. Ми усвідомлюємо недоречність подібних ремарок в науковому дослідженні, але тяжко втриматися від зауваження того факту, що етичний елемент, викликом якому є явище корупції, також є предметом правового регулювання, як зазначається у відповідних нормативно-правових документах (наприклад, пп. ii, п.д, ч.1, ст.13 Конвенції ООН проти корупції, Модельний кодекс поведінки державних службовців країн Ради Європи або Закон України про правила етичної поведінки). Останній з них, Закон України про правила етичної поведінки, підписаний президентом України В. Януковичем, статтею 18, передбачає кримінальну відповідальність осіб, уповноважених на виконання функцій держави якщо вони порушують правила етичної поведінки, визначені цим Законом, що є нонсенсом з точки зору науки етики, адже етична поведінка, вмотивована моральними приписами національних

традицій не має онтологічно незмінного статусу і те, що було етичним в якийсь конкретно-історичний період часу, може уважатися неетичним в інший період (тут достатнього згадати результати Нюрнберзького процесу 1945-1946 рр.).

У контексті розгляду питання про запобігання і подолання корупції вважаємо за необхідне проаналізувати на предмет чинності Кримінальну конвенцію про боротьбі з корупцією, що була підписана від імені України 27.01.99 в м. Страсбурзі та ратифікована згідно із Законом України від 18.10.06 № 252-V.

Даний документ набрав чинності для України 1 березня 2010 року, через декілька днів після інавгурації новообраного Президента. У визначенні ст.1 Кримінальної конвенції зазначено, що термін «суддя», що використовується у тексті також включає прокурорів і осіб, котрі обіймають посаду судді. З огляду на це, стає зрозумілим, кого торкається ст.11 («Хабарництво суддів і посадових осіб міжнародних судів»). Основний зміст цього документу зорієнтований на спонукання кожної зі Сторін (Держав-учасниць) вживати законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для встановлення у своєму національному законодавстві кримінальної відповідальності за будь-які прояви корупції у будь-яких формах суспільних відносин, дії чи бездіяльність з метою вчинення, приховування або маскуванню злочинів. Здійснювати контроль за виконанням Конвенції згідно зі ст. 24 має Група держав проти корупції (ГРЕКО), членами якої стають будь-які держави, що приєдналися до Конвенції (ст.33). Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією також передбачає діяльність ГРЕКО на рівні контролю за виконанням цієї Конвенції (ст.14). Водночас, у статті 2 Цивільної конвенції про боротьбу з корупцією остання визначається як прями чи опосередковані вимагання, пропонування, дача або одержання хабара чи будь-якої іншої неправомірної винагороди або можливості її отримання, які поручають належне виконання будь-якого обов'язку особою, що отримує хабара, неправомірну винагороду чи можливість мати таку вигоду, або поведінку такої особи.

Врегулювання спорів згідно з Цивільною Конвенцією здійснюється наступним чином: 1. Європейський комітет із правового співробітництва (ЄКПС) Ради Європи постійно інформується про тлумачення та застосування цієї Конвенції та 2. У разі виникнення між Сторонами спору щодо тлумачення чи застосування цієї Конвенції такі Сторони намагаються врегулювати спір шляхом переговорів або будь-яким іншим мирним шляхом на їхній вибір, включаючи подання спору на розгляд Європейського комі-

тету із правового співробітництва (ЄКПС), арбітражного суду, рішення якого є обов'язковими для Сторін, або Міжнародного Суду за згодою відповідних Сторін. Кримінальна конвенція проти корупції подібного способу не передбачає, а покладає запровадження санкцій та заходів стосовно злочинів визначених у ст. 2-14 Кримінальної конвенції виключно на національне законодавство (ст. 19).

У контексті функціонування ГРЕКО, вважаємо за доцільне звернути увагу, що її діяльність висвітлюється на офіційному сайті Міністерства юстиції України, де публікуються оціночні звіти ГРЕКО щодо стану корупції в Україні. Останній з них був оприлюднений на початку 2014 року.

На сьогодні у політико-правовому житті України більш актуальним є питання створення спеціального правоохоронного органу з широкими повноваженнями у сфері попередження, припинення та розкриття корупційних злочинів — Національного антикорупційного бюро України. В Україні орган, що має запобігати корупції в державі, функціонуватиме у відповідності до статті 6 Конвенції ООН проти корупції, в якій зазначається, що даний орган, будучи незалежним, повинен здійснювати нагляд, координувати та проводити політику протидії корупції. На сьогодні, запровадження даної норми права передбачає створення Антикорупційного бюро, керівник якого повинен бути обраний Конкурсною комісією (станом на 11 січня — голова Рефат Чубаров, секретар Євген Захаров). Основою діяльності Антикорупційного бюро є Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України», який набуває чинності 25 січня 2015 року. Згідно ст.1 Статус Національного бюро визначається наступним чином, воно є центральним органом виконавчої влади зі *спеціальним* (курсив наш. — З.Ш.) статусом, на який покладається попередження, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень, віднесених до його компетенції. До правових основа діяльності Національного бюро відносяться Конституція України, міжнародні договори України, Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України» та інші закони України, а також прийняті відповідно до них інші нормативно-правові акти, Закон України «Про центральні органи виконавчої Влади» та інші нормативно-правові акти, що регулюють діяльність органів виконавчої влади, застосовуються до Національного бюро в частині, що не суперечить положенням Закону про Національне антикорупційне бюро України (ст.2). Цей же Закон, статтею 3 визначає основні принципи діяльності Національного бюро:

1) повага та дотримання прав і свобод людини і громадянина;

- 2) законність;
- 3) безсторонність та справедливість;
- 4) незалежність Національного бюро та його працівників;
- 5) підконтрольність і підзвітність суспільству та визначеним законом державним органам;
- 6) відкритість для демократичного цивільного контролю;
- 7) політична нейтральність і позапартійність;
- 8) єдиноначальність;
- 9) взаємодія з іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян.

Перераховані принципи діяльності Національного бюро дозволяють визначити основні сфери його повноважень, що закріплено статтею 17. Національне бюро:

1) здійснює оперативно-розшукові заходи з метою попередження, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень, віднесених законом до його підслідності;

2) здійснює досудове розслідування кримінальних правопорушень, віднесених законом до його підслідності;

3) проводить відповідно до закону перевірку на доброчесність осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;

4) вживає заходи щодо розшуку коштів та іншого майна, які можуть бути предметом конфіскації або спеціальної конфіскації у кримінальних правопорушеннях, віднесених до підслідності Національного бюро, здійснює діяльність щодо збереження коштів та іншого майна, на яке накладено арешт;

5) взаємодіє з іншими державними органами, органами місцевого самоврядування та іншими суб'єктами для виконання своїх обов'язків;

6) здійснює інформаційно-аналітичну роботу з метою виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, віднесених до підслідності Національного бюро;

7) забезпечує особисту безпеку працівників Національного бюро та інших визначених законом осіб, захист від протиправних посягань на осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, у підслідних йому кримінальних правопорушеннях;

8) забезпечує на умовах конфіденційності та добровільності співпрацю із особами, які повідомляють про корупційні правопорушення;

9) бере участь у здійсненні відповідно до законодавства спеціальної перевірки щодо осіб, які претендують на зайняття посад, пов'язаних із виконанням функцій держави або місцевого самоврядування;

10) забезпечує відповідно до законодавства додержання режиму захищеної законом таємниці та

іншої інформації з обмеженим доступом, а також визначеного законом порядку оприлюднення та надання доступу до публічної інформації;

11) звітує про свою діяльність у порядку, визначеному цим Законом, та інформує суспільство про результати своєї роботи;

12) здійснює міжнародне співробітництво у межах своєї компетенції відповідно до законодавства України та міжнародних договорів України.

Таким чином, компетенції, що набуває Національне антикорупційне бюро України, передбачають їх відповідну фіксацію і в інших нормативно-правових актах національного законодавства, у тому числі у Кримінальному та Кримінально-процесуальному кодексах. Посилення правового забезпечення антикорупційної діяльності й протидії корупції, та поглиблення взаємодії держави з неурядовими організаціями, що забезпечуватимуть нагляд над діями влади, за нашим переконанням, сприятиме пришвидшенню темпів подолання корупції та розбудові демократичних цінностей в державі.

Література

Міжнародні акти:

1. Конвенція ООН проти корупції, підписана від імені України 11.12.03 в м. Меріда (Мексиканські Сполучені Штати) та ратифікована згідно із Законом України від 18.10.06 № 251-V.

2. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією, підписана від імені України 27.01.99 в м. Страсбурзі та ратифікована згідно із Законом України від 18.10.06 № 252-V.

3. Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією, підписана від імені України 04.11.99 в м. Страсбурзі та ратифікована згідно із Законом України від 16.03.05 № 2476-IV.

4. Модельний кодекс поведінки державних службовців країн Ради Європи (схвалено Рекомендацією Кабінету Міністрів Ради Європи Європейським країнам «Про кодекси поведінки для державних службовців», травень 2000 р., № R (2000)10).

Заони України:

1. Про засади запобігання і протидії корупції (від 07.04.11 № 3206-VI).

2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення (від 07.04.11 № 3207-VI).

3. Про правила етичної поведінки (17.05.12 № 4722-VI).

Укази Президента України:

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 вересня 2009 року «Про стан злочинності у державі та координацію діяльності органів державної влади у протидії злочинним проявам та корупції» (від 27.10.2009 № 870).

2. Про утворення Національного антикорупційного комітету (від 26.02.10 № 275).

3. Питання Національного антикорупційного комітету (від 26.03.10 № 454).

4. Про першочергові заходи з реалізації Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» (від 05.10.11 № 964/2011).

5. Про Національну антикорупційну стратегію на 2011-2015 роки (від 21.10.11 № 1001/2011).

6. Про Порядок організації проведення спеціальної перевірки відомостей щодо осіб, які претендують

на зайняття посад, пов'язаних із виконанням функцій держави або місцевого самоврядування (від 25.01.2012 № 33/2012).

7. Про делегацію України для участі в роботі Групи держав Ради Європи проти корупції (GRECO) (від 20.08.2012 № 479/2012).

Постанови Кабінету Міністрів України:

1. Про заходи щодо підвищення кваліфікації працівників органів державної влади та органів місцевого самоврядування з питань боротьби з корупцією (від 02.06.03 № 828).

2. Про затвердження Порядку інформування Національного агентства України з питань державної служби про осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, які звільнені у зв'язку з притягненням до відповідальності за корупційне правопорушення (від 12.10.11 № 1072).

3. Про затвердження Порядку підготовки та оприлюднення звіту про результати проведення заходів щодо запобігання і протидії корупції (від 20.10.11 № 1094).

4. Про затвердження Порядку передачі дарунків, одержаних як подарунки державі, Автономній Республіці Крим, територіальній громаді, державним або комунальним установам чи організаціям (від 16.11.11 № 1195).

5. Про затвердження Державної програми щодо запобігання і протидії корупції на 2011-2015 роки (від 28.11.11 № 1240 із змінами).

6. Про затвердження Порядку зберігання документів і використання відомостей, зазначених у декларації про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру, та відомостей щодо відкриття валютного рахунка в установі банку-нерезидента (від 11.01.12 № 16).

7. Про виготовлення бланків декларації про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру (від 08.02.12 № 64).

8. Про введення посади Урядового уповноваженого з питань антикорупційної політики (від 11.07.2013 № 484).

9. Питання запобігання та виявлення корупції (від 04.09.13 № 706).

10. Про затвердження Положення про Урядового уповноваженого з питань антикорупційної політики (від 04.12.13 № 949).

Розпорядження Кабінету Міністрів України:

1. Про затвердження плану заходів, спрямованих на боротьбу з корупцією, на 2004 рік (від 17.06.04 № 383-р).

2. Про підвищення кваліфікації державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування з питань запобігання і протидії проявам корупції на державній службі та службі в органах місцевого самоврядування (від 06.07.11 № 642-р).

Накази міністерств та відомств:

1. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо проведення експертизи проектів нормативно-правових актів на наявність корупціогенних норм : Наказ Мін'юсту від 23.06.10 № 1380/5.

2. Про затвердження Загальних правил поведінки державного службовця : Наказ Голодержслужби від 04.08.10 № 214, зареєстрований в Мін'юсті 11.11.10 за № 1089/18384.

3. Про затвердження Примірного положення про комісію з питань оцінки вартості, вирішення питання щодо можливості використання, місця та строку зберігання дарунка, одержаного уповноваженою особою як подарунка державі, Автономній Республіці Крим, територіальній громаді, державній або комунальній установі чи організації : Наказ Нацдержслужби України від 26.12.11 № 86.

4. Про затвердження Положення про Єдиний державний реєстр осіб, які вчинили корупційні правопорушення : Наказ Мін'юсту від 11.01.12 № 39/5 (зареєстровано в Міністерстві юстиції України 11 січня 2012 р. за № 28/20341).

5. Про затвердження порядку проведення медичних оглядів та спеціальної перевірки осіб, які претендують на посади, пов'язані з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 02.03.12 № 147, зареєстрований в Мін'юсті 29 березня 2012 р. за № 476/20789.

6. Про затвердження Порядку проведення спеціальної перевірки наявності в осіб, які претендують на зайняття посад, пов'язаних із виконанням функцій держави або місцевого самоврядування, корпоративних прав : Наказ Міністерства юстиції України від 23.03.12 № 448/5, зареєстрований в Мін'юсті 26 березня 2012 р. за № 449/20762.

Швед З.В. Гаранții дійсності антикорупційного законодавства в Україні. – Стаття.

Анотація. В статті розглянуто питання державної політики в зв'язі з введенням міжнародного досвіду в антикорупційній діяльності. Доказано, що урахування динаміки углублення міжнародного співробітництва в даному напрямку дозволить прискорити процес розповсюдження цінностей громадянського суспільства в Україні. В той же час, діяльність люстраційних механізмів повинна забезпечити стійке розвиток держави в його позитивних змінах в розвитку демократических інститутів.

Ключеві слова: громадянське суспільство, демократія, антикорупційне законодавство, правове державство, міжнародні договори.

Shwed Z. Sanctions guarantees of anti-corruption legislation in Ukraine. – Article.

Summary. The article deals with the politics of the state in connection with the introduction of international experience in anti-corruption efforts. It is prove that on account of the dynamics of deepening international cooperation in this field allows to speed up the spread of the values of civil society in Ukraine. At the same time, the process of lustration mechanisms should ensure sustainable development of the state in its positive changes of building democratic institutions.

Key words: civil society, democracy, anti-corruption legislation, the rule of law, international treaties.

Никитченко О.Е.

к. філос. н.,

доцент кафедри філософії

Національний університет «Одеська юридична академія»

НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ У РЕЛІГІЙНОМУ ЖИТТІ

Анотація. В статті йдеться про необхідність виокремлення дивергентних процесів в сучасному релігійному житті, як окремих трендів, що постали вже як самостійний «виклик» конвергентним трендам у цій царині соціуму у другій половині ХХ століття.

Ключові слова: релігія, суспільство, конвергентний процес, дивергентний процес.

З 2001 року науково-дослідний центр «Компаративістських досліджень релігії» філософського факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова сформулював як своє головне завдання дослідження сучасних тенденцій в релігійному житті світу. Аналіз цих тенденцій дозволив сформулювати загальну концепцію та вжити відповідну термінологію для подальшого виокремлення та визначення конкретних трендів у релігійному розвої сьогодення під назвою «Конвергентні процеси у релігійному житті другої половини ХХ — початку ХХІ сторіччя» [1, 37-48]. Саме поняття «конвергентні процеси в релігійному житті другої половини ХХ сторіччя» для широкого наукового загалу ми почали вживати ще з середини останнього десятиріччя століття, що вже минуло [2].

За роки досліджень зміст визначених тенденцій майже не змінився, хоча постійно відбуваються деякі зсуви в їх значенні, чи то в тому, яке місце вони займають (якщо можна вжити це слово, то й «рейтинг») у повсякденні релігійного життя. Кожен з цих конвергентних процесів відіграє особливу роль у відтворенні сучасної релігійної сфери суспільного буття, тому прискіпливо аналізуючи один з них, ми маємо повсякчас відчувати його зв'язок з іншими. Список джерел, де відображені основні результати лише деяких наших наукових пошуків у цьому проблемному полі, додається.

Також буде слушним зауваження, що усі ці конвергентні процеси не є породженням одного, чи саме релігійного життя, яке взагалі лише в теоретичному сенсі можна вивести за межі усього загалу форм розвою сучасного суспільства. По-перше, тому що абсолютна більшість населення планети ідентифікує себе як прихильники тієї, чи іншої релігії. Отже віруюча людина, принаймні за кількістю, є головним суб'єктом історії.

По-друге, ці тенденції, що ми досліджуємо саме у релігійному житті, і є, безумовно, відповіддю на «виклики» (за А. Тойнбі) суспільного розвою в цілому.

Сам термін «конвергенція» (від лат. *convergentio, convergo* — сходжусь, наближаюсь) вперше у релігієзнавстві було вжито німецьким вченим Генріхом Фріком в його праці «Порівняльне релігієзнавство» (1928 р.) [3, 134]. Прагнучи до зближення термінології природознавчих і суспільствознавчих наук, за традицією, започаткованою ще Ф. Д. Шлеймахером, він застосував цей термін у тому значенні, в якому він вже використовувався насамперед в біології, де це поняття характеризує процес виникнення рис подібності в будові і функціях у далеких за походженням організмів внаслідок їхнього пристосування до однакових умов існування. Г. Фрік використав цей термін для позначення паралельних, схожих процесів у різних релігіях, й у цьому значенні «конвергенція» тримається у вжитку і у сучасних дослідників релігійних явищ.

У повенні роки ХХ ст. цей термін у релігійному середовищі став вживатися і для позначення констатації «зближення релігій». Це дозволяє семантика цього слова в романо-германському мовному обігу, що в свою чергу значно збагачує його сучасний релігієзнавчий зміст. В такому другому, поширеному значенні «конвергенція» охоплює і такі тенденції в релігійному житті, які сформувалися, чи стали більш наочними саме у другій частині ХХ ст. як то: а) співробітництво релігій (на рівні організацій, громад, вірних) в різних галузях соціальної діяльності; б) потяг до об'єднання різних деномінацій в єдину традицію; в) тенденцію до утворення єдиної світової релігії і т.ін.

Тому «конвергентними процесами» у сучасному розумінні цього терміну можна вважати як ті, що притаманні більш ніж одній релігії, так і ті, що свідчать про тенденції зближення соціальних, доктринальних і організаційних позицій між двома, чи багатьма релігіями. Треба зауважити, що все, що відомо про наявність загального в релігії, те що дозволяє дослідникові аргументувати, що мова іде саме про релігійні явища, продовжує дискутуватись і констатуватись і в наш час. У статті йдеться лише про ті процеси, які сформувались,

чи найбільш актуалізувались за останні десятки років. Це перш за все: *акселерація, актуалізація есхатології, актуалізація соціальних концепцій, американізація, вельтізація, віртуалізація, глобалізація, діалогізація, екуменічний рух, егосинтонізація, екзотерізація, зростання інклюдівізму, консюмерізація, модернізм і постмодернізм, нові релігії, паксізація, приватизація, відтворення сучасного релігійного плюралізму, раціоналізація культових дій, ревівалізація, секуляризація, синкретизація, сцієнтизація, уніфікація екстеріорізації, толерантність, фемінізація, фундаменталізація, харизматизація.*

Зі самого початку нашого дослідження вищезазначених конвергентних процесів, ми вказували й на протидію в їх відтворенні у сучасному релігійному житті з боку окремих деномінацій, та деяких угруповань, та вірних в лавах однієї конфесії, що вчиняли у той чи інший спосіб спротив новим тенденціям суспільного розвитку в його релігійній формі. Але, як ми неодноразово зауважували, розходження, взагалі процеси розбіжності між релігіями притаманні цьому явищу вже не одне тисячоліття. Цю ознаку відносин між релігіями пояснюють та досліджують зараз представники майже усіх гуманітарних наук, і, принаймні, постійно актуалізують вчені, що безпосередньо вивчають цей соціальний феномен, та безліч політиків та журналістів. Тому ми вважали за краще зосередитись саме на тих шляхах сучасного розвитку релігійного життя, що вели до ствердження нових відносин між усіма учасниками конвергентних процесів. Зрозуміла річ, що ми ні в якому разі не вважаємо нашу головну задачу такою, що вирішена, чи взагалі проблему конвергенції вичерпано. Зовсім ні. Однак, з роками вивчення конвергентних процесів накопичувались дані, що їх заперечують чи матеріали, що свідчать про пряму протидію їм. Звісно вшухав і наш первісний ентузіазм відносно подальшої «переможної ходи» позитивної, з нашої точки зору, тенденції до подолання вікових антагоністичних протиріч між людьми, що обумовлені їх ставленням до релігії.

З кожним роком ми все більше переконувались, що ці розбіжності, які існують між релігійними організаціями, громадами та вірними конкретних релігійних напрямків не просто відтворюють забаганки, що виникли раніше, а модифікуються, набувають нових форм. Зібрані матеріали дозволяють нам стверджувати, що той супротив, який чиниться проти конвергентних процесів, що існує зараз у релігійному середовищі є не лише наслідком віків, а в певній своїй частині, є вже сучасною, безпосередньою реакцією саме на нові тенденції. Отже знову ж за А. Тойнбі, ми можемо констатувати, що визначені вище конвергентні

процеси стали, в свою чергу, сучасним викликом суспільству. Тому вивчення причин, умов та прояву процесів розходження між релігіями їх соціальними інституціями та вірними відповідає загальним завданням нашого науково-дослідного центру.

Термін дивергенція (від лат. *divergentia* — розходження) в біології характеризує розходження ознак у організмів однієї систематичної групи в процесі еволюції, вживається також у лінгвістиці в випадку перетворення діалектів однієї мови на окремі мови, в математиці та в багатьох інших наукових сферах, та поза ними, що потребує відповідної мовної розвідки, але зараз це не є нашим завданням. Більш цікавим, на наш погляд, є той факт, що в англійському просторі «*divergence*» має й такі значення, як «розходження з партикулярною точкою зору, на практиці та т.ін., а також «різниця в думках, непогодження» [4, 400].

Безумовно евристичним може бути й констатація в біології того факту, що сама дивергенція є причиною виникнення нових видів у процесі еволюції природи. За аналогією, наукову цінність якої у суспільствознавстві взагалі та в релігієзнавстві зокрема треба ще довести, треба чекати того, що і в стосунках між різними релігійними інституціями внаслідок дивергенції можна віднайти щось нове, яке, в свою чергу, буде соціалізуватися у сучасному світі.

Хоч, як ми вже неодноразово вказували й на те, що перелік конвергентних процесів, який нами визначений, не є закритим, дослідження дивергенції у релігійному житті сучасності ми почнемо саме з нього, як з тої моделі турбулентного суспільства, яка, на наш погляд, демонструє найголовніші тенденції його розвитку, характеризує їх, та, до того ж, потребує подальшого аналізу з позицій розходження в ставленні до них у відповідному середовищі.

Звісно, в першу чергу, вивчення потребують загальносуспільні зміни, що актуалізують чи викликають дивергентні процеси. Можна спробувати зафіксувати і точку відліку їх актуалізації чи то формування у період, що досліджується. Але, зрозуміло, що до остаточних висновків у відтворенні хронології цих процесів можна дістати лише по закінченні їх аналізу. Зараз лише можна констатувати, що у кожного дивергентного процесу є своя історія, яка в деяких випадках передувала формуванню відповідної конвергенції чи супроводжувала той чи інший конвергентний процес з початку його виникнення, чи сформувалась як відповідь на конвергентний процес, що дістав вже чіткої форми. У першому випадку ми як раніше вживаємо таку ознаку як «актуалізація», у двох інших йдеться суто про нові «відповіді на виклики».

Також, вже за сталою науковою традицією, будемо викладати наші роздуми щодо конвергентних і дивергентних процесів за абеткою, не надаючи переваги жодному з них, з тих самих міркувань, якими керувались, коли здійснювали компаративістські заходи щодо конвергенції у релігійному житті, дотримуючись, перш за все, принципів сучасного релігієзнавства: об'єктивності та толерантності (наскільки їх взагалі можливо втілити в гуманітаристиці). До того ж, зазначимо, що і слідування за абеткою можливе при дослідженні лише однієї групи процесів, бо розходження у думках і діях інших угруповань релігійних організацій та віруючих призводить до порушень навіть у такому здавалось найпростішому засобі класифікації суспільних тенденцій.

Оскільки ми вивчаємо основні тенденції розвитку релігійного життя вже не одне десятиріччя, нам було дуже цікаво дізнатися, що сучасне релігієзнавство знову в останні роки стало звертатися до цієї проблематики. Доленосними у цьому сенсі, за думкою І.Г. Каргіної, стали XVII Всесвітній та X європейський конгреси соціологів, які визначили нові підходи до вивчення релігії, що відбувалися у 2010 та 2011 роках відповідно. Підсумовуючи роботу цих форумів, вона виокремлює найбільш значущі тренди у сферах соціальних проявів релігії на початку XXI століття та вивчення сучасного релігійного нарратива. «Це:

— процеси десекуляризації, респіритулізації, деприватизації, «повернення релігій», «духовної революції», яка супроводжується розширенням спектра нових типів релігійності, змінами в релігійному ландшафті, що формують нові образи релігій, у тому числі й християнства;

— трансформація сучасних практик інститутів традиційних релігій. Зокрема, християнські релігійні інститути активно поширюють маркетингові стратегії задля збереження та розпоширення сфер впливу в секулярних сакральних полях, становлячись менш ортодоксальними і більш інтегрованими в соціальні та політичні процеси;

— вплив глобальної імміграції на зміни релігійного пейзажу, ідентичності, як наслідок на процеси інтеграції та дезінтеграція, соціальні конфлікти...

— нові релігійні рухи [5, 187]».

З наведеної цитати можливо констатувати, що наші пошуки відбувалися на тлі аналогічних досліджень у світовому науковому просторі, до того ж, майже повністю вищезазначені тренди співпадають з нашим переліком конвергентних процесів, в деякому сенсі поширюють їх змістовність. Взагалі, зараз дуже поширена в суспільстві середовищі констатація деградації багатьох сталих соціальних інституцій. Йдеться навіть

про виокремлення загальних тенденцій соціальних змін за трьома головними ознаками: «1) демасіфікація, 2) де-ідеологізація, 3) де-централізація» [6].

Враховуючи ці зміни у соціумі взагалі, та у релігії зокрема, зараз у релігієзнавстві, за думкою представників Української асоціації релігієзнавців, що відредагували дуже актуальну збірку «Майдан і церква. Хроніка подій та експертна оцінка» [7], виокремлені трансформації релігійної функціональності стали підтвердженням парадигмальної зміни розуміння цих тенденцій серед видатних представників релігієзнавчої науки: «Виразно окреслений перехід від концепції секуляризму до концепції диверсифікації, презентований професором А. Баркер, яка у своєму виступі «Revisionism and Diversification in New Religious Movements» (Каунас, 2014), чи не в перше публічно звернула увагу на те, що для того, «... щоб лишатися незмінною, певна релігійна традиція має змінюватися ... (підкреслено авт.)» [7, 648].

Підтверджуючи цей заклик аналізом матеріалів вищезгаданої збірки автори доводять, що: «новий тренд у світовому релігієзнавстві (не теорія секуляризації чи десекуляризації, а теорія диверсифікації, яку обстоюють відомі релігієзнавці) виявився перспективним, запитаним самою дійсністю» [Там само].

Змістовно ознайомитися з тим, які «виклики» сучасного релігійного життя потребують вживання терміну «диверсифікація» у сучасному релігієзнавстві можна в збірці за редакцією А. Баркер [8]. Де йдеться про різні шляхи, якими нові релігійні течії здійснюють свій розвиток, стагнують, зникають, раптово перестають існувати, з тих чи інших причин частково чи радикально змінюються, що може привести до розколів. Особливу увагу в цій книзі надано процесам, що можуть викликати насильство чи антисоціальну поведінку.

Однак, тут можна зазначити, що, на наш погляд, деякі тренди, що ми вивчаємо, ще не стали загальнонауковим питаннями. Отже, маємо надію, що й подальші наші розвідки будуть відповідати значущим соціальним та науковим трендам.

Спочатку надамо перелік проблемних явищ нашого дослідження в дусі бінарних опозицій, будучи впевнені у тому, що протистояння, які ми визначаємо для наочності дискурсу, принаймні не є настільки однозначними та до того ж, взагалі чи існують у таких викристалених формах, хоча на певних рівнях протиріччя можуть набувати й антагоністичного характеру:

конвергентні процеси	дивергентні процеси
Акселерація	Стабілізація та деградація
Актуалізація есхатології	Баналізація, дадаїзація, есхатопофігізм
Актуалізація соціальних доктрин	Лібералізація та консерватизм
Американізація	Антиамериканизм
Вельтізація	Націоналізація
Віртуалізація	Девіртуалізація
Глобалізація	Антиглобалізм
Діалогізація	Відмова від діалогу
Екуменічний рух	Антиекуменізм
Егосинтонізація	Деперсоналізація
Екзотерізація	Езотерізація
Зростання інклюзівізму	Ексклюзівізація
Консюмерізація	Демаркетизація
Модернізм, постмодернізм	Консерватизм та постмодернізм
Нові релігійні течії	Антикультуризм
Паксізація	Депаксізація
Приватизація	Одержавлення
Відтворення сучасного релігійного плюралізму	Проблеми вибору, ідентифікації тощо
Рационалізація культурних дій	Сакралізація новітніх явищ в релігійній практиці
Ревівалізація	Новоутворення і традиція, оновлення чи повернення
Секуляризація	Десакралізація
Синкретізація	Диференціація
Сциєнтизація	Сучасна міфологізація світу та людини
Уніфікація екстеріоризації	Обмеження діяльності релігійних організацій
Толерантізація, політкоректність	Антитолерантізація, агресивність
Фемінізація	Антифемінізм
Фундаменталізм	Модернізація
Харизматизація	Обмірщення

Навіть найпростіше співставлення цих процесів вказує на те, що серед тих, які ми визначили як конвергентні, за двома критеріями:

1) ті, що притаманні більш ніж одній деномінації;

2) ті, що свідчать про «зближення» релігійних організацій, деякі вже мали у собі дивергентний зміст. Найбільш наочно, наприклад, модернізм та фундаменталізм. Інші набували сталі дивергентні супроводи: секуляризація -десекуляризація, фемінізм-антифемінізм тощо, які ми розглядали в межах дослідження конвергенції.

І на сам кінець, кожен фахівець може побачити з цього переліку ті нові дивергентні процеси, що з'явилися вже як безпосередні відповіді на виклики сучасної конвергенції. Як приклад наведемо сучасну суспільну реакцію на актуалізацію есха-

тології. Ми вже в попередніх виступах описували зміст її баналізації, дадаїзації, та есхатопофігізм. Ці характеристики можна вважати орієнтирами щодо сприйняття і деяких інших процесів, безумовно відповідно застосовуючи їх щодо різних явищ. Антропологічний зміст цих змін у світогляді сучасного людства навіть в межах їх сприйняття, чи то супротиву, або ж індиферентності, потребує, мабуть залучення у філософію, і ще не одного терміну з іншого царини знання, але те вже у подальших наших розвідках.

Література

1. Мартинюк Е. Конвергентні процеси у релігійному житті другої половини ХХ століття // Наука і релігія: Проблеми діалогу / Одеськ. нац. у-нт ім. І.І. Мечникова : Наук.-дослідн. центр «Компаративістські дослідження релігії»; ред.кол.: Е.І. Мартинюк (гол. ред), О.А. Івакін, В.А. Кравченко, та ін. — Одеса : АО «БАХВА», 2002.

2. Мартынюк Э.И. Особенности религиозной жизни во второй половине ХХ века (методическое пособие для учителей по всемирной истории и религиоведению). — Одесса : ИПКУ, 1997. — 39 с.

3. Frick H. Vergleichende Religionwissenschaft. — Berlin und Leipzig, Walter de Gruyter and Co., 1928.

4. Webster's **New World dictionary of American English** — 3rd college ed. — New York, London, Toronto..., Prentice Hall, 1993.

5. Каргина И.Г. Новые религиозности: социологические рефлексии // Вестник МГИМО(у). — № 2(23). — С. 186-194.

6. Хохлов А. Прологомены технологического империализма. — Режим доступа: www.netda.ru/belka/texty/imper/imp-hoh.htm

7. Майдан і церква. Хроніка подій та експертна оцінка / Українська асоціація релігієзнавців ; за заг. ред. д.філос.н. Филипович Л.О. і канд.філос.н. Горкуши О.В. — К. : Самміт-книга, 2014. — 656 с.

8. Revisionism and Diversification in New Religious Movements. Eileen Barker (ed.). — Ashgate, 2013.

Никитченко Е.Э. Новые тенденции религиозной жизни. — Стаття.

Аннотация. В статье обосновывается необходимость исследования дивергентных процессов в современной религиозной жизни, как отдельных тенденций развития, возникших как самостоятельный «вызов» конвергентным трендам в этой сфере жизнедеятельности общества во второй половине ХХ века.

Ключевые слова: религия, общество, конвергентные процессы, дивергентные процессы.

Nykytchenko O.E. New tendencies in religious life. — Article.

Summary. This paper seeks to understand trends in the religious life of modern society, which we call convergent's and divergent's processes in the religious life of modern society, due to changes in the reproduction of a globalizing society.

Keywords: society, religion, convergent's and divergent's processes.

Харченко С.П.

*к. філос. н., доцент кафедри
філософії та політології*

*Кіровоградського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка*

ЕТНОКУЛЬТУРА І ЕТНОКУЛЬТУРНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ: ФІЛОСОФСЬКО-ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Анотація. У статті на основі філософсько-історичного аналізу досліджується специфіка категорій етнокультура, етнокультурна цивілізація, етнокультурний простір. Розглядаються особливості етнокультурних процесів у культурно-історичному поступі людства.

Ключові слова: етнокультура, етнокультурна цивілізація, етнокультурний простір.

Одним із проявів загальної потреби поглибленого дослідження і розуміння всього комплексу етнокультурних проблем стало розширення смислового поля термінів «етнокультура», «етнокультурна цивілізація», «етнокультурний простір». Ці терміни є надзвичайно складними через їх полісемантичність і суб'єктивний характер існуючих підходів у філософії, культурології, соціології, етнології та інших сферах знання.

Серйозною проблемою, що ускладнює розуміння сутності цих концептів, є неоднозначність сучасних загальнопланетарних процесів. Зміни, трансформації у світі наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. посилюють інтерес як до цивілізаційного розвитку загалом, так і до виявлення змін, які зазнають у цих процесах етнокультурні утворення. Адже в умовах сучасного світу, що глобалізується, спостерігається перехід від роз'єднаності етносів, локальних спільнот, держав до їх єдності.

Процеси глобалізації в економічній, соціально-політичній, культурній, інформаційній сферах призводять до кардинальних змін в локально-цивілізаційних утвореннях: одні з них швидше адаптуються до нових загальноцивілізаційних стандартів, інші чинять опір вторгненню цих стандартів у власний культурний простір. Етнокультурні спільноти, які мають спільні етнокультурні та релігійні корені, переживають процеси зближення, а ті, що суттєво різняться за цими ознаками, — перебувають на «лініях міжцивілізаційного розлому».

Аналізуючи етнокультурну складову сучасного етапу розгортання історичного процесу, видається актуальним, з одного боку, завдання уточнити зміст термінів «етнокультура», «етнокультурна цивілізація», «етнокультурний простір» відповідно

до сучасних реалій світового розвитку, а з другого — для повнішої характеристики трансформацій, яких зазнають локальні спільноти в умовах глобалізації, виявити специфіку їх взаємодії.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема етнокультурних процесів та цінностей посідає вагоме місце в дослідженнях вітчизняних і зарубіжних авторів. Зокрема, особливу увагу приділено концепціям класиків — Л. Гумільова, М. Данилевського, А. Тойнбі, О. Шпенглера, а також сучасних вітчизняних дослідників — С. Кримського, Ю. Павленка та інших. Дослідження Ю. Бромля, С. Арутюнова, А. Садохіна, С. Токарева стосовно теоретико-методологічних аспектів етнокультурних процесів, А. Кребера, К. Клакхона, Е. Амеліної, С. Арутюнова, П. Сорокіна, М. Чебоксарова стали теоретичним, евристичним підґрунтям статті.

Об'єктом дослідження виступає етнокультурний простір в контексті розгортання загальноцивілізаційних процесів.

Предметом дослідження є аналіз феноменів етнокультура, етнокультурна цивілізація в загальноцивілізаційному, соціокультурному та етнічному аспектах.

Метою статті визначимо здійснення філософсько-історичного аналізу концептів етнокультура, етнокультурна цивілізація, етнокультурний простір, що сприятиме дослідженню історичного поступу людства й встановленню місця і ролі етнокультурних утворень в сучасному соціокультурному просторі.

Сучасне суспільство перебуває у стадії складних соціокультурних трансформацій у зв'язку з масштабними глобалізаційними процесами, існуванням цивілізаційних загроз, що руйнують основи людського життя. Специфіка цих трансформацій обумовила формування нової культурної реальності, підвищення ролі етнокультурних чинників. А це, в свою чергу, є підставою для переосмислення людством своїх стосунків в рамках соціокультурного середовища та розробки стратегій подальшого розвитку. В цих умовах етнокультурні процеси набувають нового значення й колориту.

Людина все більше відчуває потребу в ідентифікації, етнічній адаптації у глобалізуючому соціумі, про що наголошувала Х. Арендт [1, 403-404]; усвідомлює приналежність одночасно до багатьох культурних співтовариств: етносу, нації, етнокультури, етнокультурній цивілізації. При тому етнічне й національне втрачають домінуючу роль й набувають «факультативного» характеру [10, 41].

Проблема місця і ролі етнокультурних цінностей в сучасну епоху залежить від багатьох чинників: і від здатності етносу знайти своє місце, й від уміння поєднувати традиції та інновації, зберігаючи при тому архетипові основи [13].

Розв'язання цієї проблеми впливає на функціонування як на соціокультурний простір як глобальність, так і на функціонування його окремих суб'єктів.

З огляду на вище зазначене нагальним постає питання щодо збереження національно-культурної ідентичності етнокультурних утворень, що дозволить окреслити їх істинну значимість та самобутність в контексті глобалізаційних процесів.

З метою більш ефективного обґрунтування сутності й змісту концептів «етнокультура» та «етнокультурна цивілізація» слід здійснити аналіз термінів «етнос», «етнічне». У 90-х рр. ХХ ст. в Україні виникла певна термінологічна плутаниця. Можемо говорити про складність дефінітивного вирішення цієї проблеми.

В залежності від аспекту дослідження й методологічного підходу в сучасній науці представлені різні теорії етносу: пасіонарна теорія етносу Л. Гумільова; дуалістична концепція етносу Ю. Бромлея; інформаційна концепція етносу М. Чебоксарова і С. Арутюнова; системно-статистична, чи компонентна теорія Г. Маркова і В. Піменова [17, 19].

Терміном «етнос» позначають плем'я, народ, групу людей, рід. У ХІХ ст. з появою етнографії термін «етнос» увійшов до наукової літератури в значенні «народ». В західній літературі термін «етнос» не отримав належної теоретичної розробки, хоча ним часто позначалася сукупність «людей, пов'язаних спільними звичаями» [9, 116-117]. Поступово термін почали застосовувати для позначення всіх форм етнічних спільнот.

«Етнос» постає «сталим колективом людей, який склався внаслідок природного розвитку на основі специфічних стереотипів свідомості й поведінки» [8, 69], «біосоціальною спільнотою, що формується й розвивається об'єктивно протягом історії й здатна до стійкого багатовікового існування за рахунок самовідтворення» [9, 116-117], системно організованою цілісністю [7, 88]. Ю. Бромлей називає етносом історично сформо-

вану на певній території міжпоколінну сукупність людей, яка усвідомлює свою єдність і має спільні риси в культурі, мові, психіці, усвідомлює свою внутрішню єдність та відмінність від інших спільнот [3, 20].

Виходячи з цього, можна виокремити головні ідентифікаційні ознаки етносу. По-перше, це — спільний антропологічний тип як обов'язкова передумова виникнення та формування етносу. По-друге, це — психологічні особливості, що проявляються в наявності етнічного (національного) характеру як сукупності складних індивідуальних і колективних психічних процесів і механізмів; в етнічній свідомості (самосвідомість), яка забезпечує поділ і протиставлення «своїх» та «чужих» за принципом «ми» не такі, як «вони», а також засвідчує, що члени етнічної спільноти розуміють (усвідомлюють) свою приналежність до неї. По-третє, це — спільність етнокультурних характеристик (мова, релігія, традиції, обряди, звичаї, норми поведінки, фольклор). По-четверте, це — спільність самоназви. По-п'яте, це — єдність території як необхідної передумови виникнення етносу, етогенезу, що забезпечує і його фізичне відтворення, і цілісне формування унікальних етнокультурних, етопсихологічних рис.

Однак сталість і стабільність територіальних кордонів та інші пов'язані з цим обставини не є обов'язковими на більш пізніх етапах існування етносу, який може виникнути в одному регіоні, а згодом переміститися на іншу територію. Втрата вже сформованим (зрілим) етносом своєї етнічної території не призводить до його розпаду, якщо він володіє потужними захисними засобами й механізмами.

Дослідники М. Шаваєва і Ф. Ефендієв виділяють наступні етноутворюючі чинники: кровно-родинна єдність походження від спільного предка; стійка міжпоколінна наступність; єдність території; єдність мови; спільність історичної долі; спільність культури й традицій; спільна самосвідомість (етнічна ідентифікація) [17, 19-20].

Термін «етнічне», за В. Парето, є «одним із найбільш туманних, що відомі в соціології». Дискусії навколо розуміння цього терміну посилилися на початку 70-х ХХ ст., головним чином, під впливом розпаду колоніальної системи та заострення міжетнічних стосунків як у новоутворених, так і в розвинутих індустріальних країнах. Це виразно проявляється в етнологічних студіях пострадянських країн, де він вживається переважно як синонімічний категоріям «етнічність» і «етнос» [8, 47].

Отже, розуміння «етнічності» як символічного критерію необхідне для виокремлення певних груп у поліетнічній суспільній структурі, виявлення

комплексу специфічних рис, що є важливими для соціальної стратифікації суспільства.

«Етнічність» як суспільний феномен виступає одним із обов'язкових, системоутворюючих факторів, що включає етнокультурні особливості: мови, матеріальну та духовну культури, обряди і звичаї. Включеність «етнічного» в національне буття дозволяє останньому й соціуму в цілому зберігати свою самобутність. «Етнічність» завжди передбачає ідентифікацію між різними етнічними групами за принципом «ми» — «вони», а також самоідентифікацію всередині етнічної спільноти.

У західній, передусім американській, соціології термін «етнічність» найчастіше застосовується для характеристики етнічних меншин і діаспорних груп. Так, етнічним вважають те, що стосується соціальної групи всередині соціальної та культурної системи або особливості релігійної, расової, національної або культурної групи [8, 47].

Етнічну культуру слід розуміти як соціокультурний феномен, який визначається територіальною спільністю, наявністю спільних культурних рис, самодостатніх для етносу з однорідною соціальною структурою, певною замкненістю і локалізованістю в певному просторі, тоді як національна культура характеризується потужністю, поширенням через системи комунікації. Порівнюючи етно- і національну культуру, В. Кремень наголошував на тому, що відмінності між ними — як водорозділ між «культурами» і «культурою». Національна культура — необхідна умова набуття етнічною спільнотою національної консолідації [5, 44].

Етнокультура визначена Ф. Ефендієвим як система життєдіяльності людей, яка синтезує всі елементи етносу, який розвивається (від соціально-економічних до духовно-етичних цінностей) [18, 155]. В дослідженні М. Шаваєвої, Ф. Ефендієва етнокультура представлена як багатофункціональна система. Структурними елементами, що беруть участь в її утворенні, є: мова, територія, національна самосвідомість, етнічна ідентичність, етнічна психологія, стійка міжпоколінна наступність, традиції, звичаї, норми, цінності. Етнос виділяється одночасно як об'єкт, суб'єкт й носій своєї етнокультури [17, 147-148]. Етнокультуру можемо розглядати і як сукупність притаманних етносу способів оволодіння умовами свого існування, спрямованих на збереження етносу і відтворення умов його життєдіяльності.

У сучасну епоху більшість етносів для свого існування і відтворення не обмежуються лише етнічними, традиційними способами життєдіяльності, що склалися в умовах певної етнокультури [14]. Це життя стає інтегрованим з усіма трансформаціями сучасної цивілізації. Із замкненої,

локальної етнокультура перетворюється на відкрити, в якій зростає вплив інтеграційних елементів, що функціонують згідно темпоритму глобалізаційних процесів. В цих умовах етноси починають опановувати нові традиції і сфери життя.

Значну небезпеку у цих процесах представляють трансформації самої етнокультури, утрата системоутворюючого чинника [14].

Необхідно провести чітке розмежування категорій «етнічна культура» та «етнокультурна цивілізація». Етнокультурна цивілізація позначається як складна динамічна поліетнічна соціокультурна система, носіями якої є етнічні спільноти, етнонаціональні утворення, локальні культури й цивілізації. Вона відображає сутність сучасного стану загальноцивілізаційних процесів. Етнокультурним цивілізаціям не слід «приписувати» наявність єдиної чіткої соціально-політичної орієнтації — як самобутні вони не підлягають уніфікації. Пропонуємо розуміти їх в якості способу ідентифікації людства в контексті багатовимірності соціокультурного простору. О. Чебан наголошує на тому, що «етнокультурне» виступає універсальною властивістю об'єктів етнічної реальності, яка виконує важливу етнодиференціюючу та етноінтегруючу функції, оскільки дає можливість зберігати в свідомості соціуму унікальність кожного етносу [16].

Етнокультурна цивілізація виступає культурною спільнотою людей, які мають певний соціальний (етнічний) генотип і виступають носіями різних етнокультурних основ, але при цьому складають певну цілісність. Вона формується внаслідок великих об'єднань людства, що зумовлені обміном технологій, інформаційними й ціннісними взаємозв'язками.

Враховуючи ментальні особливості, слід звернути особливу увагу на специфіку національного характеру різних типів етносів. Критеріями ментальних особливостей і національної ідентичності етносів виступають мова, культура, спосіб життя, особливості поведінки, спільність звичаїв і традицій. У формуванні етнокультурної цивілізації та її національно-культурної ідентичності беруть участь суспільно-історичні, національно-культурні, географічні, релігійні особливості кожного етносу.

Ю. Пахомов наголошує на своєрідному цивілізаційному ренесансі, що намітився після розвалу колоніальної системи. Проявом того були активні етноцивілізаційні процеси — зокрема, піднесення нових, незахідних світів, розвиток яких обумовлений сучасними глобалізаційними процесами [15, 8].

Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко виявили синтезуючу роль етносу, що репрезентований у якості природного, духовного, діяльного, предметного і соціального начал.

При цьому людина як культурна істота «приходить до себе» через перетворення природного і духовного середовища, а також себе самої як істоти, що розвивається, зростає, прогресує (окультурюється) в історії [4, 57].

Основною причиною появи й затвердження етнокультурних цивілізацій у соціокультурному просторі є процес усвідомлення етносами власної самоцінності, самоідентифікації, свободи вибору історичного майбутнього. Ця свобода є можливою лише через сприйняття ними цінностей і традицій інших народів. Кожна етнокультурна цивілізація протягом історії створює за допомогою особливої культурної традиції свій «простір» і «час». Лише в особливому історичному просторово-часовому континуумі є можливою трансляція сукупного людського досвіду. Найважливішим завданням етнокультурної спільноти є збереження самототожності. І якщо самототожність у просторі забезпечується рівністю членів спільноти й незмінністю просторових зв'язків між ними, то самототожність зберігається.

Слід зазначити, що в основі еволюції етнокультурних цивілізацій закладено боротьбу за існування різних культурних начал. Однак у боротьбу вступають не індивідуальні організми, етнічні групи чи етноси, а культурні форми, що випробовують себе на міцність.

Етносам притаманні психологічні особливості, що включають менталітет й своєрідні риси характеру. Кожен етнос виступає моральним представником своєї культури, тому й затверджується в соціальному світі відповідним чином. Зміни в ціннісних орієнтаціях є сутнісними характеристиками будь-якої періодизації історії. Етнокультурна цивілізація в цих умовах пропонує найбільш універсальну («надлокальну») систему цінностей. Іноді вони проявляються через діалектичну взаємодію світових релігій (прикладом є Індія, де гармонійно співіснують конфуціанство, буддизм, іслам і християнство), іноді через сформовану систему наук, філософію (країни Західної Європи, арабського світу).

Можемо виокремити в сьогоденному світі наступні етнокультурні цивілізації: західну, яка включає країни Західної Європи, Північної Америки, що акумулювали досягнення античної культури, яка заснована значною мірою на католицизмі; російську (євразійську), яка включає всі етнічні спільноти у складі Російської Федерації та ряд країн СНД), й орієнтована на православ'я, арабську, індійську, китайську, японську.

Сучасний світ, де розгортаються складні загальноцивілізаційні процеси, постає всепланетарним континуумом різноманітних культур і цивілізацій, що постійно конкурують і взаємодіють між

собою. Це означає, що етнонаціональний вибір особистості відбувається в складних історичних умовах, адже до сьогоденного моменту не завершилося формування значної кількості національних утворень. Тому «національні культури» й «етнокультурні цивілізації» вимушені протистояти обмеженості й іноді ксенофобії етнічних культур.

Етнокультурні цивілізації є логічними системами реальних цінностей і можуть вибудовуватися в будь-якій (не обов'язково хронологічній) послідовності. Такі моделі цивілізаційного устрою є структурованим цілим, що вимагає як стадіального, так і полілінійного бачення; їх слід розглядати у синхронії та в діахронії як процес, що вирізняється видозміною тих чи інших елементів цього цілого: як плинний історичний досвід. Модель етнокультурної цивілізації є системою взаємних відношень усіх шарів історичного процесу певного часу та простору. Ця система утворює неподільну цілісність етносів як певної структури, що наочно й чуттєво-предметно виражає їх матеріальну й духовну спадщину, виступаючи засадничим методом відтворення всіх етапів історичного розвитку — як у теоретичному протистоянні, так і в послідовно-історичному розвитку. Щоб уникнути нівелювання її значення, слід розглядати етнокультурну цивілізацію не з боку етнології, географії, соціології, а з боку соціальної філософії й культурології.

Проблему культурних цінностей, що лежать в основі етнокультурних цивілізацій порушив і С. Переслегін, який вказав на наявність чотирьох цивілізацій: європейської (серед основних цінностей якої є свобода, індивідуалізм, пріоритет на раціональне і матеріальне); цивілізацій Сходу, зокрема Китаю й Індії (протилежних європейській, орієнтованих на нематеріальне, ірраціональне); ісламської (раціональної і матеріалістично прямої); російської [11, 58].

Отже, в основі «етнокультурної цивілізації» закладено ідею гармонійної організації співбуття різноманітних етносів, які б споглядали світ не «ззовні», а «зсередини», і які б існували на основі взаєморозуміння, з одного боку, й на основі самообмеження як вияву почуття гармонії, з іншого боку. Їх яскравою рисою є полікультурність, адже людство все виразніше починає жити в багатоплярному цивілізаційному світі. «Полікультурність» перетворюється на системоутворюючий принцип всіх глобальних складових людства.

Етнокультурні цивілізації як полікультурні утворення виробили соціальні системи і норми спільної життєдіяльності етнічних утворень, локальних цивілізацій. Так виникає унікальна модель вирішення соціально-економічних проблем на основі кооперації, тісного культурного діалогу. В процесі побудови інтеркультурного діалогу

в рамках кожного з його учасників (локальних цивілізацій) формуються структури і механізми, що дозволяють розширювати контакти з іншими культурами; в цьому ж контексті виникають передумови для побудови загального базису кроскультурної взаємодії. Чим більше дані суб'єкти задіяні в процесах інтеркультурної комунікації, тим вище стає їх здатність до діалогу. Зазначимо, що у цього процесу є й зворотна сторона, адже такий діалог вимагає від його учасників динамічності, гнучкості, що може ускладнити самоідентифікацію людини.

У широкому морфологічному й культурно-історичному значенні, можна говорити про універсальність етнокультурних цивілізацій. Хоча не всі культури перебувають на одній стадії розвитку всередині етнокультурної цивілізації й не мають спільних ознак й однакового набору цінностей. Культурне розмаїття є можливим, якщо воно постулює рівноправ'я для всіх рівнів культурного розвитку й культурних типів. Лише завдяки історії можна виявити їх архетипні форми. Форми культури (хоч би за якими принципами вони конструювалися) не змінюють одна одну всередині етнокультурної цивілізації, а співіснують, і зміст кожної з форм змінюється від періоду до періоду.

Етнокультурна цивілізація, з одного боку, у знятому вигляді містить в собі цінності споріднених етнічних культур, а з другого боку, у діалектико-суперечливій взаємодії з іншими подібними утвореннями виступає рушійною силою саморозгортання загальноцивілізаційного процесу.

У сучасному науковому дискурсі активно використовується термін «етнокультурний простір», однак без належного обґрунтування.

Етнокультурним простором вважається спільний етнокультурний ґрунт для розвитку етнічних культур, умови розвитку етнічних і національно-культурних співтовариств, етнокультур. Етнокультурний простір, з однієї сторони, є необхідною умовою для етнокультурних утворень, а з іншої сторони — відтворює їх. У цьому просторі етноси, етнокультури розвиваються у тісній взаємодії, утворюючи при тому своєрідну етнокультурну матрицю соціокультурного простору.

Соціокультурний простір розглядається як «важливий аспект формування моделі світу, що має такі характеристики, як протяжність, структурність, співіснування та взаємодія, координація елементів культури» В ньому окреслені культурні центри і периферії, столиці й провінції, перебувають і взаємодіють різні культурні традиції, культурні смисли, цінності та інновації [2, 23-24]. М. Кастельс для позначення тенденцій трансформації соціокультурного простору використовує термін «надсучасність» [12]. С. Кримський та Ю. Павленко наголошують на ролі етнокультурних

тенденцій, що проявляються в сучасному соціокультурному просторі. Підкреслюючи при тому, що у ході відповідного етноконсолідуючого процесу формується спільна самосвідомість та самоназва, мова, попри діалектні модифікації, звичаї, традиції тощо — з чого визначається належність людини до відповідної етнонаціональної спільноти. Це відбувається у межах відповідного соціального організму, що формується. Так створений на ґрунті здебільшого споріднених етнічних груп соціальний організм перетворюється на етносоціальний — з виразною етнокультурною специфікою [6, 169].

Світовий етнокультурний простір характеризується значним розмаїттям і незведеність до єдиної моделі розвитку, навіть в умовах активізації глобалізаційних процесів. Практично всі елементи, що складають етнокультурний простір, самі по собі багатоаспектні.

Зміст етнокультурного простору розкривається в особливостях розподілу народів на території планети і формування у них політичних, соціальних, економічних, духовних систем у ході культурної взаємодії упродовж історії їх існування. Єдиний етнокультурний простір може бути фактором як об'єднання на одному географічному «полі» різних етносів, етнокультур, національних культур (США, Російська Федерація, Індія тощо), так і прояву відцентрових тенденцій (розпад СРСР, СФРЮ, ЧССР тощо). Етнокультурний простір, таким чином, може мати як об'єднуючу, так й дезінтегруючу спрямованість [2, 34].

Епоха кінця ХХ-ХХІ століття стала часом становлення нового етнокультурного простору. Це пов'язано з інтеграційними і глобалізаційними процесами, специфікою організації економічних процесів, виходом на світову арену таких держав, як КНР, Індія тощо. Ступінь включеності у взаємодію етнокультурних просторів може бути як великою (країни ЄС), так і незначною [2, 38-39].

Сучасні умови життя висувують серйозні вимоги до функціонування механізмів абсорбції етнокультурної ідентичності, за допомогою якого індивід, етнос, етнокультура адаптуються до сучасного світу. Міжетнічна напруженість, як правило, обумовлена нездатністю, у силу різних обставин, виробити необхідну соціальну мобільність [13]. Задача полягає у збереженні балансу інтересів етнічних і національних утворень у складі етнокультурної цивілізації у соціокультурному просторі. При тому етнокультурна цивілізація може виступати в якості ідеальної моделі чи розумової конструкції, подібно до «ідеальних типів культури» М. Вебера, що одночасно співвідносяться з реальністю й дистанціюються від неї.

Література

1. Арентд Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арентд [пер. с англ. И.В. Борисовой и др.]; под. ред. М.С. Ковалевой, Д.М. Носова. — М. : ЦентрКом, 1996. — 672 с.
2. Бенин В. Мифы и реальность этнокультурного пространства [Текст] / В.Л. Бенин, Т.З. Уразметов. — Уфа : Изд-во БГПУ, 2010. — 118 с.
3. Бромлей Ю. К вопросу о выделении этносов среди других человеческих общностей / Ю.В. Бромлей // Этнос и политика : хрестоматия [авт.-сост. А.А. Прусаускас]. — М. : УРАО, 2000. — 250 с.
4. Губерський Л. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко. — [2-е вид.]. — К. : Знання України, 2005. — 580 с.
5. Кремень В. Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум / В.Г. Кремень. — К. : Грамота, 2007. — 576 с.
6. Кримський С. Цивілізаційний розвиток людства / С.Б. Кримський, Ю.В. Павленко. — К. : «Фенікс», 2007. — 316 с.
7. Ларченко С. Межкультурные взаимодействия в историческом процессе / С.Г. Ларченко, С.Н. Еремин. — Новосибирск : Наука. Сиб. отд., 1991. — 174 с.
8. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; [редкол.: Ю.І. Римаренко та ін.]. — К. : Довіра : Генеза, 1996. — 942 с.
9. Малий етнополітичний словник / [авт.-уклад. О.В. Антонов, В.І. Волобуєв, М.Ф. Головатий та ін.] — К. : МАУП, 2005. — 288 с.
10. Одегова О. Многоликость персональной и этнокультурной идентичности в условиях глобализации культуры / О.В. Одегова // Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение, 2011. — № 3. — С. 41-46.
11. Переслегин С. Самоучитель игры на мировой шахматной доске / С.Б. Переслегин. — М. : АСТ. СПб. : TerraFantastika, 2005. — 619 с.
12. Castels M. Information Tehnology, Globalization and Social Development / M. Castels // UNRISD Discussion Paper. — № 114. — 1999. — 8 p.
13. Узлов Ю. Этнокультура и ее трансформация в современном мире / Ю.А. Узлов // Научно-образовательный информационный ресурс. — Режим доступа: <http://www.teogia-practica.ru/-1-2009/culture/uzlov.pdf>
14. Узлов Ю. Этнокультура как многофункциональная система информационного общества / Ю.А. Узлов // Научно-образовательный информационный ресурс. — Режим доступа: <http://www.world.com.ua/.../22031-214-010>.
15. Цивилизационная структура современного мира. Кн. 1. Мусульманско-африканская и индийско-южноазиатская цивилизации / [под ред. Ю.Н. Пахомова, Ю.В. Павленко]. — К. : Наукова думка, 2008. — 544 с.
16. Чебан О. Етнокультурне у свідомості поліетнічного соціуму (на матеріалах Придунав'я) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / О.М. Чебан. — Одеса, 2003. — 17 с.
17. Шаваева М. Этнокультура как многофункциональная система взаимодействия / М.О. Шаваева, Ф.С. Эфендиев. — Нальчик, 2005. — 156 с.
18. Эфендиев Ф. Этнокультура и национальное самосознание / Ф.С. Эфендиев. — Нальчик: «Эль-фа», 1999. — 329 с.

Харченко С.П. Этнокультура и этнокультурная цивилизация: философско-исторический контекст. — Статья.

Аннотация. В статье на основе философско-исторического анализа исследуется специфика категорий этнокультура, этнокультурная цивилизация, этнокультурное пространство. Рассматриваются особенности этнокультурных процессов в культурно-историческом развитии человечества.

Ключевые слова: этнокультура, этнокультурная цивилизация, этнокультурное пространство.

Kharchenko S.P. Ethnic culture and ethnocultural civilization: philosophical and historical context. — Article.

Summary. On the basis of philosophical and historical analysis the specifics of categories ethnic culture, ethno-cultural civilization and ethno-cultural space is examined. The features of ethno-cultural processes in the cultural and historical development of mankind are illustrated.

Keywords: ethnic culture, ethno-cultural civilization, ethno-cultural space.

Крижановська Т.О.

к.філос н.,

*ст. викл. кафедри загальногуманітарних дисциплін
Міжнародного гуманітарного університету*

ВЗАЄМОДІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ІНСТИТУТІВ ДЕРЖАВИ В СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ

Анотація. В статті досліджується смисл таких соціальних феноменів як інститути та громадянське суспільство, принципи їх взаємодії. Автор робить висновок, що існування вільної комунікації, публічної сфери мінімізує можливість насильства в суспільстві, що і дає змогу здійснюватись суто інституційній практиці.

Ключові слова: інститут, громадянське суспільство, публічна сфера, соціальна практика.

Актуальність. Сучасні розвинені суспільства характеризуються тим, що в них існує розрізнення між державою та громадянським суспільством. Таке розрізнення йде від доби Нового часу разом із становленням сучасних демократичних держав, суб'єктивного права, теорією і практикою розділення влад, ринкових відносин, надання значущості приватній власності тощо. Осмислення засад взаємовідносин та взаємодії суспільства і держави постає тим теоретичним ґрунтом, на якому можна будувати подальший цивілізаційний розвиток нації.

Аналіз досліджень і публікацій. В сучасній західній соціальній думці тема взаємодії суспільства та інститутів досліджується в роботах Е. Берджесса, Т. Веблена, Ю. Габермаса, О. Гьоффе, М. Маршалла, Р. Мертона, Д. Норта, Т. Парсонса, П. Рікера, Д.Г. Себайна, Т.Л. Торсона. У сучасній філософській думці України означена проблематика осмислюється у працях В. Андрушенка, А. Єрмоленка, А. Караса, М. Култаєвої, А. Лоя, Я. Паська, С. Пролеєва, М. Тура та інших. Зазначені автори підходять з різних позицій до цього питання, тож маємо спробу висвітлити та дослідити точки зору, які на наш погляд, є найбільш перспективними.

Об'єктом дослідження виступає соціальний простір як місце відтворення живої «тканини» суспільного життя в усій його різноманітності.

Предметом нашого розгляду є зв'язок між громадянським суспільством та державними інститутами в соціальному просторі.

Метою статті є дослідження теоретичних засад взаємодії громадянського суспільства і державних інститутів у соціальному просторі.

Інституційність соціального оточення є однією з тих фундаментальних очевидностей, з якими зустрічається людина. Це рівною мірою відноситься як до безпосередніх стосунків, особистісного самоствердження, суспільних зв'язків, так і до надперсональних форм соціальності. Визначаючи поняття соціального інституту, потрібно акцентувати увагу на таких його характеристиках як загальносуспільна нормативність відношень, за допомогою якої взагалі можливі суспільна комунікація, взаємодія, функціонування суспільної практики з метою забезпечення найрізноманітніших потреб як індивідів, так і суспільства. За допомогою інституційних форм відбувається розподілення суспільних ресурсів і благ, а також прав і обов'язків, що пов'язано як із соціальною структурою в цілому, так із індивідуально-статусними формами. Кожен інститут представляє собою неоднозначне поєднання норм, правил, вимог, установлень, які складно переплетені з установленнями інших інститутів.

Комплекс інститутів ґрунтується соціальною дійсністю, яка пропонує людині загальнокультурні смисли та ціннісні комплекси. В цій дійсності існує закріплена практика соціальних відносин, усталені зв'язки у рамках організації суспільства, що повинно забезпечувати потреби соціуму в регульованні значущих сфер своєї життєдіяльності.

Сучасне поняття практики пов'язується із спонтанністю людських спілкувань та дій. Займаючи певні місця соціального простору індивіди відтворюють цей простір, спілкуючись і діючи, підтримують або змінюють його інституційну структуру. Конструювання особистостями інституційного простору так само реально, як і реальний той інституційний порядок, який стає людиною, коли приходить у соціальний світ. Тобто, інститути постають як виявлення того шару життєдіяльності, що іменують дією, і які складаються в події, в реальні «тут» і «тепер», що, з одного боку, прив'язані до реальної історії, цілей, засобів, інтересів, але, разом з тим, мають і апіорний характер. Цей характер задає свобода і спонтанність подій. Інститути самі по собі свободи не забезпечують, але для своєї

чинності і дієвості потребують свободи. Інституції як фактичний вираз інституційного простору, та інституціоналізація як процес, що потребує, зокрема, особистісного змісту, не матимуть місця, якщо персону, суб'єкт вчинку, не створюватиме для себе ситуацію свободи. Тобто, інститут для виконання своїх функцій у суспільстві потребує свободи. Інститути, як спеціалізовані усталені суспільні форми, спрямовуються метою виконання певних функцій в суспільстві. Інституції — це апарати для досягнення мети, а не тільки для досягнення згоди [9, 21]. Діяльність і свобода нерозривно пов'язані між собою, що фактично виражається у таких суспільних явищах як справедливість, влада, рівність. Свобода насправді є причиною того, що люди взагалі живуть спільно в суспільній організації. Інститути залежать у плані продовження свого існування від людей, що діють, що працюють.

Сучасна соціальна думка розуміє громадянське суспільство як сферу соціального буття, принципово відокремлену від держави, таку, що не ототожнюється з нею, а натомість є сукупністю самостійних і незалежних від держави суспільних відносин та інститутів, які розвиваються в галузях економіки, культури, національних проблем, релігії тощо. Поняття громадянського або публічного простору корелюється з відкритим застосуванням розуму, «де належить доказово і раціонально відстоювати власну точку зору, відстоювати власну свободу і свободу інших, шанувати власне право стосовно прав інших, захищати власну гідність і поцінувати гідність інших» [6, 6]. В громадянському просторі свої дії та дії інших постійно оцінюють, їх обговорюють, досягають розуміння позицій. Цей простір є місцем виникнення влади, як феномену, що протиставляється насильству.

Влада, як зазначає С.В. Пролеєв, виникає на ґрунті «відрізнення, взаємодії і взаємопокладання різних сил, відмінних одна від одної» [10, 65]. Насильство, на відміну від цього, полягає в прямій безпосередній перевазі однієї сили над іншою, яка реалізується у вигляді примусу. Практично насильство полягає у самопокладанні однієї сили, в якому вона долає спротив іншої. Влада, на відміну від насильства, конститується як не пряма дія, а опосередкована. Влада — не те, чим володіють (як володіють силою примусу, яким досягають підкорення). Влада сама володіє своїми учасниками. Влада виступає як продукт та умова суспільності, ствердження суспільної всезагальності. Влада протилежна насильству у тому сенсі, що насильство панує там, де авторитет влади зазнає краху. У людському світі владарює не конкретна сила особи, а всезагальність, котра набуває вигляду спільного людям порядку,

який поєднує їх у спільноту. Підкорюючись правовій владі, особистість завжди має змогу через громадський простір, через мовлення і дію поставити питання відносно своїх прав і своєї свободи, або прав і свобод інших. Громадські інституції, як вияв публічної комунікації та дії співучасників загального суспільного простору, надають можливість владі здійснюватись, а не тільки іменуватись такою, наповнювати свої дії конкретним змістом, дійсно владарювати, а не примушувати собі коритися.

Громадянське суспільство постає особливою соціальною формою, яка виявляє себе у двох важливих гранях. Передусім, у значенні загально-суспільного світу, що робить його спільним для нас усіх, і тому відрізняється від нашого приватного місця у ньому. Публічність пов'язується із стосунками між тими, хто разом заселяє світ, який створено людьми, з комунікативними зв'язками та діалоговими формами спілкування, із спільними соціальними надбаннями. Громадська сфера збирає нас разом і запобігає тому, щоб ми «усували» один одного. Це сфера «між», яка водночас об'єднує і розмежовує особистостей. Відсутність цієї сфери, як слушно зауважує Х. Арендт, означає те, що світ, в якому живуть люди, втратив свою силу як збирати їх разом, так і надавати кожному прагнення бути автентичним, тобто самим собою у всій різноманітності своїх проявів [1, 57]. Все, що з'являється у громадській сфері, і що кожен може побачити і почути, має широку гласність. Ця властивість висвітлює іншу грань публічності, а саме, можливість виходу особистості із свого приватного життя. В громадській сфері свобода є земною реальністю, відчутною в словах, які можна почути, в діях, що їх можна побачити, та в подіях, про які можна говорити. Така точка зору відрізняється від позиції, в якій стверджується, що повне визволення не сумісне з існуванням в суспільстві, а тому свобода може бути виявленою тільки поза сферою людських справ. Особистість не може називатися вільною, якщо вона не має спроможності діяти, причому неістотно, якими обставинами це спричинено — внутрішніми чи зовнішніми. Простір громадянської, у той же час, має захищати інтимне, висвітлюючи те, що вважають доречним, вартим того, щоб його побачили і почули.

Громадянське суспільство відрізняється від того, що Джон Стюарт Міл називав «тиранією більшості». Її особливістю є те, що вона «проникає в усі дрібниці життя і поневолює саму душу» [7, 14]. Це тиранія панівних думок і настроїв, прагнення суспільства нав'язати у якості правил відносно спілкування та дій свої власні ідеї та звички тим особистостям, що з ними не згодні,

намагання запобігти виникненню індивідуальності, неспівзвучної уподобанням суспільства. Такі вподобання чи неуподобання частіше всього визначаються якоюсь частиною суспільства, можливою чи впливовою, що зацікавлена залишати такий стан речей недоторканим, досліджуючи що саме має подобатись чи не подобатись суспільству, не порушуючи питань, наскільки вподобання цієї групи можуть бути законом для суспільства. Така тиранія, як зазначає Є.К. Бистрицький, може бути значною, «примушуючи особистість задовольняти певні вимоги і відповідати очікуванням групи, що загрожує особистій автономії» [2, 185].

Сучасні українські дослідники наголошують на необхідності деромантизації образу громадянського суспільства [5, с. 34], так само, як і відходу від спрощеного розуміння цього складного соціального феномену, що не може розумітись у якості формальної мережі відносин, заснованій на приватній економічній власності та на правах людини. Сучасна проблематика громадянського суспільства знаходиться на зламі двох граней, двох актуальних вимірів соціального як такого, а саме: ідеї індивідуальної свободи, самоцінності кожної особистості, і, в той же час, — ідеї спільного блага, солідарності. Однією з визначальних передумов існування громадянського суспільства є «підвищення рівня представленості цінностей громадянства в особистій свідомості» [11, 79]. Не менш важливим складником громадянської компетентності є осмислення сукупності цінностей і смислів, які здатні об'єднати суспільство і окреслити загальнозначущі горизонти його розвитку. Інституційне окреслення громадянського суспільства корелюється, як слушно вважає А.Ф. Карась, з репродукуванням соціальних норм справедливості і рівності в суспільстві, із здійснюванням особистої свободи згідно пріоритету *іншого* [4, 410]. Тобто, ідея спільного блага об'єднує людей не стільки зверху — державою, а передусім — знизу, спільним прагненням визнання гідності, що відбувається шляхом створення і розбудови широкої мережі зв'язків, які ефективно застосовують культурний і соціальний капітал в акцентуванні і прагненні вирішити суспільні проблеми. Інституалізація громадянського суспільства передбачає, передусім, формування ефективних горизонтальних зв'язків співпраці громадян та повагу і довіру до державних інституцій, без яких неможливе встановлення партнерських стосунків між громадянським суспільством і державою.

З огляду на це вельми важливою є ідея субсидіарності державних і громадянських інститутів, яку розробляє зокрема український дослідник Я.І. Пасько. Ця ідея є базовою для європейської демократії і перспектива сучасного суспільства

орієнтується на «комплексну, розумну, ефективно функціонуючу інституційну модель розвитку,... яка має розвинуту соціальну та громадянську основу...» [8, 6]. Підтримуючи концепцію *welfare state* (держава добробуту), зазначений автор привертає увагу до культурних контекстів громадянського суспільства та підтримує комунітаристську позицію. Збереження загального блага (*common good*) та духовної близькості між особами, на думку цього дослідника, дозволить державі і громадянському суспільству в межах певних історико-культурних контекстів протистояти розпаду частин цілого і на новому етапі забезпечити культурні, громадянські та соціальні права людей. Завдання державних інституцій при цьому полягає в необхідності збільшення різноманітних форм соціокультурної солідарності, «які мають ґрунтуватися на високих традиціях моральності, спільного блага та традицій» [8, 93]. Причому, державним інституціям в цьому процесі віддається перевага, і соціальна правова держава, на відміну від ліберальної, визнається найбільш вагомим фактором розвитку соціального капіталу.

Але, як зазначає М.Д. Култаєва, живою силою громадянського суспільства у будь-якому його вимірі є не стільки організаційний фактор, скільки громадські рухи, ініціативи «знизу» [5, 48]. Рівень громадянського суспільства не може вимірюватись формально — кількістю організацій. І що найбільш важливо — громадянське суспільство має починатися з формування громадянина. Громадянське суспільство виникає через людину і конститується спроможністю особистостей добровільно (поза втручанням держави) самоорганізовуватися у групи, товариства, громади задля господарської, культурно-освітньої та іншого виду співпраці. Ця думка перегукується з точкою зору німецького дослідника Отфріда Гьофе, який наголошує на тому, що коли держава дедалі більше втручається у суспільні сфери й, тим самим, внаслідок бюрократизації змінюється її присутність, тоді вона обмежує самовідповідальність громадян і простір для їхніх дій [3, 194]. Тобто, основою філософської тематизації проблем субсидіарності державних і громадських інституцій виступає процес вільного самоздійснення людини в усіх сферах її розвитку на основі культури свободи.

Таким чином, взаємодія громадської та інституційної складової суспільства будується на таких механізмах, що мають на меті приведення суспільних відносин у певний порядок, закріплення типів зв'язків. Соціальний простір має місце там, де інституційні норми можуть обговорюватись, де існує вільна комунікація, де сфера «між», як публічна сфера, мінімізує можливість насильства, а натомість дає змогу здійснюватись суто інституційній практиці.

І в цьому сенсі громадянське суспільство є тим особливим феноменом, який має постійно генерувати себе, але також не може існувати без соціальної спадковості. В цьому проявляється особливий характер процесів інституалізації та легітимації, що відбуваються в громадянському суспільстві. Вони пов'язані із життєвими формами та суспільною практикою, в яких на противагу формальним інституціям, все залежить від участі громадян, від того, як вони сприймають свої права і беруть участь у рішеннях щодо їх вдосконалення. Це й є неодмінним ґрунтом владних відносин, які відрізняються від силових методів управління. Реальний процес формування і розвитку громадянського суспільства неможливий без самоусвідомлення громадянами себе з позиції самостійних індивідуальних членів суспільства, здатних захистити як свої інтереси, так і ідею спільного блага.

Література

1. Арндт Х. Становище людини / Х. Арндт; [пер. з англ. М. Зубрицької]. — Львів : Літопис, 1999. — 254 с.
2. Бистрицький Є.К. Метафізика суспільного, що сумірна людині [Електронний ресурс] // Концепція мультикультуралізму: [зб. наук. праць]. — К. : Стилос, 2005. — Режим доступу: http://www.bystrytsty.org/metaf_taylor.htm
3. Гюффе О. Демократія в епоху глобалізації / Отфрід Гюффе; [пер. з нім. Л. Ситниченко та О. Лозінської]. — К. : ППС-2002, 2007. — 436 с. — (Серія «Сучасна гуманітарна бібліотека»).
4. Карась А.Ф. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія / А.Ф. Карась. — Київ; Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2003. — 520 с.
5. Култаєва М. Громадянське суспільство як воля і увлелення // Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розбудови : [зб. ст.]. — К., 2007. — С. 33-53.
6. Лой А.Н. Онтологічний підтекст політичної філософії Ганні Арндт / А.М. Лой // Філософська думка. — 2007. — № 4. — С. 3-16.
7. Міл Дж. Ст. Про свободу: Есе / Джон Стюарт Міл; [пер. з англ. Є. Мірошніченка]. — К. : Основи, 2001. — 463 с.
8. Пасько Я.І. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння : монографія / Я.І. Пасько. — К. : ПАРАПАН, 2008. — 272 с.
9. Патнам Р.Д. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р.Д. Патнам разом з Р. Леонарді та Р.Й. Нанетті; [пер. з англ. В. Ющенко]. — К. : Основи, 2001. — 302 с.
10. Пролеєв С.В. Метафізика влади / С.В. Пролеєв. — К. : Наукова думка, 2005. — 324 с.
11. Степаненко І. Духовні засади громадянського суспільства: українські реалії / Степаненко І., Степаненко М. // Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розбудови : [зб. ст.]. — К., 2007. — С. 73-90.

Крыжановская Т.А. Взаимодействие гражданского общества и государственных институтов в социальном пространстве. — Статья.

Аннотация. В статье исследуется смысл таких социальных феноменов как институты и гражданское общество, принципы их взаимодействия. Автор делает вывод, что существование свободной коммуникации, публичной сферы минимизирует возможность насилия в обществе в самых разных его формах и дает возможность осуществляться действительно институциональной практике.

Ключевые слова: институт, гражданское общество, публичная сфера, социальная практика.

Kryzhanovska T.A. Interaction between Civil Society and State Institutions in the Social Space. — Article.

Summary. The article studies meaning of such social phenomena as institutions and civil society, the principles of their interaction. The author makes a concludes that the existence of free communication, the public sphere minimizes the possibility of violence in society, but instead allows done really institutional practice.

Keywords: Institution, civil society, public sphere, social practices.

Быкасова Л.В.

*кандидат культурологии, доцент кафедры философии,
Сибирский государственный индустриальный университет*

СОВРЕМЕННАЯ ЛАБОРАТОРИЯ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ФИЛОСОФИИ В ТЕХНИЧЕСКОМ ВУЗЕ

Аннотация. В статье представлены рекомендации проведения семинарского занятия в рамках дисциплины «Философия», оптимизирующего познавательные способности студентов технического вуза.

Ключевые слова: деловая игра, философия, наука, научное знание, творческое мышление, технология.

Философия — это открытая наука в открытом обществе, которая может служить местом встречи представителей разных профессий, мировоззрений и вероисповеданий, облегчить их взаимопонимание, противостоять хаосу в современном обществе.

Дисциплина «Философия» выполняет, прежде всего, мировоззренческо-когнитивную и учебно-воспитательную функции. Так, знакомя студентов с идеями представителей отечественной и зарубежной философской мысли на лекционных и семинарских занятиях, преподаватель акцентирует внимание на аксиологических аспектах бытия отдельно взятого индивида, социальной группы и человечества в целом. Изучение философских взглядов других этносов, способствует преодолению чувства национальной исключительности, расизма и шовинизма и способствует формированию толерантности в молодежной среде.

Как социально-гуманитарная дисциплина, философия является важной составляющей высокопрофессиональной подготовки специалистов технических профилей, поскольку поиск и принятие соответствующих технических и технологических решений, их максимально-оптимальная реализация настоятельно требуют анализа и учёта всего комплекса социокультурных факторов. Социально-управленческие возможности философского знания актуальны и перспективны для прогнозирования моделирования социокультурных последствий научно-технического прогресса, как на глобальном, так и национальном и региональном уровнях. Поэтому необходимо культивировать в образовательном пространстве технического вуза позитивный взгляд на занятия по дисциплине «Философия», который оказывает влияние на качество подготовки бакалавров и магистров технических направлений.

Как показывает опыт, для целенаправленного развития познавательной культуры в области философского знания у студентов технического вуза недостаточно следовать традиционным формам изучения программного материала. Преподавателю необходимо уделять внимание методам, максимально удобным для организации аналитической работы с источниками, вариативными учебниками и рабочими тетрадями по философии, активизирующим познавательную деятельность учащихся, способствующим развитию их творческого мышления.

В настоящее время существует богатый арсенал различных способов и приёмов обучения, которые могут успешно применяться преподавателями вузов в организации и проведении аудиторных занятий в рамках преподавания дисциплины «Философия» в технических вузах. Технологии, о которых далее пойдет речь, апробированы и успешно применяются автором данной статьи.

В качестве примера рассмотрим методическую разработку семинарского занятия по философии «Проблемное поле философии науки». Занятие начинается с вводной беседы о значимости науки в XXI веке. **Большой процент студентов ассоциирует науку как одну из форм духовной культуры, которая оказывает существенное влияние на общество в целом, и человека, в частности.** Тем не менее, нередко из уст студентов, которые стоят на пороге самостоятельной взрослой жизни и профессиональной деятельности, можно услышать следующие фразы: «Зачем мне ваша философия, история, физика, сопромат, термех и т.д.? Разве на науке сейчас заработаешь?». Неужели действительно наука перестала привлекать умы и сердца людей? Можно ли считать подобные взгляды обоснованными? Почему у некоторых людей сложилось негативное отношение к науке? Почему увеличилось число шарлатанов и обманщиков? В связи с появившимися вопросами студентам предлагается рассмотреть проблемное поле философии науки, используя в ходе практического занятия различные формы проведения семинара. Изучение темы предполагает выполнение разного вида заданий: терминологическая эстафета, деловая игра, написание Эссе.

Для проведения терминологической эстафеты группа делится на 2 команды. Каждая команда получает карточки, на которых написаны термины к теме семинарского занятия (научная картина мира, парадигма, рациональность, метод, научная революция, биосфера, техносфера, ноосфера, моделирование) и отдельно определения этих терминов.

Каждая команда выполняет задание на соотнесение понятий и их определений. Затем выбирают от каждой команды по 1 эксперту, который проверяет правильность выполненного задания у соперников.

С целью формирования у студентов представлений о роли науки в современном мире и раскрытия особенностей научного знания им предлагается деловая игра с элементами проблемной ситуации «История науки». Деловая игра предваряется вводной беседой, в ходе которой студенты дают ответы на вопросы: «Что такое наука?», «К чему она стремится?», «Как мы обычно проверяем правильность своих представлений в повседневной жизни?», «Каким образом в науке подтверждается истинность получаемых знаний?», «Каковы отличия научного знания от ненаучного (обыденно-практического, мифологического, религиозного, художественного, философского)?».

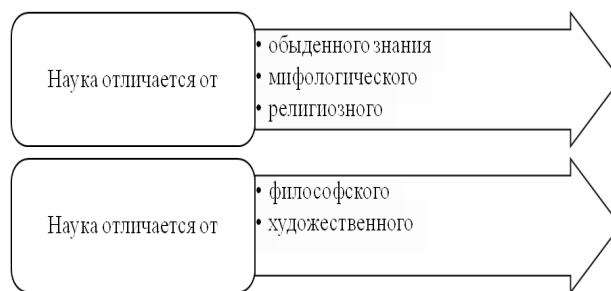
Игра проводится в три этапа. **Первый этап** называется «Проблема определения понятия «наука» и выявления особенностей науки». Группа студентов делится на 2 подгруппы. Каждая подгруппа получает карточки, на которых написаны разные определения науки и характеристики научного знания. *Цитаты для 1 подгруппы:*

- «Наука — важнейшая часть культуры и деятельность по производству полезных практик».
- «Наука — обоснованное, теоретическое и систематизированное знание».
- «Научное знание характеризуется стремлением к максимальной объективности в описании изучаемых предметов и явлений».
- «Научное знание характеризуется особым (научным) языком».

Цитаты для 2 подгруппы:

- «Наука — теоретическое и экспериментально проверяемое знание».
- «Наука — социальный институт».
- «Научное знание характеризуется специфическими способами обоснования истинности полученных знаний».
- «Научное знание характеризуется желанием получить знания, которыми удовлетворяются не только сиюминутные, но важные и для будущих поколений потребности общества».

Студентам необходимо проанализировать определения науки и особенности научного знания и дать ответы, опираясь на следующую схему:

Второй этап «Проблема возникновения, становления (генезиса) науки и основных этапов её развития» ставит студентов в такие условия, чтобы они могли реализовать целый комплекс умений, в частности, воссоздать факторы, под влиянием которых возникла и развивается наука, перечислить основные модели развития науки, объяснить почему существует множество подходов к анализу динамики научного знания и механизмов этого развития. Во время подготовки преподаватель предлагает объяснить наличие разных ответов на вопрос о времени появления науки и о наличии различных моделей её развития.

На данном этапе студенческая группа делится на 3 творческие подгруппы, каждая из которых получает задание глубокого анализа фрагментов текстов философов, исследовавших проблемы истории науки. *Первая подгруппа* рассматривает проблему предмета, задач и классификации истории науки. В качестве раздаточного материала можно предложить фрагменты текстов Л. Лаудана «Наука и ценности», А.П. Огурцова «Дисциплинарная структура науки», Н.И. Кузнецовой и М.А. Розова «История науки на распутье», Л.В. Денисовой «Систематика знания и модели её классификации». *Вторая подгруппа* получает задание выявить проблемы возникновения науки и моделей её развития. В данном случае студенты могут использовать фрагменты работ О.В. Катаевой «К проблеме возникновения науки», Г. Спенсера «Генезис науки», И.И. Литовки «История протонауки и теоретические модели развития науки». *Третья подгруппа* выявляет методологические образцы исследования истории науки, опираясь на фрагменты текстов Ф. Бэкона «Великое восстановление наук. Разделение наук», Р. Декарта «Рассуждение о методе», И. Лакатоса «Методология программ научных исследований», Т. Куна «Структура научных революций». Во время подготовки преподаватель предлагает объяснить наличие разных ответов на вопрос о времени появления науки и о наличии различных моделей её развития.

Третий этап — обобщение полученной информации (используется *метод экспертных групп*,

разработанный Г.В. Сориной [1]) путем составления таблицы и подведение итогов. Для этого студенты должны взять тетрадь для работы на практических занятиях и заполнить таблицу, состоящую из 4 колонок:

Список основных понятий, представленных в тексте, и их важнейшие характеристики	Вопросы к тексту	Размышления и комментарии	Возможные ассоциации и аналоги, связанные с будущей профессией
---	------------------	---------------------------	--

Продолжением рассмотрения темы семинарского занятия может стать творческое домашнее задание — написание эссе по следующим темам: «Наука как социальный институт», «Научные школы СибГИУ как социо-культурные феномены», «Научное сообщество как форма организации современной науки».

Проведение в таком формате семинарского занятия содействует углубленному изучению студентами технических направлений дисциплины «Философия», овладению методологией философского познания и возможностью использования теоретических знаний в социокультурной деятельности. Занятие способствует развитию у студентов технических направлений творческого мышления, познавательной мотивации, овладению категориально-понятийным аппаратом дисциплины, умению решать интеллектуальные философские проблемы и задачи, отстаивать свою точку зрения. Занятие позволяет организовать работу студентов с разными источниками знаний, обучает студентов приемам анализа, классификации, систематизации философских знаний, их обобщению.

Литература

1. Сорина Г.В. Критическое мышление и метод экспериментальных групп // Эпистемология & Философия науки. — Т. 3, № 1. — С. 194-210.

Бикасова Л.В. Сучасна лабораторія викладача філософії в технічному вузі. — Стаття.

Анотація. У статті представлені рекомендації проведення семінарського заняття у рамках дисципліни «Філософія», що оптимізує пізнавальні здібності студентів технічного вузу.

Ключові слова: ділова гра, філософія, наука, наукове знання, творче мислення, технологія.

Bykasova L.V. Modern laboratory a teacher of philosophy in technical University. — Article.

Summary. The article presents recommendations conducting seminars in the discipline of «Philosophy» optimizing cognitive abilities of students of technical University.

Keywords: business game, philosophy, science, scientific knowledge, creative thinking, technology.

Русяева М.В.

*канд. искусствоведения, доцент кафедры культурологии философского факультета
Одесского национального университета имени И.И. Мечникова*

ЖАНРОВО-СТИЛИСТИЧЕСКИЕ И МИФОПОЭТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КАНТАТЫ С. В. РАХМАНИНОВА «ВЕСНА»

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению интонационно-стилистических и жанровых аспектов кантаты С.В. Рахманинова «Весна» в контексте славянской календарной мифопоэтической традиции.

Ключевые слова: кантата, славянская мифология, хоровое творчество.

Вокально-симфонические и хоровые композиции С.В. Рахманинова немногочисленны, но составляют весомую часть творческого наследия композитора. Они охватывают разнообразные жанровые сферы, обобщая опыт русской композиторской школы XIX века и вековые традиции отечественного хорового искусства. Хоровые сочинения С.В. Рахманинова востребованы не только как предмет научных изысканий отечественного музыковедения, но и как основа репертуара выдающихся хоровых коллективов прошлого и современности. Сказанное соотносимо и с традициями инструментально-хоровой обработки фольклорных тем («Чоботы», «Пантелей-целитель», «Три русские песни»), и с работой над созданием циклов хоровых миниатюр («Шесть хоров для женских или детских голосов»), и с творческой деятельностью в области православного богослужебного пения а capella («Литургия святителя Иоанна Златоуста», «Всенощное бдение»). Предмет особого интереса хорового наследия С.В. Рахманинова — сочинения, специфика которых определена типологическими параметрами кантаты («Весна», частично «Колокола») — жанра, целостная история и эволюция которого не стала пока предметом детального исследования в отечественном музыковедении.

Предмет данной статьи — жанрово-стилистическая, драматургическая и образно-смысловая специфика кантаты С.В. Рахманинова «Весна» как средоточия традиций отечественной и европейской культуры указанного периода.

Кантата «Весна» закончена С.В. Рахманиновым в 1902 г., неоднократно исполнялась и получила высокую оценку общественности, подтверждением чего стало присуждение композитору Глинкинской премии. В музыковедческой литературе вопрос о жанрово-стилевой специфике названной кантаты,

особенностях ее литературного первоисточника не исследован в полной мере в отличие от духовных хоровых композиций С.В. Рахманинова и поэмы «Колокола». Исключение составляет работа О. Соколовой [16], и некоторые сведения о данном произведении в монографических исследованиях Ю. Келдыша [9] и В. Брянцевой [1].

Кантата «Весна» была создана в период творческой зрелости композитора и вместе с рядом других сочинений ознаменовала его выход из творческого кризиса. Одновременно, появление подобного произведения отразило общий для русской культуры в целом подъем, озаренный напряженным ожиданием близких перемен.

Образ весны, весеннего обновления, понимаемого как рождение нового и ассоциируемого не только с природой, но и с жизнью человека, был чрезвычайно распространенным в этот период. Аллегорическими «одами» весне проникнуты «Весенние мелодии» М. Горького (1901), некоторые рассказы Л. Андреева («Весной», «Весенние обещания» — 1902-1903) и др. авторов. Подобная идея имеет место также в опере «Кашей Бессмертной» Н.А. Римского-Корсакова, в заключительных фразах которой прославляются «свобода, весна и любовь». Таким образом, обращение С.В. Рахманинова к тексту стихотворения Н.А. Некрасова «Зеленый Шум» в этот период представляется вполне закономерным.

Вместе с тем поэтическая основа рахманиновской кантаты достаточно своеобразна и ориентирована на древнейшие истоки славянской языческой мифологии и связанную с ней символику. Данный аспект, определивший образно-смысловую специфику произведения Н.А. Некрасова и ее музыкальное решение в сочинении С.В. Рахманинова, не был пока освещен в отечественном музыкознании.

Интерес вызывает уже главный образ стихотворения и кантаты — «Зеленый Шум». Большинство источников ограничиваются ссылкой на примечание самого Н.А. Некрасова: «Так народ называет пробуждение природы весной» [12, 16]. Это нередко приводит к синонимизации представлений о весне и названном образе. Безусловно их внутренняя взаимосвязь, вместе с тем, они отнюдь не тождественны.

В других работах, посвященных Н.А. Некрасову [4, 6], имеют место ссылки на украинский музыкальный фольклор, однако отсутствуют соответствующие разъяснения относительно специфики и символики «Зеленого Шума» в фольклорной традиции. Более детально вопрос об истоках образности стихотворения Н.А. Некрасова рассматривает М.А. Максимович [см. комментарии в работе Н.Н. Скатова: 14, с. 147-148].

Характерно, что этот «персонаж» отсутствует в детальных перечнях богов языческого славянского пантеона [8, 13, 11, 3]. Не упоминается он и в аналитических исследованиях, посвященных песням календарно-земледельческого цикла — веснянках, гаївках [5, 7].

«Зеленый Шум» или «Шум — Шумлячий» становится объектом внимания в более поздних исследованиях конца XX — начала XXI вв. [2, 10]. В энциклопедическом издании В. Войтовича «Украинская мифология» не только прослеживается символика данного образа, но и происхождение его названия.

«Шум — Шумлячий» (он же «Зеленый Шум», Діброва, Барвінок, Гай) в рамках первобытной культуры наших предков-славян определял название и понятие леса. Характерно, что последовательность-очередность возникновения его определений выглядела следующим образом: «Шумлячий» — «Шум» — «Ліс» [2, 602]. Его появление в немалой степени обусловлено фактом обожествления природы, растительного мира. Лес, лесная крона мыслилась как основное место обитания божеств. В священных заповедных лесах происходили языческие богослужения, осуществлялись обряды, приносились жертвы. Леса олицетворяли собой как богатство, открытое перед человеком, так и тайну, опасность. «В «Шумлячому» жили духи-души, Лада — покровители рода и семьи, жили неприкаянные души. В древности предки хоронили своих покойников также в «Шумлячому» [2, 602].

«Лес» — «Шум» считался хранителем обрядовых тайн, и потому вход в него для непосвященных был строго запрещен. Для пробуждения «Шума — Леса» наши предки использовали также магические действия, словосочетания, как, например, закликание весны. Они верили, что «Шум — Лес» «пробуждается от зимней спячки ранней весной, когда волшебница Леся начинает благословлять небо... Праздник «Шума» отмечали 25 марта в день пробуждения Матери — Земли...» [2, 604]. С ним связан один из древнейших ритуалов, сохранивших элементы культа священных лесов, который также именовался как «Шум — Шум'ячий» или «Зеленый Шум». Дошедшая до нашего времени гаївка, сопровождавшая его,

строится на звукоподражании весенним звукам леса, носившим в представлении древних славян магический характер:

«Ой нумо, нумо, в Зеленого Шума —

А в нашего Шума зеленая шуба.

А Шум ходит по діброві...»

«На некоторых лесистых территориях [Украины] вплоть до недавнего времени сохранялся весенний обряд «Шума заплітати», о котором говорится в древнем тексте: «Ішли дівчата Шума заплітати, Ой дівки, парубки, Шума заплітати». Частые повторы «ш» звучали как магические заклинания и имели своей целью имитационное заклинание быстрого цветения деревьев» [10, 141].

Таким образом, «Лес — Шум», «Шумлячий» представляет собой одно из древнейших божеств славянской мифологии, сущность которого (в том числе и звуковая) наиболее полно проявлялась именно в весенний период, символизирувавший не только воскресение-возрождение природы после зимней спячки-«смерти», но и духовное преобразование человека, окрыленного вдохновением к труду и жизни.

Именно в этом качестве «идушего-гудящего» Зеленого Шума запечатлел данный образ Н.А. Некрасов, намеренно выделяя его в стихотворении прописными буквами. Его взаимосвязь с темой весеннего и духовного обновления человеческой сущности можно также считать одной из наиболее показательных тем творчества поэта, неоднократно затронутых им в других произведениях:

«...Каким бы строгим испытаньям

Вы ни были подчинены, -

Что устоит перед дыханьем

И первой встречею весны!» [14, 147].

Сущности древнеславянского «Шума» неизменно сопутствует его качественно-цветовое определение — «Зеленый», также неоднократно упоминаемое в стихотворении Н.А. Некрасова. В многочленной системе соответствий, имеющих место в мифологии различных народов, зеленый цвет всегда соотносим именно с весной и с человеколюбием [15, 54]. В народной традиции он олицетворяет красоту природы, воскресение, надежду, радость и победу над силами зла [2, 473]. Подобные представления объединяют мировую культуру различных стран и эпох. У древних египтян он был символом Озириса (бога воскресающей природы); у мусульман — священным цветом; для средневековых врачей он обладал уравнивающим воздействием и восстановлением связи человека с природой; в христианстве — символ надежды, справедливости и правосудия.

Таким образом, в своем стихотворении Н.А. Некрасов через символику древнеславянского язычества воспроизводит общеизвестный

мифологический «мотив» — о благотворном преобразующем воздействии зеленеющей природы на внутренний мир человека, находящегося во власти негативных эмоций и страстей.

Персонализация «Леса» — «Зеленого Шума» в древней мифологии и ее поэтической интерпретации у Н.А. Некрасова также неотделима и от магических качеств деревьев, упоминаемых поэтом, — ольхи, цветущих вишен, сосны, липы, березы, клена. Их подбор с учетом сопутствующей им символики вступает в оригинальное взаимодействие-диалог с основной лирико-драматической линией стихотворения, метафорически очерчивая, таким образом, «драму ревности» героя, страдания и раскаяние его жены.

Вишня олицетворяла, согласно славянской мифологии, «взаимную любовь, весну и красоту». В заключительной части стихотворения именно эти качества станут определяющими в судьбе героев стихотворения. Береза — не только символ России, но и воплощение чистоты, света и, одновременно, согласно древнему славянскому преданию, — символ девушки, послушавшейся брата и потому превращенной в цветущее дерево, что вызывает ассоциации с судьбой героини Н.А. Некрасова, преступившей в определенный момент законы рода и семьи. Ольха в народной традиции олицетворяла противопоставление добра и зла [2, 135]. Борьба этих начал — источник душевных страданий и переживаний некрасовского героя. Сосна — «благословенное богами вечнозеленое, радостно шумящее дерево» [2, 138], которое, одновременно, олицетворяло покорность. Вспоминается характеристика некрасовской героини: «Скромна моя хозяйшкa Наталья Патрикеевна, воды не замути́т». Клен считался носителем счастья и чистоты помыслов; его называли «добрым», «светлым». Липа — «символ женственности, нежности, мягкости..., славянской сердечности и доброжелательности» [17, 131].

Таким образом, подобного рода параллели, аналогии, идентификации, взаимопроникновение и в конечном итоге единство человеческого и природного, намеченные в стихотворении Н. А. Некрасова «Зеленый Шум», имеют глубочайшие корни. Они воспроизводят одну из древнейших мифологем мировой культуры, согласно которой «дерево — олицетворение космоса (дерево мировое) — одновременно является символическим представлением человека (по внешнему подобию — ветви-руки, ствол-тело, корни-ноги — и по сходству жизненных циклов: прорастает из семени, взрослеет, обретает зрелость, увядает и умирает), символ жизни и смерти (умирает зимой и оживает весной)» [17, 123]. Одновременно, подобная позиция символизирует в поэзии Н.А. Некрасова

«широкую славянскую стихию» [14], предполагавшую отсутствие этнических и национальных разделений. Не случайно столь органичен в его творчестве прежде всего как великого русского поэта образ «Зеленого Шума», сохранившийся в украинской фольклорной традиции. «Само присоединение такого украинства не было арифметическим прибавлением, но работало на славянскую геометрическую прогрессию. Не потому ли он [Н.А. Некрасов], с одной стороны, часто возводил своих русских героев к общему славянскому знаменателю («тип величавой славянки» и т.д.), а с другой, уверенно сказал об украинском Шевченко — «Русской земли человек замечательный...» [14].

Н.А. Некрасов не был одинок в подобного рода представлениях. Ему созвучны и размышления Н.В. Гоголя: «Сам не знаю, какая у меня душа, хохлацкая или русская. Знаю только, что никак бы не дал преимущества ни малороссиянину перед русским, ни русскому перед малороссиянином. Обе природы слишком одарены Богом, и, как нарочно, каждая порознь заключает в себе то, чего нет в другой, — явный знак того, что они должны пополнить одна другую» [14]. Хотя деятельность двух великих русских литераторов и принадлежала к разным эпохам истории России, тем не менее, каждый из них сумел выразить в своем творчестве идеи национального единства и древнейшей этнической общности своего народа, которые были актуальными как в эпоху противостояния западничества и славянофильства, так и в пору духовных исканий конца XIX — начала XX вв.

Заключительные строки стихотворения Н.А. Некрасова очерчивают еще один важнейший, хотя и более поздний «знак» славянского этноса — христианский:

«И все мне песня слышится
Одна — в лесу, в лугу:
Люби, покуда любится,
Терпи, покуда терпится,
Прощай, пока прощается,
И — Бог тебе судья!»

Характерно, что этот поэтический завет любви, терпения, всепрощения и полагания во всем на волю Божью исходит из «уст» самой природы, символизируя не только славянский пантеизм, но и естественность сосуществования славянского менталитета, культуры языческих и христианских представлений как органического единства.

Кантата С.В. Рахманинова «Весна» — одно из оригинальнейших произведений в этом жанре, созданных в начале XX в. Литературно-поэтическая основа произведения определяет его образно-драматургический конфликт. На одном полюсе «Зеленый Шум», радостное гудение пробуждающейся весенней природы, заполняющее

собой не только физическое пространство, но и человеческую душу. На другом — драма ревности, душевные страдания героя, находящегося перед ситуацией выбора: убить или помиловать жену-изменницу. Подобное образное противопоставление усилено выбором исполнительских средств. «Шествие-гудение» расцветающей весенней природы как олицетворение вечного и незыблемого гармоничного закона мироздания воплощено звучанием симфонического оркестра и хора. Драма главного героя представлена напряженным драматическим монологом баритона. Его выразительность усилена кульминационными оркестровыми tutti и мастерскими хоровыми эффектами, создающими в параллель к душевному состоянию героя образ бушующей зимней вьюги. В отдельные моменты трагедия перерастает личные рамки, приобретая смысл грандиозного противостояния стихий холода-зимы тепла-весны. Подобного рода антиномии, наряду с использованием образа «Зеленого Шума» также характеризуют древнейшие этапы славянской мифологии и глубокий символический подтекст кантаты С.В. Рахманинова.

Развернутое соло баритона, запечатлевающее широкий спектр эмоций главного героя — от ревности-ненависти до сочувствия, — имеет также иные истоки в творческом наследии композитора. Драмы любви и ревности — один из основных сюжетных мотивов одноактных опер С.В. Рахманинова «Алеко» и «Франческа да Римини». Однако там эта тема решена в ином трагико-романтическом ключе, закономерно приводящем героев к гибели. В кантате «Весна» буйство весенней природы, олицетворенное торжественным «шествием» «Зеленого Шума» выступает как мощная жизнеутверждающая, гармонизирующая, преображающая мир и человека сила, благодаря которой герой кантаты сумел преодолеть чувство ревнивой обиды и найти в душе силы для прощения и любви. «Противопоставляя полный тревоги и волнений мир человеческих переживаний ясному гармоническому миру природы, Рахманинов (как и Некрасов) в то же время подчеркивает близость человека к природе, к ее вечным и неизменным законам возрождения и обновления» [16, 53-54].

Кантата невелика по размерам. Действие разворачивается в ней стремительно и напряженно в рамках одночастной композиции. Ее трехчастная форма предопределена стихотворением Н.А. Некрасова, в котором монолог баритона как центральный раздел произведения обрамлен оркестровыми и хоровыми эпизодами.

Музыкальный язык кантаты сложен и неоднозначен. Его интонационная природа в немалой степени обусловлена образно-драматургическим конфликтом. Жизнетворные силы весны, «Зелено-

го Шума» представлены темами-попевками, близкими к веснянкам, гаївкам и другим фольклорным жанрам весеннего календарно-земледельческого цикла. Соло баритона, выдержанное в речитативной манере, восходит не только к оперным опусам С.В. Рахманинова, но и к опыту работы над воплощением речевой интонации в творчестве М.П. Мусоргского. О. Соколова в своем исследовании, посвященном хоровому наследию композитора, вводит в эту орбиту воздействия также традиции школы «веристов», Р. Вагнера, школы Станиславского и Московского художественного театра [16, 56].

Названное произведение имеет преемственную связь и с русской славильной кантатой XIX в. Тонус «славления» определен здесь не только идеей торжества надприродной силы («Зеленого Шума»), в которой языческая символика совокупляется с христианскими принципами мировосприятия, но и характерными средствами ее музыкального воплощения, наиболее очевидными в репризе произведения (имитация колокольности в ее хоровом и инструментальном вариантах, тяготение к компактной аккордовой фактуре в хоровой партии, юбилейному типу тематизма).

Одновременно, кантата С.В. Рахманинова «Весна» наследует также некоторые традиции немецкой духовной баховской кантаты, воспринятые композитором, вероятно, через творческую деятельность С.И. Танеева. Структура названного произведения, в котором драма героя обрамляется инструментально-хоровыми разделами, запечатлевающими сперва потенциальный, а позднее реальный источник духовного преображения героя, фактически воспроизводит «схему-порядок» немецкой духовной кантаты с той лишь разницей, что «персонаж» последней духовно обновляется через глубинное постижение христианских истин, запечатленных в протестантском хорале, в то время как рахманиновский герой преодолевает свой внутренний эмоциональный негатив, приобщаясь к вековому духовному опыту, в котором соединены языческие и христианские принципы мировосприятия в единстве их музыкального запечатления.

Литература

1. Брянцева В.С. С.В. Рахманинов / В.С. Брянцева. — М. : Советский композитор, 1976. — 640 с.
2. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. — К. : Либідь, 2002. — 664 с.
3. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору / В. Давидюк. — Луцьк : Вежа, 1997. — 296 с.
4. Жданов В.В. Некрасов / В.В. Жданов. — М. : Молодая гвардия, 1971. — 496 с.
5. Іваницький А.І. Українська народна музична творчість : посібник для вищ. та серед. учб. закладів / А.І. Іваницький. — К. : Муз. Україна, 1990. — 336 с.
6. Иванов Г.К. Н.А. Некрасов в музыке / Г.К. Иванов. — М. : Сов. композитор, 1972. — 52 с.

7. Ігри і пісні. Весняно-літня поезія трудового року. — К. : Вид-во Акад. наук УРСР, 1963. — 671 с.
8. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу : іст.-реліг. моногр. [2-ге вид.] / Іларіон митрополит. — К. : АТ «Обереги», 1994. — 424 с.
9. Келдыш Ю. Рахманинов и его время / Ю. Келдыш. — М. : Музыка, 1973. — 470 с.
10. Лановик М.Б. Українська усна народна творчість : підручник / М.Б. Лановик, З.Б. Лановик. — К. : Знання-Прес, 2005. — 591 с.
11. Мифы народов мира : энциклопедия в 2-х т. / гл. ред. С.А. Токарев. — М. : Рос. Энциклопедия, 1994.
12. Некрасов Н. Лирика / Н. Некрасов. — М. : «Сов. Россия», 1971. — 240 с.
13. Рыбаков В.А. Язычество Древней Руси / В.А. Рыбаков. — М. : София; Гелиос, 2001. — 744 с.
14. Скатов Н.Н. Некрасов: Современники и продолжатели. Очерки / Н.Н. Скатов. — М. : Советская Россия, 1986. — 336 с.
15. Словарь символов и знаков / авт.-сост. Н.Н. Рогович. — Мн. : Харвест, 2004. — 512 с.
16. Соколова О. Хоровые и вокально-симфонические произведения Рахманинова / О. Соколова. — М. : Государственное музыкальное издательство, 1963. — 152 с.
17. Энциклопедия символов, знаков, эмблем. — М. : Эксмо; СПб. : Мидгард, 2005. — 608 с.

Русяева М.В. Жанрово-стилістичні та міфопоетичні особливості кантати С. В. Рахманінова «Весна». — Стаття.

Анотація. Стаття присвячена розгляду інтонаційно-стилістичних та жанрових аспектів кантати С.В. Рахманінова «Весна» в контексті слов'янської календарної традиції.

Ключові слова: кантата, слов'янська міфологія, хорова творчість.

Rusyaeva M. Genre-stylistic and mythology features of a cantata of S.V. Rakhmaninov «Spring». — Article.

Summary. Article is devoted consideration of stylistic and genre aspects of a cantata of S. V. Rakhmaninov «Spring» in context of slavic calendar tradition.

Keywords: a cantata, slavic mythology, choral creativity.

Райхерт К.В.

*к.филос.н., доцент кафедри філософії естественних факультетів
Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова*

ЛОГИЧЕСКАЯ КРИТИКА ЯЗЫКА И КРИТИКА ЛОГИЧЕСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Статья посвящена различению понятий «логическая критика языка» и «критика логического языка». Логическая критика языка есть такая философская критика естественного языка, которая содержит элементы логики, и которая использует логику (логические языки, логические системы) для анализа естественного языка. Критика логического языка есть такая критика философского языка, которая может быть направлена как на критический анализ логических языков, так и на анализ языка логиков.

Ключевые слова: критика философского языка, философская критика языка, логика, аналитическая философия, континентальная философия, семиотика.

Постановка проблемы. В своём докладе «Логическая прагматика и прагматика логики», который был прочитан на международной конференции во Львове в апреле 2013 года, я обратил внимание на возможное различие между логической прагматикой и прагматикой логики: «Логическая прагматика — это логизированная прагматика, то есть дисциплина, изучающая употребление естественного языка средствами логики, обычно математической. Логическая прагматика в современной, нетрадиционной логике является аналогом теории аргументации в традиционной логике» [3, 20]. Прагматика логики (в данном случае я использую метонимию; корректнее говорить о прагматике логического языка) является разделом семиотики логики, которая «исследует происхождение, использование и влияние знаков в логических языках» [3, 21] и, поэтому, «имеет дело с вопросами, которыми интересуются такие дисциплины, как философия логики, история логики, психология логики, социология логики и риторика логики» [3, 21]. Проще говоря, «различие между логической прагматикой и прагматикой логики заключается в том, что объектом исследования логической прагматики является естественный язык, а объектом исследования прагматики логики — логический язык» [3, 21].

Я допускаю, что различие между логической прагматикой и прагматикой логики носит не только предметный характер, но и более сложный философский характер. К такому допущению я пришёл благодаря замечанию украинского

философа А.С. Синицы о том, что в аналитической философии, которая использует в качестве своего основного инструмента формально-логические языки, «строго формализованный язык науки признавался малоэффективным способом в познании, способом, который принципиально не в состоянии объяснить всю систему отношений между <естественным. — вставка моя. — К.Р.> языком и реальностью» [7, 12].

По поводу приведённого замечания у меня возник законный вопрос: «Почему строго формализованный язык науки является малоэффективным способом в познании?» Однако у аналитических философов я не нашёл ответ на этот вопрос. Отсюда возник другой вопрос: «Почему аналитические философы признают строго формализованный язык науки малоэффективным способом в познании?»

На мой взгляд, ответить на этот вопрос можно полагаясь на предложенное украинским философом О.Н. Йосипенко со ссылкой на французского философа В. Декомба [11, 33] деление критики языка (критика мовлення) на критику философского языка (критику філософського мовлення) и философскую критику языка (філософську критику мовлення) [2, 17]. По мнению О.Н. Йосипенко, аналитическая философия осуществляет философскую критику языка в то время когда противоположная ей континентальная философия — критику философского языка.

Известно, что логика зачастую рассматривается как философская дисциплина. Отсюда можно допустить, что по аналогии с критикой философского языка и философской критикой языка возможны критика логического языка и логическая критика языка. Отсюда целью исследования будет раскрытие различия между критикой логического языка и логической критикой языка.

Изложение основного материала. В 2014 году вышла «Антология современной аналитической философии, или жук покидает коробку», в которой были представлены значимые работы ведущих представителей современной аналитической философии, таких, например, как Томас Нагель, Джон Сёрль, Дэниэл Деннет, Дэвид Чалмерс [1]. Между тем антология может быть интересна читателю благодаря введению, которое написал редактор данного сборника А.С. Синица. Введение

интересно, прежде всего, тем, что в нём даётся содержательный и доступный для понимания рядового читателя обзор того, что представляет собой современная аналитическая философия.

А.С. Сеница указывает на тот факт, что современная аналитическая философия акцентирует своё внимание на исследовании сознания в отличие от более ранней аналитической философии, которая акцентировала своё внимание на философии языка: «Начиная с 1980-х годов, проблемы философии языка начинают рассматриваться как такие, которые являются лишь производными от философских проблем сознания. Сознание становится ведущей темой аналитических исследований. Прояснив сознание, можно было бы лучше понять, как функционирует язык, его семантика, как создаётся корректная теория референции, как возможно прагматическое измерение познания, как возможна связь человека с миром» [7, 23]. Как можно видеть, несмотря на то, что современная аналитическая философия уже не является чистой лингвистической философией, она не оставляет в покое естественный язык. Просто аналитические философы теперь решили подойти к языку через сознание. Это связано с тем, что «благодаря деятельности представителей лингвистической философии удалось проанализировать естественный язык, семантические особенности которого были признаны не несовершенными, а такими, возможности которых ещё нужно выяснить» [7, 12], а выяснить это можно только с помощью исследования сознания. При этом «строго формализованный язык науки признавался малоэффективным способом в познании, способом, который принципиально не в состоянии объяснить всю систему отношений между языком и реальностью» [7, 12].

Любопытным здесь является не тот факт, что аналитические философы исследуют естественный язык, а тот факт, что они не исследуют формализованный язык. Здесь можно было бы поставить вопрос: «Почему строго формализованный язык науки является малоэффективным способом в познании?» и попытаться на него ответить. Другими словами, аналитические философы могли бы хотя бы попытаться исследовать механизмы, мешающие построить эффективный формализованный язык науки в познании. Вместо этого аналитические философы переключились на философию сознания. Однако даже если естественный язык рассматривается как производное от сознания, вопрос о малоэффективности формализованного языка в познании никуда не исчезает, так как формализованный язык также можно рассматривать как производное от сознания, тем более что формализованные языки в познании понимаются как такие строгие символические языки,

с помощью которых можно изучать логические выводы, а логические выводы, так или иначе, являются результатом сознательной деятельности, актов сознания. Таким образом, предметом исследования философии сознания мог бы быть не только естественный язык, но и формализованный. Тем более, что в рамках современной философии сознания разрабатывается философия искусственного интеллекта: «Значительные успехи в сфере компьютерных наук во второй половине XX века инспирировали ряд философских вопросов, таких как: Может ли машина действовать разумно? Могут ли машины решить любую из тех проблем, которые люди решают с помощью мышления? Тождественен ли интеллект человека интеллекту машины? Может ли он быть ему тождественен? Является ли человеческий мозг, по сути, компьютером и если является, то каким образом внутреннюю архитектуру мозга способны изменять слова? Можно ли построить компьютер, полностью смоделировав основные закономерности функционирования человеческого мозга? Как разработать семантику, которая давала бы корректные интерпретации тех процессов, которые происходят в действительности, которая была бы аналогичной человеческим мыслительным процессам и которую можно было бы запрограммировать? Существует ли нейрофизический эквивалент мысли (языка мысли)? и т.д. Возникла даже отдельная дисциплина — философия искусственного интеллекта, которую Д. Чалмерс рассматривает как один из разделов философии сознания» [7, 23-24].

Как можно видеть, философия искусственного интеллекта акцентирует своё внимание на проблемах сознания и естественного языка, хотя тот же самый компьютер, вокруг которого ведутся исследования философов искусственного интеллекта, работает с помощью формализованного языка, прежде всего математического. Отсюда возникает необходимость изучения не только возможностей и свойств человеческого сознания и искусственного интеллекта и естественного языка, но и изучения искусственных языков: формализованных — формально-математических и формально-логических.

Между тем современная аналитическая философия не торопится изучать формализованные языки. Можно даже сказать, что она игнорирует формализованные языки.

Возможно тот факт, что аналитическая философия игнорирует изучение формализованных языков, объясняется тем, что она является философской критикой (естественного) языка. Согласно О.Н. Йосипенко философскую критику языка «можно назвать *логической* в широком

смысле слова «логика», понятого не только как исследование правильных умозаключений, а также как исследование смыслов (рацій), *logoi*, которые предлагают высказывания и дискурсы. В этом смысле логический анализ языка (логічний аналіз мовлення) является исследованием способов обозначения, присущих высказываниям и типам дискурсов, он является исследованием конструкций высказываний и выяснением их логической формы. Одновременно он является анализом референции философских концептов — тех объектов, которые допускаются их использованием (в средневековой логике эта проблема поднималась в терминах *suppositio*). Понятый таким образом логический анализ является одновременно онтологическим анализом, так как выясняется то, что отвечает *in rebus* нашим способам мыслить и говорить. Кроме этого «позитивного» следствия логического анализа, важным остаётся и его традиционное «негативное» применение, которое даёт возможность избегать несвязных формулировок и невалидных умозаключений» [2, 19-20]. Следствием сказанного является тот факт, что философская критика языка оказывается «анализом языка в интересах логики» [2, 20].

Если с философской критикой языка дело обстоит так, как сказано выше у О.Н. Йосипенко, то без всяких последствий для аналитической философии её концептуальное обозначение как «философской критики языка» можно заменить обозначением «логическая критика языка». В таком случае аналитическая философия предстаёт как такая критика естественного языка, которая содержит элементы логики и которая использует логику (логические языки, логические системы) для анализа естественного языка. Основной и, по всей видимости, принципиальный интерес аналитической философии лежит в области естественного языка.

Для логической критики языка сказанное выше означает, что логическая критика языка должна пониматься как такая философская критика естественного языка, которая содержит элементы логики и которая использует логику (логические языки, логические системы) для анализа естественного языка.

В качестве главной оппозиции аналитической философии представители этой самой философии называют континентальную философию (психоанализ, семиологию, структурализм, постструктурализм, феноменологию, экзистенциализм — список можно продолжить) [8], которая, по мнению О.Н. Йосипенко, осуществляет критику философского языка, то есть критику «языка философии» [2, 17]. Для меня здесь опять же важна мысль о том, что логика — это философская дисциплина.

В таком случае разделом критики философского языка можно считать критику логического языка. При этом следует уточнить то, что критика философского языка — это не просто критика естественного языка, который используют философы, но и критика искусственных языков, в том числе формализованных. Следствием этого для критики логического языка могут быть два аспекта. Первый аспект: критика логического языка направлена на критический анализ формализованных логических языков. Второй аспект: критика логического языка направлена на анализ языка логиков. В этом может заключаться принципиальное отличие континентальной философии от аналитической философии: континентальная философия может себе позволить критиковать формализованные, включая логические, языки, а аналитическая философия — нет, так как логика является её основным инструментом познания, хотя и может признавать их малую эффективность. В какой-то мере это связано с тем, что ключевой установкой аналитической философии является построение философии как науки или метанауки; у континентальной философии таких ограничений нет, поэтому она вполне может делать заимствования из внефилософских областей (политических, религиозных, эстетических и т.д.).

Возвращаясь к критике логического языка, следует отметить, что сама по себе такая критика может быть разной и не обязательно философской (онтологической, гносеологической, логической, аксиологической и т.д.). Критика логического языка может осуществляться с позиций тех научных дисциплин, которые в принципе могут заниматься исследованием логики. Так, наиболее очевидно, что логические языки могут быть изучены психологией — так сказать «психологией логики». Некоторые исследования в области психологии логики посвящены проблеме естественной логики [9; 14], а некоторые — проблеме натренированного на формальную логику мышления [12; 15].

Также возможны исследования логических языков в рамках истории логики. В области изучения истории логики существует великое множество всевозможных исследований. Самым ярким примером последних исследований в этой области является книжная серия «Учебник по истории логики», запущенная в 2004 году Д.М. Гэббаем и Дж. Вудсом. В 2012 году вышел 11-й том в этой серии: «Логика. История её центральных понятий» [13].

Не стоит забывать и о том, что логические языки используются не только отдельными людьми, но и целыми сообществами логиков. Отсюда

возникает необходимость в так называемой «социологии логики» [6; 10; 16] и социологической критике логического языка.

Возможны и другие позиции изучения логических языков, например, лингвистическая [5] и семиотическая [4].

Выводы. В ходе исследования я пришёл к следующим результатам:

1. Логическая критика языка есть такая философская критика естественного языка, которая содержит элементы логики и которая использует логику (логические языки, логические системы) для анализа естественного языка. Использование такой критики характерно для аналитической философии.

2. Критика логического языка — это критика философского языка. Критика философского языка — это не просто критика естественного языка, который используют философы, но и критика искусственных языков, в том числе формализованных.

3. Отсюда возможны два аспекта критики логического языка. Первый аспект: критика логического языка направлена на критический анализ логических языков. Второй аспект: критика логического языка направлена на анализ языка логиков.

4. Критика логического языка может быть не только философской (онтологической, гносеологической, логической, аксиологической и т.д.), но и психологической, исторической, социологической, семиотической и т.д.

В самом начале представленной работы я говорил о различии между логической прагматикой и прагматикой логики. Сейчас можно взглянуть на это различие в свете различия между логической критикой языка и критикой логического языка. Очевидно, что логическая прагматика как логизированная прагматика является логической критикой языка, так как логическая прагматика исследует естественный язык с помощью логики (логических языков, логических систем). Прагматика логики как раздел семиотики логики является критикой логического языка, так как прагматика логики исследует логические языки как знаковые системы. В контексте этого можно говорить о такой позиции критики логического языка как прагматическая, которая, по всей видимости, должна мыслиться как часть семиотической критики логического языка. Таким образом, открывается новая перспектива разработки прагматики логики — не просто предметного характера (исследование прагматического измерения логических языков как знаковых систем), но и критического характера (разработка критического аналитического аппарата прагматики логики).

Литература

1. Антологія сучасної аналітичної філософії, або жук залишає коробку / за наук. ред. А.С. Синиці. — Львів : Літопис, 2014. — 374 с.
2. Йосипенко О.М. Від мови філософії до філософії мови. Проблема мови у французькій філософії другої половини ХХ — початку ХХІ століть / О.М. Йосипенко. — К. : Український Центр духовної культури, 2012. — 479 с.
3. Райхерт К.В. Логическая прагматика и прагматика логики / К.В. Райхерт // Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадянського суспільства в Україні : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 26—27 квітня 2013 року). — Львів : ГО Львівська фундація суспільних наук, 2013. — С. 20-22.
4. Райхерт К.В. Мультимодальна семиотика логіки / К.В. Райхерт // Вісник Черкаського університету. Серія Філософія. — 2014. — № 31. — С. 83-88.
5. Райхерт К.В. Понятіє «лінгвістика логіки» / К.В. Райхерт // Сборник научных трудов SWorld. — 2014. — Т. 21. — № 4. — С. 43-50.
6. Райхерт К.В. Соціологія логіки: поняття і епістемологічні рамки / К.В. Райхерт // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. — 2014. — Випуск 8. — С. 99-103.
7. Синиця А.С. Вступ. Що таке сучасна аналітична філософія? / А.С. Синиця // Антологія сучасної аналітичної філософії, або жук залишає коробку / за наук. ред. А.С. Синиці. — Львів : Літопис, 2014. — С. 9-24.
8. Уэст Д. Континентальная философия. Введение / Дэвид Уэст; пер. с англ. Д.Ю. Кралечкина. — М. : Издательский дом Дело РАНХиГС, 2015. — 448 с.
9. Cole M. Culture and Thought: a Psychological Introduction / M. Cole, S. Scribner. — New York : Wiley, 1974. — 227 p.
10. Collins R. The Sociology of Philosophies: a Global Theory of Intellectual Change / R. Collins. — Cambridge, Mass. : Belknap Press of Harvard University Press, 2000. — 1098 p.
11. Descombes V. Grammaire d'objets en tous genres / Vincent Descombes. — Paris : Les Éditions de Minuit, 1983. — 296 p. — (Critique).
12. Johnson-Laird P.N. The Psychology of Syllogisms / P.N. Johnson-Laird, M. Steedman // Cognitive Psychology. — 1978. — № 10. — P. 64-99.
13. Logic: A History of its Central Concepts / ed. D.M. Gabbay, F.J. Pelletier, J. Woods. — Amsterdam : North Holland, 2012. — 708 p. — (Handbook of the History of Logic, vol. 11).
14. Luria A.R. Cognitive Development: Its Cultural and Social Foundations / trans. M. Lopez Morillas, L. Solotaroff; ed. M. Cole. — Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1976. — 175 p.
15. Monti M.M. Thought beyond Language: Neural Dissociation of Algebra and Natural Language / M.M. Monti, L.M. Parsons, D.N. Osherson // Psychological Science. — 2012. — № XX (X). — P. 1-9.
16. Rosental C. Weaving Self-Evidence: a Sociology of Logic / trans. C. Porter. — Princeton : Princeton University Press, 2008. — 296 p.

Райхерт К.В. Логічна критика мови та критика логічної мови. — Стаття.

Анотація. Стаття присвячена розрізненню понять «логічна критика мови» та «критика логічної мови». Логічна критика мови є така філософська критика мови, яка містить елементи логіки та яка використовує логіку (логічні мови, логічні системи) для аналізу природної мови. Критика логічної мови є така критика філософської мови, яка може бути спрямована як на критичний аналіз логічних мов, так на аналіз мови логіків.

Ключові слова: критика філософської мови, філософська критика мови, логіка, аналітична філософія, континентальна філософія, семіотика.

Rayhert K.W. Logical criticism of language and criticism of logical language. — Article.

Summary. The paper deals with discerning of the concepts of logical criticism of language and criticism of logical language. Logical criticism of language is a philosophical criticism of language which contains the elements of logic and uses logic (logical languages, logical systems) for analysis of the natural language. Criticism of logical language is a criticism of philosophical language which is oriented on critical analysis of logical languages or on analysis of the logicians' language.

Keywords: criticism of philosophical language, philosophical criticism of language, logic, analytical philosophy, continental philosophy, semiotics.

Кравчик М.А.

к. филос. н.,

*доцент кафедры общегуманитарных дисциплин
Международного гуманитарного университета*

НЕУТИЛИТАРНОСТЬ ФИЛОСОФИИ ИЛИ МЕТАФИЗИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ В АНТИЧНОСТИ

Аннотация. Статья посвящена анализу становления метафизической традиции в античной философии. В ней исследуется развитие ранней греческой мысли, в которой можно выделить две основные традиции: ионийскую, идущую от Фалеса Милетского и италийскую от Пифагора. Делается вывод о том, что последняя традиция оказала существенное влияние на развитие греческой метафизики.

Ключевые слова: античная философия, метафизика, досократическая философия.

Философия в своей внутренней форме, так или иначе, предполагает установление такого смыслового горизонта, который побуждает человеческую мысль искать как предельные основания своего существования, так и первопричины природного и социального миров. Эта неутилитарность философского умозрения, его выход за границы социального и практически значимого являлся «камнем преткновения» в вопросах, касающихся полезности и применимости философии. Кроме того, интенция философского видения не только указывает на присутствие некоторой иной реальности, за пределами видимого мира, но и настаивает, что истина открывается человеку в момент вопрошания в пределах этой реальности.

«В основе философского умозрения, а также религии, равно и того и другого, лежит один ход или одна мысль, что есть какая-то другая жизнь, более реальная, чем та, которой мы живем в нашей повседневной, обыденной жизни. И что в этой повседневной жизни миры продолжают, времена удваиваются, а там все обстоит иначе. И вот, где, все обстоит иначе, там и есть истинная реальность» [11, 37].

Обращение к этим метафизическим вопросам (термин «метафизика» (*τὰ μετὰ τὰ φυσικά*) с древнегреческого означает «то, что после физики»), в современной философской ситуации, являющееся не столь уж распространенным, тем не менее, сохраняет свою **актуальность** благодаря тому, что оно затрагивает основания всякого рода философствования как теоретического, так и практического. Метафизика не является чем-то мо-

нолитным и единым, хотя в ней можно выделить следующие основные черты: стремление к исследованию сущности вещей, истине, к утверждению существования первооснов и первоначал всякого бытия, к поиску смысла сущего и к апелляции на вневременное и вечное. В ходе исторического развития философского знания метафизические концепции, различаясь между собой, не просто наполняли новым содержанием уже имеющиеся термины, но формировали разные теоретические «миры», в которых перестраивались и перераспределялись отношения этих терминов между собой.

Таким образом, **темой данной статьи** является исследование формирования метафизической традиции в античной философии, берущей свои истоки в ранней греческой мысли. Поскольку такая обширная тема вряд ли может быть освещена в рамках статьи, то следует её ограничить указанием на общие тенденции развития метафизической традиции в ранней греческой мысли. И, по сути, затронутые в ней вопросы нуждаются в дальнейших фундаментальных исследованиях, с обращением к фрагментам и текстам античных мыслителей.

Среди исследователей, занимавшихся данной проблематикой, следует указать как западноевропейских историков философии А.Лакс (A. Laks) [18], К. Гатри (Guthrie W. K. S.) [14] Дж. Кирк (J. Kirk), Дж. Рэйвен (J. Raven) [17], А. Лонг (A. Long) [19]), так и российских (Я. Жмудь [4; 5; 6], Е.В. Афонасин, А.В. Лебедев [8; 9], М. Вольф и др.), и отечественных (А.О. Баумейстер [2], С.В. Пролеев [12]).

Традиционно упоминание о метафизике в античной философии связывают с именами Платона, давшего знаменитое истолкование бытия сущего как идея (*ιδέα*), или эйдос (*εἶδος*), и Аристотеля, часть сочинений которого благодаря Андронику Родосскому (а может быть и самому Аристотелю) получила название «Метафизика» [2, 424-425].

Но, с другой стороны, очевидно, что метафизические идеи Платона и Аристотеля опирались на уже достаточно прочное и фундаментальное основание — научные и философские концепции ранних греческих философов VII-V вв. В истори-

ко-философской литературе начиная с XIX в. за ними закрепилось название «досократики», введенное немецким исследователем Г. Дильсом для обозначения древнегреческих философов, которые могут рассматриваться либо как «предшественники Сократа и Платона» (как в хронологическом порядке, так и в содержательном), либо как второстепенные по отношению к ним [15].

Вместе с тем в последнее время использования термин «досократики» встречает определенную критику: с одной стороны, есть призывы отказаться от него «как от исторически некорректного и теоретически бессмысленного» [9]. А с другой, несмотря на некоторую неточность и расплывчатость его употребления, этот термин следует сохранить, обозначая им тех греческих философов, которые занимались изучением физики, т.е. природы.

Однако суть научной проблемы, связанной с досократиками, не состоит исключительно в корректности или некорректности использования данного термина. Вопрос заключается в том, как мы рассматриваем всю раннюю греческую философскую традицию VII-V вв. до н.э. Мы считаем, что эта традиция была достаточно монолитной и её характерной чертой следует признать исследование природы. Такой подход был продемонстрирован в известной работе по истории западной философии Б. Расселом, который объявил, что «философия начинается с Фалеса» [20, 31]. Либо мы ищем новые подходы к исследованию ранней греческой мысли и предполагаем, что не только исследованием природы, но и метафизическими вопросами интересовались первые философы.

Однако поскольку сохранились лишь фрагменты текстов, то реконструкция их философских идей осуществляется на основании более поздних источников, а именно сочинений Аристотеля, Плутарха, Симпликия, Диогена Лаэртского, Стобея и др. Аристотель называет ранних философов «физиками», указывая, что они считали «началом всех вещей одни лишь начала в виде материи: именно то, из чего состоят все вещи, из чего как первого они возникают и во что как в последнее они, погибая, превращаются, причем сущность хотя и остается, но изменяется в своих проявлениях, — это они считают элементом и началом вещей. И потому они полагают, что ничто не возникает и не исчезает, ибо такое естество (φύσις) всегда сохраняется...» [Метафизика 983 b 10].

Как отмечает Л.Я. Жмудь, аристотелевская интерпретация учений досократиков имела существенное влияние как для его натурфилософской концепции, затем продолженной учениками, так и для всей последующей доксографической традиции (Феофраст). «Составной частью философ-

ского и научного метода доксография стала лишь у Аристотеля, который, в отличие от Сократа и Платона, рассматривал себя в качестве законного преемника всей досократовской ἐρί φύσεως ἱστορία. Мнения «физиков» были для него отправной точкой в решении натурфилософских проблем, независимо от того, соглашался он с ними или нет... Помимо эпистемологической связи, между Аристотелем и досократиками существовала и осознанная историческая связь, опиравшаяся на впервые разработанные им представления об интеллектуальном развитии во времени и о своем месте в истории идей» [5].

Таким образом, в этой трактовке ранней традиции уже имплицитно содержалось представление о том, что такое философия и кто такие первые философы. Поскольку Аристотель отождествил начала философии с учениями представителей Милетской школы (Фалесом, Анаксимандром, Анаксименом), то это и закрепилось в истории философской мысли. «Ранние греческие философы считали себя исследователями многих вещей, и диапазон их интереса был огромен. Они имели представления о природе мира, и эти взгляды охватывали то, что мы сегодня называем физикой, химией, геологией, метеорологией, астрономией, эмбриологией и психологией ...» [20].

Безусловно, Аристотель не отказывался от рассмотрения других ранних философских школ и философов. Он разбирает учения Гераклита, Эмпедокла, Парменида, Демокрита, пифагорейцев и т.д. Но поскольку им был уже очерчен некий определенный ракурс рассмотрения первых философов, то в целом он и сохранился при дальнейшем анализе.

Однако намного позднее в первой половине III в. появляется ещё один важный источник по ранней греческой философии «Собрание учений и биографий философов в 10-ти книгах» Диогена Лаэртского, в котором были представлены как биографии философов, так и различные сведения об их учениях. В отличие от Аристотеля Диоген сообщает о двух началах философии: «философия же имела два начала: одно — от Анаксимандра, а другое — от Пифагора; Анаксимандр учился у Фалеса, а наставником Пифагора был Ферекид. Первая философия называется ионийской, потому что учитель Анаксимандра Фалес был ионийцем, как уроженец Милета: вторая называется италийской, потому что Пифагор занимался ею главным образом в Италии. Ионийская философия завершается Клитوماхом, Хрисиппом и Феофрастом, италийская же — Эпикуром» [3, кн. I XVIII].

В настоящее время неизвестны ни предшественники Диогена Лаэртского, ни сочинения, на которые он мог бы опираться, чтобы можно

было установить достоверно истоки данной интерпретации. Г. Дильс отмечал, что существует некоторая преемственность между доксографическими сочинениями Феофраста и Диогена, «но в целом её промежуточные источники до сих пор неизвестны» [цит по: 5].

Между тем концепция Диогена представляется довольно значительной, поскольку она позволяет существенно расширить понимание проблематики ранней греческой философии, и отказаться от её телеологизма, неизбежного в аристотелевском варианте. Так, например, согласно Диогену, к проблемам, которыми занимались первые философы, можно отнести также и метафизические, эпистемологические и этические проблемы. Описывая учение Пифагора и пифагорейцев, Диоген показывает, что основными философскими проблемами в этой традиции были проблемы этического характера: «главное для людей, говорил Пифагор, в том, чтобы наставить душу к добру или злу...» [3 кн.VIII 33]. Более того, Диоген называет Пифагора изобретателем термина «философ», приводя рассказ о беседе между Леонтом, тираном Флиунта, и Пифагором, в которой последний объявляет, что в отличие от большинства людей философы стремятся только к истине [3 кн.I XVIII]. Таким образом, по мнению Диогена, Пифагор вполне может считаться основателем новой философской традиции, в которой внимание уделяется не просто исследованию окружающего мира, но затрагиваются вопросы подлинного смысла существования человека, его познания (стремление к истине) и понимания необходимости правильного образа жизни.

Действительно, влияние личности Пифагора на развитие древней философии очень велико: «уже в литературе V-IV вв. Пифагор выступает как выдающийся философ и математик, религиозный и этический реформатор, мудрый педагог, влиятельный политик, полубог в глазах своих учеников и шарлатан по отзывам иных его современников, глава научной школы и одновременно религиозного братства» [6, 13]. У пифагорейцев появились также новые философские термины, которые впоследствии стали широко распространенными: космос, гармония, катарсис, метемпсихоз, предел, беспредельное и т.д. Кроме того, упоминания о Пифагоре и пифагорейцах встречаются уже в ранней греческой традиции (Ксенофан, Гераклит, Эмпедокл), хотя они и критичны по отношению к деятельности Пифагора, но их наличие показывает, что Пифагор был достаточно хорошо известен.

Ещё одним древним источником, подтверждающим косвенно концепцию Диогена Лаэртского о двух источниках возникновения ранней философии, может являться небольшой фрагмент

из сочинения некоего софиста V в. до н.э., называющийся «Двоякие речи» (Dissoi logoi)[16]. А.В. Лебедев считает, что в этом тексте речь идет не просто об упоминании существования двух школ — «анаксагорейцев и пифагорейцев», но их можно рассматривать как два господствующих и противоположных направления в философии в конце V в. до н.э., «ионийскую и италийскую традиции» [8, 187].

Он также предлагает рассматривать эти две традиции как взаимоисключающие друг друга: «италийская философия была создана Пифагором на принципиально иных началах как антитеза к ионийскому натурализму и ставила перед собой не конкретные научно-исследовательские задачи, а мировоззренческие и жизнестроительные задачи. Представители двух традиций по-разному понимали и даже называли свою науку: ионийцы называли ее «разведыванием» (historia), италийцы — «любомудрием» (philosophia). Для первых ключевым понятием было physis, для вторых aletheia и psyche» [8, 182].

Более того, А.В. Лебедев считает, что во многих фундаментальных философских вопросах представители ионийской и италийской традиций занимали прямо противоположные позиции: «В метафизике и космологии ионийцы утверждали натуралистический монизм, признававший универсальность законов природы и фактически упразднявший понятие «неба» (небесные тела состоят из земных элементов)... Они также верили в бесконечность Вселенной и бесчисленные миры (Анаксимандр, Анаксагор, Демокрит). Италийцы были дуалистами и в метафизике, и в космологии; деление космоса на божественную надлунную и текучую подлунную часть представляло собой реставрацию мифопоэтической картины мира. В теории познания ионийцы тяготели к сенсуализму, италийцы — к радикальному рационализму и априоризму. Италийцы признавали душу бессмертным существом иной природы, лишь временно связанной со смертным телом. В этике (судя по Демокриту и ионийским софистам) ионийцы были сторонниками антропологизма и придерживались умеренного гедонизма. Этика пифагорейцев и элейцев была строго аскетической и имела метафизическое основание» [8, 182].

Вопрос о том, насколько концепция, предложенная А.В. Лебедевым, является достоверной и научно обоснованной, остаётся открытым и дискуссионным. Можно найти как сторонников различения философских учений ионийцев и пифагорейцев, так и тех, кто придерживается точки зрения, согласно которой, их учения не следует рассматривать как противоположные (Я. Жмудь).

Так, Ф. Коплстон, пишет о том, что «пифагорейцы представляют для нас интерес не только своими музыкальными и математическими исследованиями...но и потому, что они стремились порвать *de facto* с материализмом милетских космологов; а также потому, что они оказали большое влияние на Платона. На его взгляды, вне всякого сомнения, оказала воздействие пифагорейская концепция души и её судьбы (возможно, что он позаимствовал у них идею триединого характера души). Пифагорейцы придавали большое значение душе и её правильному воспитанию, эту идею очень ценил Платон и был верен ей всю жизнь. На Платона очень сильно повлияли также математические взгляды пифагорейцев, хотя очень трудно определить точно, в какой мере. Одним словом, мы не погрешим против истины, если скажем, что философские взгляды Платона сложились под сильным влиянием пифагорейцев» [7, 49].

С другой стороны, возвращаясь к анонимному тексту «Двоязыкие речи», можно поставить под сомнение не существование двух традиций в ранней философии, но противоположность их взглядов. Так, в самом тексте есть только указание на последователей Анаксагора и Пифагора («the followers of Anaxagoras and Pythagoras») и нет никакого намека на отличие их взглядов [16]. Наоборот, они упоминаются вместе в контексте рассуждения о том можно ли научиться мудрости и добродетели. В связи с этим, вполне справедливым следует признать утверждения Я.Л. Жмудя о том, что нет оснований в этом тексте настаивать на их противопоставлении. «Шестая глава этого трактата посвящена обсуждению того, возможно ли обучение σοφία καὶ ἀρετή. Оппоненты автора утверждают: в тех областях, где можно чему-либо научить, есть соответствующие учителя, как, например, в музыке. На это автор отвечает, что они есть и в данной области: «Чему же учат софисты, как не мудрости и добродетели? И кем были анаксагоровцы и пифагорейцы, [как не учителями, обучавшими этим вещам]?» Показательно, что автор трактата не видит никакой несоизмеримости между школами Анаксагора и Пифагора. Они фигурируют вместе, как типичные образцы сообществ, где занимались философией, ибо достижение мудрости и добродетели и было целью философии. Нам хорошо известно, чем занимались в школе Анаксагора, так почему же мы должны полагать, что в пифагорейской школе первой половины и середины V в. обучали чему-то принципиально иному?» [4, 41]. Таким образом, данный фрагмент вряд ли может быть использован как подтверждение существования двух противоположных традиций в ранней греческой философии. Но он может рассматриваться как

свидетельство того, что пифагорейцы оказывали значительное влияние на развитие философских идей в указанный период.

Действительно, если обратиться к свидетельствам античных авторов, то можно увидеть, что упоминание о философских идеях Пифагора и пифагорейцев встречается, прежде всего, у Платона и Аристотеля, а также их учеников. «Платон, как и Аристотель, говорили о философии пифагорейцев, а Ксенократ и Севсипп — о философии самого Пифагора. У нас есть только по одному пассажиру у Аристоксена и у Дикеарха (ученики Аристотеля — прим. К.М.), в которых Пифагору приписывается создание философской системы. Дикеарх утверждал, что Платон соединил учения Пифагора и Сократа. Аристоксен же сообщает, что «*Пифагор ценил исследование чисел больше, чем кто-либо другой. Он продвинул его вперед, отведя от практических расчетов и уподобляя вещи числам*». Понятно, что для авторов не поддается сомнению существование у Пифагора развернутого философского учения» [10, 300].

Таким образом, можно сделать некоторые **выводы**: 1) в ранней греческой философии VII-V вв. широко обсуждались различные философские проблемы, как натурфилософские (Милетская школа), так и метафизические и этические (Пифагор и пифагорейцы); 2) философские идеи пифагорейцев оказали несомненное влияние на метафизику Платона в частности, и на развитие античной метафизической традиции в целом. Однако остаётся ещё множество нерешенных вопросов, связанных с формированием метафизической традиции в ранней греческой философии, например, с влиянием идей элеатов и их соотношения с пифагорейцами, а также исследование влияния ранних пифагорейцев на Платона и т.д.

Литература

1. Аристотель. Метафизика. Переводы. Комментарии. Толкования. / сост. С.И. Еремеев. — Науч. изд. — СПб.; Киев : Алетейя; Эльга, 2002. — 832 с.
2. Баумейстер А.О. Біля джерел мислення та буття / А.О. Баумейстер. — К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. — 480 с.
3. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / под ред. А.Ф. Лосева, пер. М.Л. Гаспарова. — М., Л. : Мысль, 1986. — 576 с.
4. Жмудь Л.Я. Наука, философия и религия в раннем пифагореизме / Л.Я. Жмудь. — СПб. : Алетейя, 1994. — 376 с.
5. Жмудь Л.Я. Доксография и её связь с другими жанрами античной историографии философии [Электронный ресурс]. — Режим доступа: // www.nsu.ru/classics/bibliotheca/Zhmud_doxography.pdf
6. Жмудь Л.Я. Пифагор и ранние пифагорейцы / Л.Я. Жмудь. — М. : Русский фонд содействия образованию и науке, 2012. — 445 с.
7. Коплстон Ф. История философии. Древняя Греция и Древний Рим Т.1. / Ф. Коплстон. — М. : Центрполиграф, 2003. — 319 с.
8. Лебедев А.В. Избавляясь от досократиков / А.В. Лебедев // Философия в диалоге культур : мате-

риалы Всемирного дня философии. — М., 2009. — С. 177-184.

9. Лебедев А.В. Миф о досократиках / А.В. Лебедев [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://litpsy.ru/filosofiya/mif-o-dosokratikah/>

10. Леонтьев А.В. Традиция о Пифагоре у Аристотелеса и Дикеарха // Человек. Природа. Общество. Актуальные проблемы. Материалы 11-й международной конференции молодых учёных. — СПб. : изд-во СПбГУ, 2000. — С. 298-301.

11. Мамардашвили М. Картезианские размышления / М. Мамардашвили. — М. : Прогресс, 1993. — 352 с.

12. Пролеев С.В. Античная философия / С.В. Пролеев. — М. : Рефл-бук, Ваклер, 2001. — 512 с.

13. Diels H. Die Fragmente der Vorsokratiker / Hermann Diels. — Berlin : Weidmannsche buchhandlung, 1903. Bd. 1-3. — 600 s.

14. Guthrie W. K. S. A History of Greek Philosophy. Vol. 1: The Earlier Presocratics and Pythagoreans; Vol. 2: The Presocratic Tradition from Parmenides to Democritus. — Cambridge, 1962, 1965.

15. Dissoi logoi / R.K. Sprague // Mind. Vol. 77. No. 306. — pp. 155-167. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://myweb.fsu.edu/jjm09i/RhetoricSpring2012/Dissoilogoi.pdf>

16. Kirk G.S. Presocratic Philosophers: A Critical History with a selection of Texts / Kirk G.S., Raven I.E., Schofield M. — Cambridge, 1983.

17. Laks A., Lougouet C. (éd). Qu'est-ce que la philosophie présocratique? — Lille, 2002. — 550p.

18. Long A.A.(ed.). The Cambridge Companion to Early Greek Philosophy, 1999.

19. Presocratic philosophy / P. Curd // Stanford Encyclopedia of Philosophy [Электронный ресурс]. — Режим доступа: [www: http://plato.stanford.edu/entries/presocratics/](http://plato.stanford.edu/entries/presocratics/)

20. Russell B. History of Western Philosophy. — London : Allen and Unwin, 1961. — 923 p.

Кравчик М.О. Неутилітарність філософії чи метафізична традиція в античності. — Стаття.

Анотація. Стаття присвячена аналізу становлення метафізичної традиції в античній філософії. У ній досліджується розвиток ранньої грецької думки, в якій можна виділити дві основні традиції: іонійську, що йде від Фалеса Мілетського та італійську від Піфагора. Робиться висновок про те, що остання традиція зробила істотний вплив на розвиток грецької метафізики.

Ключові слова: антична філософія, метафізика, досократична філософія.

Kravchik M.A. Nonutilitarian philosophy or metaphysical tradition in antiquity — Article.

Summary. This article analyzes the formation of the metaphysical tradition in ancient philosophy. It explores the development of early Greek thought, in which there are two main traditions: the Ionian coming from Thales of Miletus and Italian from Pythagoras. The conclusion is that the latter tradition had a significant influence on the development of Greek metaphysics.

Keywords: ancient philosophy, metaphysics, presocratic philosophy.

Замкова Н.Л.

*директор Вінницького торговельно-економічного інституту
Київського національного торговельно-економічного університету*

БІОЛОГІЧНІ МЕТАФОРИ «ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ДИСКУРСУ» (ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ)

Анотація. В статті висвітлено особливості біологічних метафор «цивілізаційного дискурсу». Проаналізовано той факт, що метафори помітні в таких характеристиках цивілізацій як опозиція «дитинство/старість», а також в тезі про те, що аналіз цивілізацій (або їх «типів») потрібно проводити, спираючись на методи природних наук, передусім, ботаніки та зоології.

Ключові слова: метафора, православна цивілізація, полімовність, націоналізм, расистська дискримінація, етнічні цивілізації, локальні цивілізації.

Як відомо, протягом набуття Україною незалежності проблема «цивілізаційного вибору» є однією з найбільш поширеною в політичному дискурсі. Часто-густо цивілізаційна проблематика криється в ньому імпліцитно. Наприклад, коли політик повторює кліше про «європейський вибір», він воленс-ноленс вже загрузає в цивілізаційній риторичі. Аналогічно, коли в українській публічний простір вкидаються міфологеми «Русского мира», з яким Україна повинна себе ототожнити, то в цьому випадку мова знову ж таки йде про «цивілізаційний сценарій ідентифікації».

В першому випадку поняття «європейськість» означає належність до «цивілізованого світу», в той час як ідеологи «Русского мира» формулюються типовий «антизахідний» комплекс з набором типових кліше (особливість «православної цивілізації» та її месіанська роль, ненависть до НАТО як «агресивного військового блоку» та ностальгічна ідеалізація Радянського Союзу). В контексті більш широкого теоретичного питання «антизахідність» є типовою «відповіддю» на «європоцентризм» та спробою подолати комплекс меншовартості відносно більш розвинутих західних країн. І важливим є те, що «цивілізаційний підхід» з його опозицією лінійному часу західного прогресизму і був певною мірою філософською «раціоналізацією» такого завдання. Ідеї загибелі всіх цивілізацій (і в тому числі «європейської»), яка становить засадничу передумову більшості всіх цивілізаційних підходів, і виражає це потаємне бажання відсталих народів стосовно зникнення ненависного Заходу.

В нашому невеличкому дослідженні ми намагатимемося проаналізувати аспект, який практично випадає з поля зору більшості «цивілізаційних теорій», а саме — про значущість *біологічних метафор* у цьому дискурсі. Те, як ці метафори (та передумови расистського мислення) входять в цивілізаційний дискурс можна чітко побачити на прикладі М.Я. Данілевського, відомого теоретика-антизахідника. По-перше, покажемо видається те, що російський теоретик кінця ХІХ століття категорично заперечує будь-які поза-етнічні характеристики «Заходу» (перш за все характеристику універсальності або «загальнолюдськості»), постулюючи, що європейської цивілізації немає, а замість неї «німецько-романська цивілізація [1, 58]». (Отже, ми бачимо, що замість платонізованого концепту «Європи» в цивілізаційному дискурсі російського історика існують лише німецький та французький етноси, тобто відбувається гранична «етнізація» європейської цивілізації, хоча при цьому залишається незрозумілим, куди поділася британська нація і яке відношення вона мала для формування спільного для європейців світу).

По-друге, ці метафори помітні в таких характеристиках цивілізацій як опозиція «дитинство/старість» (наприклад, вчений формулює антитезу лінійному прогресу у вигляді «закону загального одряхління»), а також в тезі про те, що аналіз цивілізацій (або, конкретизуючи, їх «типів») потрібно проводити, спираючись на методи природних наук, передусім, ботаніки та зоології (мова йдеться, передусім, про «метод класифікації»). Відносно ж расового аспекту поглядів Данілевського, то тут необхідно зазначити, що він виявляє себе в агресії до європейців як до «Чужих». Інакше кажучи, цивілізаційна теорія Данілевського не є суто описовою (як, наприклад, у О. Шпенглера), але є відвертою ідеологією «ненависті та боротьби». Ця особливість пов'язана з такою відмінністю між «європоцентризмом» та «антизахідництвом»: *«Якщо в рамках «європоцентризму» відношення до інших цивілізацій може бути академічно нейтральним, ідеологічно поміркованим та навіть патерналістські доброзичливим, то «антизахідництво» за самою етимологією є ідеологією радикальної ненависті».*

Інакше кажучи, «європоцентризм» може бути дискримінаційним відносно інших народів (за винятком деяких проявів «колоніального расизму», про який ми поговоримо пізніше), але переважно він не є ідеологією ненависті або знищення. Навіть в ситуації використання технологій насильства залишається незмінною передумова відношення до іншої цивілізації саме як до «Іншої», в той час, як в антизахідництві «європейський світ» є радикально *Чужим*, причому таким він залишиться в самих різних цивілізаційних утвореннях — від Данилевського до Осамі бен Ладена та Махмуда Ахмадінежада. І ця непримиренність формує ту *ексклюзію*, яка робить можливою ідентифікацію певної спільноти як спільноти «своїх», про що чітко зазначив сам Данилевський: «Боротьба з Заходом — єдиний рятівний засіб як для лікування наших російських культурних недугів, так і для розвитку спільнослов'янських симпатій, для подолання розбратів між різними слов'янськими племенами та напрямками» [1, 433]. (Теза про «спільнослов'янський світ» є також вельми цікавою для ілюстрації природно-расистської основи світогляду одного з перших «цивілізаційників». Уявна спільнота на ім'я «слов'янства» виступає етнічним субстратом, який повинен створити антитезу «німцям» та «французам»).

Приклад Данилевського, безсумнівно, не є поодиноким явищем навіть для історії російських цивілізаційних побудов. Так, так званий «євразійський проект», в якому російська ідентичність визначалась в досить дивному цивілізаційному феномені під назвою «Євразія», не міг задовольнитися лише констатацією свого цивілізаційного «місця». Для «інклюзії» в зазначений «Уявний Простір» була потрібна операція антиєвропейської ексклюзії, і вже неодноразово цитований нами в різних контекстах Трубецької майже в термінах Данилевського зазначає: «Ми повинні звикнути до думки, що романо-німецький світ зі своєю культурою — наш найлютіший ворог». (Ми підкреслили слово «культура», оскільки це згадування з боку вельми культурної людини є показовим в тому сенсі, що емоція ненависті розповсюджується не просто на фізичних представників чужої цивілізації або на їх антропологічний тип, але й, передусім, і на культуру цієї цивілізації, що зайвий раз підкреслює правильність назви «культурний расизм». — Н.З.).

Наведений приклад культурного обскурантизму дозволяє зрозуміти механізм того, як в річище загальнокультурної дискримінації включається й дискримінація на рівні мови. Ланцюжок такого переходу є дуже простим: відбувається осмішування представника іншої цивілізації і в число основних об'єктів такого презирливого відношення попадає

«мова». І при аналізі цього пункту ми знову можемо повернутися до українських реалій і в світлі викладеного зрозуміти, що в проблемі складнощів вирішення мовної ситуації в Україні, фактично в ситуації «мовної війни» (яка значно загострилася після прийняття «мовного законопроекту» в липні 2012 року) ми не зможемо розібратися, якщо не будемо враховувати «цивілізаційні складові» та «цивілізаційний дискурс», в межах якого точаться протягом більш ніж 20 років незалежності.

Актуальність цього дискурсу полягає в тому, що Україна належить до числа країн, які С. Гантінгтон називав «розколотими». Ілюструючи сутність цього поняття, дослідник писав наступне: «В майбутньому, коли належність до певної цивілізації стане основою само ідентифікації людей, країни, населення яких представляє декілька цивілізаційних груп на кшталт Радянського Союзу або Югославії, будуть приреченими на розпад. Але є і внутрішньо розколоті країни, однорідні в культурному відношенні, але в яких немає внутрішньої згоди з питання про те, що до якої саме цивілізації вони належать. Їх уряди, як правило, хочуть «вскочити на підніжку потягу» та долучитися до Заходу, але історія, культура та традиція цих країн нічого спільного з Заходом не мають [5, 48]».

Безсумнівно, Україна не належить до чисто го типу «розколотих країн», оскільки в ній є як прикмети «різності культур» (наприклад, по лінії «Схід/Захід»), так і елементи країн на кшталт Югославії. (Наявність останніх і дозволяє деяким політиками постійно піднімати теми «федералізації» України). Однак в цьому розділі ми не будемо торкатися цих аспектів та залишимо їх розгляд на останній розділ нашого дослідження, в якому ми будемо розглядати проблему полімовності в Україні та можливі шляхи її теоретичного та практичного вирішення.

Ми хотіли підкреслити тільки той момент, що актуалізація цивілізаційної тематики посилює ксенофобські та расистські конотації в публічному дискурсі. І ці конотації, безсумнівно, заторкують і вирішення мовних проблем. Наприклад, для захисників ідеї «Русского мира» об'єктом расистської ненависті виступають не представники національних меншин (як це має місце в сучасній Росії), але мешканці Західної України або «галичани». Відповідаючи на питання, «чому?» обрані саме ця етнічна група, легко побачити, що саме з нею пов'язується «інша цивілізаційна ідентичність», тобто ідентичність з «Європою» та «Заходом». Саме тому, повторюємо, відбувається акцентуація «галичанства» як певної хвороби, яка вразила «Русский мир» вірусом «українізації».

Саме тому, ненависті підлягає не тільки етнічний тип, але й тип культури, та «мови», яку «галичани» нібито розповсюдили в межах «Русской (Евразийской) Цивілізації». Прикладів такої відверто расистської позиції є дуже багато. Їх можна знайти не тільки у деяких одіозних парламентарів певної політичної сили, не тільки у сучасних ідеологів «Русского мира» (та у пропагандистів цієї ідеї в самій Україні), але й у відомих російських українофобів минулого. Наприклад, відомий діяч російської еміграції В.В. Шульгін видав у 1939 році в Белграді роботу, назва якої російською мовою була наступною: «Украинствующие и мы [6]». Основна теза цієї роботи була типовою для ідеології згаданого типу та для російського типу расизму, відомого більш як «російський великодержавний шовінізм». Вона була направлена навіть не стільки проти українців, скільки проти поляків (об'єкт типовий для проявів агресивного націоналізму. Хоча цей тип націоналізму дифузно поєднує всі три типи расистського мислення (етнічний расизм, культурний расизм та колоніальний расизм), в даному контексті ми наводимо цей приклад як приклад саме «культурного расизму».

Дивність основної лінії міркувань Шульгіна полягає не в тому, що «українці» є «поганими», а в тому, що їх просто не існує. Інакше кажучи, українці не складають окремого етносу (і, тим більше, окремої нації, окремої культури чи окремої мови). Українці — це росіяни, спотворені поляками, росіяни, які стали жертвами політехнологічного проекту (якщо використовувати сучасну термінологію), тобто стали «украинствующими». Поляки звинувачуються не тільки в тому, що вони створили «штучний етнос», надали йому штучну ідентифікацію, але й в тому, що вони створили для нього й «штучну мову» шляхом механічного поєднання польської та російської мови, тобто чогось на кшталт суржика, на основі якої виникла така ж штучна та порожня «культура».

Таким чином, виходить унікальна ситуація в історії расистської дискримінації, яка ілюструє парадоксальну тезу Е. Балібара про «расизм без раси» як одну з характеристик сучасного «неорасизму» або «культур-расизму». Дійсно, в даному контексті від расизму залишається лише пуста культурна оболонка, оскільки Шульгін щиро вірить в те, що немає «етнічного субстрату» на ім'я «українець». Тому він ненавидить не цей антропологічний тип (оскільки неможливо ненавидіти самого себе), але повністю знецінює проект «украинства» як «псевдо-культурний». Та якщо вже говорити про міжцивілізаційну ненависть, то її реальним об'єктом виступають поляки як представники католицького «Заходу», які створили

«українця» для того, щоб розколоти православну «руську» цивілізацію.

Якщо порівнювати погляди Шульгіна з сучасними українофобськими культур-расистами, то відмінність полягає в тому, що останні виділили фігуру «галичанина» в особливий етнічний тип, який не є ані росіянином, ані українцем (тому українці та росіяни суть те ж саме), ані поляком. Якщо привести расистські передмову антигаличанства в сучасних теоріях «Русского мира», то ця фігура матиме вигляд якоїсь антропологічної, культурної, релігійної та мовної потвори. Наступний крок в «логіці расизації» цієї фігури полягає в тому, що будь-яка українська національна ідентичність є проектом «галичанин», направленим проти «Русского мира», і тому саме він є головним ворогом російської та взагалі «східнослов'янської цивілізації».

Наведені характеристики демонструють той факт, що в процесі ідентифікації соціальних спільнот цивілізаційний фактор відіграє важливу роль, а сам процес ідентифікації (навіть етнічної і/або національної) виступає в свідомості як процес «цивілізаційного вибору». І в контексті цього вибору «мова» виступає важливим інгредієнтом такого вибору, внаслідок чого формується ієрархія мов, їх розділ на «вищі» та «нижчі». А впровадження цього ієрархічного принципу, в свою чергу може породжувати дискримінаційні стратегії та технології у взаємовідношенні мов. За прикладами, які ілюструють мову як цивілізаційного «ідентифікатора» далеко ходити не треба. Так, для Франції характерно використання поняття «франкофонний світ», яке є вельми симптоматичним. За цією логікою, сам факт використання французької мови є демонстрацією належності до французької культури, яка мислиться французами найвищим досягненням європейської *цивілізації*. Причому це стосується не тільки країн, в яких ця мова має державний або регіональний статус, але й культурних спільнот франкофонів, які перетворюються на носіїв цієї культури та розширюють межі «французької культурно-цивілізаційної ойкумени».

Така інтерпретація месіанської ролі французької мови в світі пов'язана з імперським минулим Франції та фактом її функціонування в якості метрополії по відношенню до численних колоній. Втім, характеристики Імперії та метрополії практично завжди збігаються, причому показовим є те, що ці характеристики зав'язані на цивілізаційній ідентичності. Ці характеристики є справедливими не тільки для Франції, але й для Великобританії та Росії. Наприклад, для останньої «російська мова» також виступає як зазначений цивілізаційний ідентифікатор, інструментом формування того, що отримує назву «Русский мир»,

незалежно від етнічного походження його «складових» (народів чи індивідів). В цьому контексті вирішальним виступає факт використання мови.

Очевидно, що культурний расизм спирається на сценарій *мовної диглосії*. Там ми аналізували дискримінаційні технології відносно «нижчих» мов з боку носіїв мови-гегемону, але не брали до уваги расистську основу таких сценаріїв. Ця основа виявляє себе не тільки у факті мовної дискримінації, але й в дискримінації її носіїв, які часто виступають у карикатурному вигляді. Така дискримінація часто виступає під виглядом осмішування, про яку йшлося кількома сторінками вище. Так, в романах Ф.М. Достоевського такого осмішуванню підлягають поляки, чия мова подається у відверто карикатурному вигляді («Брати Карамазови»).

Якщо приклад Достоевського демонструє не тільки культурний різновид расистської дискримінації, але й є типовим прикладом *колоніального расистського мислення*, то відношення Росії до Заходу в рамках антизахідних, слов'янофільських ідеологій є уособленням саме культурного расизму, «вмонтованого» в стратегію вибору цивілізаційної ідентичності. Наприклад, М.В. Гоголь характеризував німців наступним чином: «На німців я дивлюся, як на необхідних комах у будь-якій російській ізбі [3, 50]». Стосовно ж французів та французької нації письменник висловився теж вельми презирливо: «Не почила на ній велична ідея. Всюди натяки на думку, але немає самих думок; всюди напівчарнетки, зроблені швидко-руч; вся нація — блискуча він'єтка, а не картина великого майстра [3, 52]».

Расистські коріння подібних висловлювань виявляються в тому, що у будь-якому різновиді, расизм оснований на біологічних концептуальних метафорах, які безпосередньо чи опосередковано притаманні й цивілізаційним теоріям та проектам цивілізаційної ідентифікації. Так, набагато раніше за О. Шпенглера ці метафори відносно «Європи» як цивілізаційного утворення (а саме, метафори «старості» та «смерті») були використані слов'янофілом XIX сторіччя Шевицьким, який висунув тезу про «загнивання Заходу» (теж задовго до радянського пропагандистського штамп) та про його скору смерть. Але ще радикальніше висловився колишній «західник» О. Герцен: «Ми доволі довго вивчали слабкий організм Європи і у всіх прошарках ми знаходимо перст смерті» [3, 110].

Завершуючи наш аналіз мовних аспектів проектів цивілізаційної ідентифікації, необхідно зазначити, що за умов сучасної України фактор мови значною мірою «раціоналізується» за допомогою цивілізаційної ідеології. Наприклад, відстоювання

української мови в якості такого інструмента передбачає європейську цивілізаційну ідентичність, в той час, як ціннісний пріоритет російської мови є знаковим фактором належності до «русского мира». Зв'язок мовного фактору як вузько етнічного та водночас універсального цивілізаційного ідентифікатора загалом вписується в тенденцію, яку виявив Славоу Жижек у вигляді парадоксальної єдності етнічного націоналізму та «європейськості». Зокрема останній писав про те, що «праві в посткомуністичних державах (приклад Словенії) беззастережно підтримують НАТО та зайняті долею національної ідентифікації в епоху глобалізації» [2, 44].

Інакше кажучи, цінність та вибір мови користування проводиться в рамках цивілізаційного вибору між «Європою» та «Євразією», причому в залежності від ідеологічних уподобань цей вибір характеризується або зі знаком «плюс» або «мінус». Серед численних робіт та публічних висловлювань на згадану тематику в контексті нашої проблеми заслуговують на увагу роботи М.І. Михальченка, в яких не тільки визначена опозиція «Європа-Євразія» як магістральна лінія цивілізаційної ідентифікації, але й чітко виявлена *етнічна* основа такої ідентифікації. Хоча таке виявлення не було наслідком свідомого введення проблематики расизму та біологічних метафор в аналіз такого визначення, але, фактично, в роботах українського автора є багато спільного — вищенаведеною тезою С. Жижека.

Наприклад, нерв такої проблематики відчувається в роботі «Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи», в самій назві якої задіяна згадана цивілізаційна проблематика. Які тези з цієї книги ми можемо виділити в річищі наших завдань та для підтримки наших висхідних положень? Передусім, це теза про *«етнічні цивілізації»*, яка для ортодоксального прихильника цивілізаційної теорії може здатися некоректною. Адже сам концепт «цивілізації» передбачає фіксації якогось «над-етнічного принципу», і тому поєднання «цивілізації» з «етносом» виглядає як плеоназм. Але, тим не менш, дослідник послідовно використовує термін «локальна цивілізація» та навіть «українська цивілізація». Повторюємо, сполучення етнічного та цивілізаційного виміру в рамках процесу ідентифікації стає зрозумілим в світлі наших попередніх міркувань про «расовий субстрат» всіх цивілізаційних теорій та роль біологічних метафор в цивілізаційних теоріях.

Про зв'язок «етносу» та «цивілізації» сам дослідник, зокрема, пише: «Україна як суб'єкт історії в цивілізаційному аспекті може бути розглянута в багатьох вимірах. Але найбільш актуальним є аналіз у двох площинах: по-перше,

в плані критики теорій цивілізації, автори яких не враховують український фактор в історії і тим самим заперечують або не бачать реальної історії українського народу; по-друге, в плані ролі української локальної цивілізації у взаємодії європейської (переважно західно-європейської) цивілізації і євразійської цивілізації (центром якої є сучасна Росія). Без визначення цих двох площин будь-яка характеристика української реальності буде неповна і аналіз прагнень України стати частиною всесвітньої цивілізації — незрозумілим» [4, 290]. (Підкреслено нами — Н.З.)

Ми підкреслили словосполучення «українська локальна цивілізація» не тільки з метою продемонструвати авторський акцент на зв'язку етнічного та цивілізаційного вимірів, але й на оригінальній ідеї *лімітрофного статусу* цивілізаційного утворення українців. Інакше кажучи, проміжний характер міжцивілізаційного положення українців, тобто положення між «Європою» та «Євразією», визначив й факт її специфіки й певної міри самостійності, що й дозволило М.І. Михальченку використати незвичний термін «українська цивілізація». Отже, якщо С. Гантінгтон говорив про «розколоті країни» (тобто використовуючи це словосполучення виключно у негативному ключі), то український дослідник вбачає в цій лімітрофності певну історичну перевагу, тобто «діалектику негативу та позитиву».

Про цю особливість М.І. Михальченко пише наступне: «Так, до цього часу Україна частково перебуває в лімітрофному (проміжному) стані між західноєвропейською та євразійською цивілізаціями. Але в цьому є і позитивний момент: вона може у своєму самовизначенні як локальна цивілізація здобувати зразки, норми життя в обох цивілізаціях. Збагачуючи свою. Амбівалентність багатьох характеристик суспільного життя України дозволяє більш «м'яко» входити в сучасні глобальні процеси. Зворотно впливати на наших сусідів» [4, 307].

Стосовно «зворотного впливу на наших сусідів» можна відзначити, що подібна м'яка стратегія може мати відповідну реакцію лише в європейській зоні, в той час, як з боку Росії «цивілізаційне визначення» в контексті «українського питання», має жорсткий та конфронтаційний характер. Найбільш загальна теза щодо причин, які визначають це місце, полягає у тому, що Україна представляє собою одну із *травм* російської масової свідомості. Саме *травматичне ядро* у самому прямому психоаналітичному сенсі зумовлює всю амплітуду коливань україно-російських відносин за шкалою «любов/ненависть», те, що ці відносини залишаються двоїстими навіть за умов максимальної конфронтації («особливими відносинами»). У просторі російської соціальної

уяви з Україною непохитно пов'язується образ «зрадництва з боку «своїх», який став тимчасовим попутником «чужих», але, при цьому, генетичне культурне та цивілізаційне споріднення з Росією. Тому «боротьба за Україну» має для російської національної ідентичності не тільки чисто геополітичний смисл, але й смисл глибоко символічний, як заповнення втраченого «слав'янської єдності». Останнім прикладом такої боротьби може служити спроба організації референдуму в Росії з метою об'єднання «трьох братніх слов'янських народів».

Література

1. Данилевский Н.Я. Россия и Европа / Н.Я. Данилевский. — М. : Книга, 1991. — 574 с.
2. Жижек С. Ирак: история про чайник / С. Жижек ; пер. с англ. А. Смирнов. — М. : Праксис, 2004. — 224 с.
3. Зеньковский В.В. Русские мыслители и Европа. Критика европейской культуры у русских мыслителей / В.В. Зеньковский. — Париж : Утса — Press, 1926. — 290 с.
4. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М.І. Михальченко. — Дрогобич : Відродження, 2004. — 488 с.
5. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон // Полис. — 1994. — № 1. — С. 33-48.
6. Шульгин В.В. Украинствующие и мы / В.В. Шульгин. — Белград : Изд-во И.Э. Рыбинского, 1939. — 32 с.

Замковая Н.Л. Биологические метафоры «цивилизационного дискурса» (к постановке проблемы). — Стаття.

Аннотация. В статье представлены особенности биологических метафор «цивилизационного дискурса». Проанализирован тот факт, что метафоры заметны в таких характеристиках цивилизаций, как оппозиция «детство/старость», а также в тезе про то, что анализ цивилизаций (или их типов) необходимо проводить, основываясь на методах природных наук, прежде всего ботаники и зоологии.

Ключевые слова: метафора, православная цивилизация, многоязычие, национализм, расистская дискриминация, этнические цивилизации, локальные цивилизации.

Zamkova N.L. Biologic metaphors of the «civilizational discourse» (to the problem background). — Article.

Summary. The specialties of biologic metaphors of the «civilizational discourse» have been displayed in the current article. The fact of the metaphors' being remarkable in such civilizational characteristics as opposition «childhood/old age», as well as in the thesis about civilizational analysis (or their types), which should be conducted on the basis on the of natural sciences' methods, first of all including biology and zoology.

Keywords: metaphor, orthodox civilization, polylingualism, nationalism, racism discrimination, ethnic civilization, local civilization.

*Поліщук Р.
аспірант кафедри теорії та історії культури
Львівський національний університет імені Івана Франка*

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ ІДЕНТИЧНОСТІ

Анотація. Сучасне суспільство змінюється дуже швидко, що не дає ідентичності бути чітко сформованою, стійкою. Цей динамічний процес у глобалізованому просторі створює проблему дослідження формування ідентичності, що є актуальним для нашого сьогодення. Саме результат ототожнення індивіда з групами й спільнотами, на нашу думку, дозволяє усвідомити його місце у світі, приналежність до певної категорії, соціальної групи. Соціологічний підхід до вивчення поняття ідентичності дозволяє прослідкувати створення нового типу ідентичності в умовах соціальних і політичних змін. Мета статті — здійснити аналіз природи культурної ідентичності у соціально-філософському аспекті.

Ключові слова: ідентичність, соціальна ідентичність, соціалізація, референтна група.

Для нашого дослідження є важливим, що роботи даного підходу аналізують феномен ідентичності через осмислення причин консолідованості товариств, соціокультурної потреби в єдності (Е. Дюркгейм, Р. Мертон); розробку типів взаємодій між ідентифікаційними стратегіями (У. Огборн, Б. Малиновський, М. Мід); акцентування нового в розгляді двох аспектів ідентичності «Я» і «Іншого», які розглядаються як комплементарні, взаємно конструюються і не існують одне без одного (П. Бергер, Т. Лукман, Дж. Мід, І. Гофман, А. Шютц та ін.), з поняттям «роль», «соціалізація», «референтна група» (Г. Теджфел, Дж. Тернер.).

Ідентичність (англ. — identity) — тотожність, індивідуальність, справжність. В цьому сенсі він є синонімом поняття автентичність (англ. authenticity). Одночасно, ідентичність означає специфіку об'єкта або суб'єкта до самого себе і відрізняє його від всього іншого. Можна казати, що ідентичність є нормативною складовою процесу порівняння. Операціоналізацією поняття ідентичності можуть бути: аналогія, подібність, рівнозначність, однаковість, збіг. За допомогою цих понять нескладно знайти і розрахувати тотожність об'єктів. Набагато складніше визнати соціальну ідентичність суб'єкта, який спирається не тільки на вимірювання, й на його суб'єктивну та колективну оцінку.

Появу терміна «ідентичність» пов'язують з Е. Еріксоном і Е. Фромом. Його запровадженню в психологію передують роботи З. Фрейда, який використовував термін ідентифікація. Поняття — ідентифікація (ототожнення), запропоновано З. Фрейдом у роботі «Масова психологія і аналіз людського Я» [8, 17-20] і означало саме ранній прояв емоційності в зв'язку з іншою особою. У соціально-психологічній літературі термін має більш широке значення, ніж у психоаналітичній і позначає імітацію, наслідувальну поведінку, емоційне злиття з об'єктом.

Сучасне теоретичне осмислення феномена ідентичності формується до кінця 60-х рр. ХХ ст., в міру того, як соціологія звертає увагу на створення соціальними агентами власних класифікацій соціальних фактів та те, що ці факти обумовлені фактами соціальної диференціації.

Соціокультурну потрібність в єдності аналізують Е. Дюркгайм та Р. Мертон. Там, де ми вживаємо «колективна ідентичність», Е. Дюркгайм вживає «індивідуальність» групи. Він ставив питанням: як примирити чесноту патріотизму з ідеалом універсалізму? Звичайно, така проблема існує лише для тих, хто вважає патріотизм чесною. У випадку Дюркгайма, для якого цей конфлікт протиставляє дві законні прихильності, ми б використали дві цінності, які він відповідно називає ідеалом людським та ідеалом національним.

Дюркгайм підкреслює, що не може бути політично створеного суспільства без «індивідуальності», даний термін означає самосвідомість. Бажати, щоб громадяни припинили відчувати прихильність до своєї країни, це значить жадати від них, щоб вони забули, що вони є громадянами. Тобто, вимагати у цієї держави, щоб вона не була державою. От тому, на його думку, рішення полягає не в прагненні знищити почуття національних особливостей, начебто вони в основі своєї шкідливі, а направити їх у напрямку мирного суперництва між народами. Ось такий патріотизм був би, звичайно, мирним, але витікав би з самолюбства. Він вважав, що цей патріотизм не виключає, при необхідності, будь-яку національну гордість; ні колективна індивідуальність, ні особисті індивідуальності не можуть існувати без самих себе, без того, що вони є, без деякого почуття,

і це почуття завжди має щось особисте. Поки будуть існувати держави, буде існувати соціальне самолюбство, і немає нічого більш легітимного. Але суспільства можуть застосувати своє самолюбство не для того, щоб бути самими великими або самими багатими, а щоб бути самими справедливими, самими організованими, мати найкращу моральну конституцію [5, 1-2].

Подальший розвиток проблематики ідентичності в соціогуманітарному руслі, пов'язаний з посиленням уваги до екзистенціальної проблематики, ціннісно-символічним, а потім і тексто-смісловим аспектам ідентичності, з наростанням акцентів неспівпадіння просторово-тимчасових і ціннісно-сміслових градацій соціокультурного буття. У цьому плані показовим було введення Р. Мертоном поняття референтної групи, по відношенню до якої відбувається ідентифікація індивіда, який сам («тілом») далеко не завжди належить до цієї групи (більше того, ця група може бути принципово для нього недоступна, вигадана, ілюзорна) [5, 138].

Р. Мертон наполягає, що ідентичність індивіда формується внаслідок його співвіднесення з колективом, який для нього є значущим. Загалом ідентичність у сучасній соціальній теорії розглядається як характеристика індивіда з погляду його належності до будь-якої соціальної спільності, групи. Таким чином, всі особистісні дескриптори, що відповідають на запитання «Хто це?», безпосередньо співвідносяться з ідентичністю чи розуміють її. У цьому випадку кожна людина стає носієм декількох ідентичностей. Розвиток цих ідей призвів до висновку, що індивід має не одну, а декілька ідентичностей (теорія ролей) [7, 24]. Р. Мертон пише: «... сім'я, школа і робота — основні чинники, що формують структуру особистості і цільову структуру американців, забезпечують інтенсивний дисциплінуючий вплив, необхідний для того, щоб індивід зберігав в недоторканності мету, яка постійно від нього вислизає, і черпав мотив в надії на винагороду, яка з раз у раз не виправдовується ... в центрі цього процесу дисциплінування людей, спрямованого на підтримку їх нездійснених устремлінь, лежать культурні прототипи успіху, живі документальні підтвердження того, що Американську мрію можна здійснити, були б тільки для цього необхідні здібності» [9, 250-251].

Взаємодію між ідентифікаційними стратегіями досліджували У. Огборн, Дж. Мід. У. Огборн визначив соціалізацію як процес, завдяки якому індивід, беручи участь у сімейній групі, групах ровесників чи локальній спільності, стає особистістю. В загальному розумінні соціалізація охоплює набування чи присвоєння індивідом

не лише цінностей і норм, а й поведінкових звичок та соціальних ролей, які в цілому дають змогу функціонувати в рамках суспільства або соціальної групи. Соціалізація індивіда, як процес здійснюється на шляху спонтанного наслідування, ідентифікації, виховання чи самовиховання. Такий процес відбувається завдяки інтеракціям з іншими людьми, тобто внаслідок взаємодій індивідів як суб'єктів суспільного життя (дитина — мати, учень — вчитель, пацієнт — лікар, підлеглий — керівник, колега — колега) [12, 618-619].

Дж. Мід, вивчаючи проблему ідентичності, визначав її як здатність людини зв'язано, цілісно сприймати свою поведінку та життя. Автор пропонує розглядати усвідомлену та неусвідомлену ідентичність. При цьому перша пов'язана зі здатністю людини за допомогою набутої в соціальній взаємодії мови розмірковувати про себе, усвідомлювати свою ідентичність. Неусвідомлена ідентичність виникає в результаті несвідомого прийняття певних норм, очікувань тієї соціальної групи, до якої належить людина. При цьому перехід від неусвідомленої ідентичності до усвідомленої можливий завдяки рефлексивним механізмам. Говорячи про усвідомлену ідентичність, слід зазначити, що вона, з одного боку, надає відносну свободу особистості, бо людина самостійно регулює свою поведінку, а з іншого боку, людина залишається залежною від соціуму, оскільки саме за допомогою мови усвідомлена ідентичність формується. Дж. Мід запропонував вирішення питання щодо співвідношення соціальної детермінації та самодетермінації особистості шляхом виокремлення ідентичності «Я» та «Ми». Ідентичність «Ми» відповідає людині, яка знаходиться під впливом соціальних стереотипів та звичаїв, тобто є соціально детермінованою. Ідентичність «Я» властива людині, яка має свій власний, індивідуальний та неповторний спосіб поведінки в соціумі. В той же час, саме завдяки соціуму та взаємодії з ним людина здатна набути ідентичність, оскільки остання не наявна у дитини від народження [6, 20].

Акультураційні процеси на прикладі міжплементних культурних контактів остров'ян Тихого океану, досліджував Б. Малиновський. Пізні роботи дослідника були засновані на вивченні колонізації Африки європейцями. Міжкультурність або «культурний обмін» призводить не до механічного злиття «рис культури», а до унікальної, нової культури: «Дійсна суть культурного обміну між європейськими та неєвропейськими народами полягає в тому, що європейці пропонують духовні цінності і привласнюють землю, мінеральні ресурси, дешева праця». Він вважав, що антагонізм двох рас і культур викликаний конфліктом між двома системами суспільно правових інтересів.

Б. Малиновський відзначав, що дві культури — африканська та європейська, — зустрічаючись одна з одною і взаємно впливаючи, «породжують третю культурну реальність». Проте в кожному випадку ми повинні співвідносити західний вплив з особливістю племінної культури. Племінна культура африканців досить вкорінена у свідомості і практичній життєдіяльності африканців, вони підпорядковані своєму власному «культурному детермінізму», і процес заміни одних культурних реалій іншими відбувається досить складно, приводячи деколи до конфліктів, як це було у випадках з насильницьким зверненням африканців у християнську віру, гоніннями за чаклунство, стародавні звичаї і традиції. Розглядаючи культурні зміни, Малиновський зазначає, що вони можуть викликатися внутрішніми факторами і силами, які притаманні даному співтовариству, і тоді це «незалежний винахід», або ж відбуватися внаслідок культурного контакту з іншими культурами, іменованого «дифузією» [4, 501-502].

Культурно-соціальна природа ідентичності експлікується у працях відомих зарубіжних антропологів, етнографів, об'єктом спостереження яких є передусім колективна ідентичність, морально-етичні норми, стереотипи. Одна з засновників осмислення культурно-соціального підходу є М. Мід. Дослідниця, осмислюючи американський характер, виділяє наступні характеристики націй. Кожна нація — ансамбль різноманітних рис, у тому числі і протилежних. Вони можуть поєднуватися один з одним; одні можуть зникати, інші залишатися. Та є набір компонентів, які постійно впливають на національні відмінності. У першу чергу — це історія; у друге — первинні ідеали, які трансформуються, але залишаються протягом історії; у третю — домінуюча релігійна доктрина (це не більшість людей, а більшість ідей, переважаючих в конструюванні суспільства і людини); у четверту — це історія базових соціальних інститутів, а також економіко-господарський порядок, досвід населення (територіальний, природний, економічний). Важливий є процес руху, розвитку національних систем. Головною ознакою національної ідентичності стає наявність колективної сили, що проявляється у прагненні реформувати суспільство (а не просто добре жити), способах розвивати комунікацію в суспільстві, загальної гордості за досягнення, віри в ідеали, у прагненні постійно що-небудь робити і бути впевненими «ми можемо», а не «я можу» [10, 429].

Аналіз двох аспектів ідентичності «Я» та «Іншого», які взаємно конструюються і не існують одне без одного, висвітлюються у П. Бергера та Т. Лукмана. На думку вчених, ідентичність є ключовим елементом суб'єктивної реальності,

знаходиться в діалектичному взаємозв'язку з суспільством і формується соціальними процесами. Ідентичність виникає в «діалектичному взаємозв'язку індивіда і суспільства». Один раз виникнувши, вона «підтримується, видозмінюється або навіть переформується соціальними відносинами». Типи ідентичності виникають з історичних соціальних структур і далі розвиваються в суспільстві. П. Бергер і Т. Лукман звертають нашу увагу на те, що у своїй роботі вони розглядають теорії ідентичності в якості соціального феномену та подібного роду теорії автори називають «психологіями», які «включають в себе будь-яку теорію ідентичності, яка претендує на всеосяжне пояснення емпіричного феномену, притому незалежно від того, настільки таке пояснення «значимо» для сучасної наукової дисципліни, названої психологією. Психологічні теорії пропонують свої способи усунення проблематичних ситуацій у повсякденному житті і служать для «легітимізації підтримуваної ідентичності або для процедур «лагодження» встановленої в даному суспільстві ідентичності», крім того вони «забезпечують теоретичну взаємозв'язок ідентичності та світу, поки ті соціально визначаються і суб'єктивно засвоюються». Радикальні зміни в соціальній структурі можуть мати своїм результатом супутні зміни психологічної реальності. У цьому випадку можуть виникнути нові психологічні теорії, оскільки старі вже давно не дають адекватного пояснення фактичним емпіричним феноменам. З іншого боку, ідентичність може стати проблематичною на рівні самої теорії, тобто в результаті внутрішнього теоретичного розвитку. У цьому випадку психологічні теорії будуть придумуватися, так би мовити, попереду фактів. Щодо організму та ідентичності П. Бергер і Т. Лукман присвячують міркування про діалектику взаємного обмеження організму і суспільства, яка на їх думку «задана умовами людського існування і знову проявляється в кожному людському індивіді». Ця діалектика розвивається з найперших фаз соціалізації і до кінця існування індивіда. Вчені стверджують, що «зовні вона постає як відношення між індивідуальною твариною і соціальним світом. Внутрішньо це діалектика індивідуального біологічного субстрату і соціально виробленої ідентичності» [3, 279-290].

У феноменологічній соціології прагнення поєднати макросоціальну та соціально-психологічну парадигми становлення особистості визначило погляд на проблему соціальної ідентичності. Одним з представників феноменологічної соціології є А. Шюц. Свою «розуміючу соціологію» вчений протиставляє «традиційній соціології». Істотним моментом виступає вчення про інтерсуб'єктивності життєвого світу. Суть цього вчення полягає в

тому, що об'єктивність соціальної дійсності — особливого роду, відмінна від об'єктивності природи, і саме — яка народжується у відношенні «Я» до іншого «Я». Причому саме це відношення визначено знову-таки свідомістю («переживанням») «Я». Тобто інше «Я» — не що інше, як «переживання», «усвідомлення» «Я» іншого «Я».

Важливим моментом «розуміючої соціології» Шюца є вчення про «інтенціональність» розуміючої дії. Вчений пише, що всяке розуміння спрямоване на те, що має значення. Така спрямованість «розуміння», в більш широкому плані і дій суб'єкта, і означає інтенціональність. Саму «розуміючу дію» Шюц поділяє на два види: один — який не має своєю метою комунікацію, інший — що який чинить з метою комунікації. Прикладом першого може служити «рубка дерева». Скажімо, я спостерігаю за іншим суб'єктом, зайнятим заготівлею дров. Прикладом другого є «бесіда» між двома суб'єктами: «Я» і «іншим Я». Істинне розуміння сенсу дій суб'єкта, за Шюцом, полягає в усвідомленні суб'єктивних значень дій для цього «іншого Я». Поряд з цим типом розуміння, — «істинним розумінням», існують ще два інших типи: розуміння як самоінтерпретація і розуміння типізує. Одне (розуміння як самоінтерпретація) означає інтерпретацію власних переживань в термінах власного контексту значень. Іншими словами, суб'єкт переносить як би власний досвід на поведінку і дії іншого суб'єкта, ототожнює останнього зі своїм «Я». Інше розуміння — здійснюється або у формі «повсякденної типізації», або у формі «наукової типізації». Схема тут одна: підведення «розуміння» під системи або прийнятих в масі, в буденному житті, категорій, або — під системи наукових понять [2, 168].

Найбільш близьким до соціологічного аналізу стає методологічний підхід, запропонований соціальними психологами Г. Теджфел і Дж. Тернером, в якому вказується з одного боку на діалектичний взаємозв'язок особистісної та соціальної ідентичності, а з іншого — на деякий їхній антагонізм. У рамках соціальної психології ідентичність безпосередньо залежить від соціального оточення і, відповідно, від когнітивної та емоційної оцінки, яку виносить людина значущим групам.

Продовжуючи дослідження соціологічного підходу до питання ідентичності, Генрі Теджфел разом з Джоном Тернером формулюють основні положення своєї когнітивної схеми. Увага Теджфела була спрямована проти методологічних прийомів проведення експериментів, які практикувалися в той час, а потім й інтерпретації даних. У своїй статті «Експерименти в вакуумі» [13, 7] він постулює свої положення наступним: погоджуючись з думкою Мак Гайрі про те,

що експерименти в соціальній психології перетворилися на лабораторні, стверджує, що дані, отримані таким шляхом, неможливо проектувати на соціум, оскільки більшість експериментів проводяться в умовах діади, а потім проектується на інші соціальні групи без урахування якісної специфіки групи. Обґрунтування теорії соціальної ідентичності Теджфел починає з розробки теорії міжгрупової дискримінації. «Таким чином, міжгрупова дискримінація виникає, навіть коли власні інтереси особистості абсолютно не зачіпаються і не пов'язані з фактом сприяння інгрупі, не існує ніякого міжгрупового змагання і немає ніякої попередньої або актуальної ворожості між групами. Єдиною метою подібної дискримінації, на думку Теджфела, є встановлення відмінності між групами на користь власної, іноді навіть у тому випадку, коли це суперечить елементарним «утилітарним» її інтересам. Ці дані інтерпретувалися у Теджфела як найбільш яскравий доказ універсальності і неминучості міжгрупової дискримінації» [1, 22-23].

Грунтуючись на ідеях, що впливають із вивчення феномена міжгрупової дискримінації, Теджфел, будучи теоретиком, розробив загальну когнітивну схему. Ця схема включає наступні компоненти:

- 1) соціальна категоризація;
- 2) соціальна ідентифікація;
- 3) соціальне порівняння;
- 4) соціальна дискримінація.

У статті «Соціальне порівняння і соціальна ідентичність...» в журналі «Європейський журнал соціальної психології», Тернер дає визначення термінів, використаних когнітивної схемою Теджфела, а саме, що нас цікавить, соціальної ідентичності: «Соціальна ідентичність є напрям індивідуального знання про приналежність до певної соціальної групи, що має емоційне і оцінене значення для індивіда і його членства в групі» [15, 97]

Отже, Теджфел визнає необхідність і важливість міжгрупових відносин нарівні з міжособистісними. Причому на рівні міжгрупових відносин відбувається процес «деперсоналізації», тобто процес переходу з рівня особистісної ідентичності на рівень соціальної — персоніфікація інтересів і установок своєї групи. При цьому не відбувається «знищення», стирання самобутньої і неповторної особистості. Спостерігається превалювання соціальної ідентичності на шкоду особистісної, оскільки соціальна і особистісна ідентичності, як стверджувалося вище, є полюси одного континууму, і між ними існує зворотний зв'язок.

Незважаючи на свою привабливість і відкриття принципово нових аспектів взаємовідносин між групами, теорія не могла подолати індивідуальної

парадигми. Такий крок був зроблений Джоном Тернером, колегою і наступником Теджфела. Тернер аналізує три основні детермінанти, що призводять до формування групи: згуртованість, кооперативні взаємозв'язки, соціальний вплив. Традиційна точка зору стверджує, що згуртованість групи зростає із збільшенням міжіндивідуального тяжіння. Тернер приводить як доказ дані експериментів, які показали факт групового формування навіть при наявності спочатку негативних установок між членами групи. Діади, що складаються з індивідів, які негативно ставляться один до одного, в експериментах оцінювали свої групи як високо згуртовані. Посилаючись на Сеула, Мертона і Горнштейн, Тернер зафіксував зв'язок між бажанням надати допомогу чужинцеві і ступенем подібності з ним [14, 115-125]. Результати показали, що симпатії до нього ростуть, якщо виявляється більше подібних з ним рис. Прагнення ж надати допомогу виникало тільки тоді, коли іноземець включався піддослідними в загальну групову категорію, коли, на думку Тернера, пройдено певний критичний когнітивний поріг для визнання об'єкта допомоги членом інгрупи. Таким чином, Тернер вважає: «... такий собі може любити людей як членів групи і в той же час не любити їх як індивідів» [15, 89]. Взаємне тяжіння не є необхідною умовою формування групи.

Аналіз теорії ідентичності при всій безперечній важливості процесів ідентифікації залишає невирішеними ряд проблем, зокрема: як пояснити факт існування груп при незадовільному інтергруповому порівнянні або при повній можливості індивідуальної мобільності; чому за відсутності реальної можливості для міжгрупового порівняння, в окремих експериментах, пов'язаних з пошуком «мінімального підстави» для формування групи, відбувалася ідентифікація з групою і міжгрупова дискримінація? Нарешті, міжгруповий / міжіндивідуальний континуум показує, що ідентичність починає працювати і діє постійно там, де поведінка стає строго міжгруповою. Зазвичай, реальна ситуація складніша, ніж її конструюють в експериментах.

Теджфел і Тернер виявили існування «Я — концепції». В ній присутні особистісна і соціальна ідентичність, причому співіснують одночасно. Особистість у процесі взаємодії постійно змінює своє положення, і відповідно починає грати різні ролі. Саме тому ці два автори вводять у свою концепцію ситуативну детермінанту появи ідентичності. Причому особистісна і соціальна ідентичність є різні полюси одного континууму, і між ними, відповідно, присутній зворотній зв'язок.

Нові форми ідентичності формуються під впливом транснаціональної (глобальної) масової культури.

Ідентичність виходить за рамки національних кордонів, прагнення до особистісного безсмертя знаходить своє вираження у формах гетерогенної солідарності. На думку Ф. Гіренко, «відповідно до законів індивідуалізації кожен бажає отримати свою порцію суб'єктивності ... Кожен хоче відтепер індивідуальну пам'ять, а не універсальну; свій розум, а не машинний; свою фантазію, а не те, що вироблено в надрах безликих редакцій і мозкових трестів свідомими машинами. Але як знайти (і зрозуміти) щось своє, якщо воно весь час розпадається на щось чуже ... суб'єктивність відокремилася від людини і притулилася до машини, яка виробляє образи». Суб'єктивність стала занадто серійною. Самоідентифікація стає «модульною», знаходиться ілюзія прилучення до численних трансчасовим формам споживчої спільності. Сьогодні форми соціальної престижності, референтні моделі поведінки, норми і цінності моделюються і транслуються в рамках складного глобального інформаційного та культурного простору [11, 79].

Такі основні характеристики соціальної ідентичності. Ці характеристики, спільно з характеристиками особистісної ідентичності утворюють когнітивну схему «Я — концепції». У даній концепції ситуативно, в залежності від умов взаємодії, проявляється один з цих двох типів ідентичностей. Причому, коли в процесі взаємодії, на першому плані є соціальна ідентичність, то особистісна ідентичність не зникає з «Я — концепції» індивіда, а просто перестає бути актуальною на даному етапі. Коли ж найбільш адекватною стає особистісна ідентичність, то індивід діє, орієнтуючись саме на цю сторону своєї «Я — концепції». Велика вираженість у самосвідомості соціальної ідентичності тягне за собою перехід від міжособистісної поведінки до міжгрупової, основною рисою яких є те, що контроль за поведінкою індивіда здійснює соціальна спрямованість його самосвідомості. Як тільки на перший план в «Я — концепції» виходить соціальна ідентичність, то особистість починає сприймати навколишню соціальну дійсність з позиції приналежності до соціальної групи. Тобто сприймати себе та інших членів своєї соціальної групи які мають спільні, типові характеристики, які і визначають групу як ціле. Це призводить до акцентуації сприйманого, подібності в групі і відмінностей в аутгрупі.

Таким чином, аналіз розуміння поняття «ідентичність» дає нам підстави вважати його мультипарадигмальним. Сам термін «ідентичність» було вперше вжито в психології, але поступово цей термін увійшов до наукового обігу в таких науках, як соціологія, філософія та культурологія. В соціології до дослідження проблеми ідентичності

була прикута увага представників трьох шкіл: символічного інтеракціонізму, когнітивістської теорії та феноменології, які, аналізуючи ідентичність з різних підходів, розкривали її сутність через інтеракцію, пізнання та суб'єктивну реальність.

Література

1. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы / Агеев В.С. — М. : МГУ, 1990. — С. 240.
2. Барышникова И.В. Понятие идентичности в социологическом дискурсе / Барышникова И.В. // Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 7. — 2009. — № 2. — С. 168.
3. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Бергер П., Лукман Т. — М. : «Медиум», 1995. — С. 323.
4. Вопросы социальной теории // **Научный альманах**. — 2010. — Том IV. Человек в поисках идентичности / Ин-т философии РАН; под ред. Ю.М. Резника и М.В. Тлостановой. — М. : Ассоциация «Междисциплинарное общество социальной теории», 2010. — С. 528.
5. Декомб Венсан [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://rethinkingdemocracy.org.ua/themes/Descombes4.html>. — С. 1-2.
6. Идентичность: социально-психологические и социально-философские аспекты : коллективная монография / К.В. Патырбаева, В.В. Козлов, Е.Ю. Мазур, Г.М. Конобеев, Д.В. Мазур, К. Марицас, М.И. Патырбаева; науч. ред. К.В. Патырбаева; Перм. гос. нац. иссл. ун-т. — Пермь, 2012. — С. 250.
7. Козловець М.А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : монографія / Козловець М.А. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. — 558 с.
8. Массовая психология и анализ человеческого «Я» // В кн.: Фрейд З. Я и Оно. Т. 1. — Тбилиси : Мериани, 1991. — С. 17-20.
9. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон. — Москва : АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. — 873 с.
10. Мид М. Культура и мир детства / М. Мид. — М. : Наука, Глав. ред. восточн. лит-ры, 1988. — 429 с.
11. Савицкая Т.Е. Постсовременный мир: изменение культурной парадигмы // Глобальное сообщество: картография постсовременного мира. М., 2002. — С. 79.
12. Смелзер Н. Социология ; пер. с англ. / Смелзер Н. — М. : Феникс, 1998. — С. 688.
13. Современная зарубежная социальная психология: Тексты / под. ред. Андреевой Г.М., Богомоловой Н.Н., Петровской Л.А. — М. : МГУ, 1984. — 255с.
14. Сушков И.Р. Социально-психологическая теория Джона Тернера // Психологический журнал. — 1993. — том 14. — № 3. — С. 115-125.
15. Turner J. The experimental social psychology of intergroup behaviour // Intergroup Behaviour / Eds J. Turner, H. Giles. — Oxford, 1981. — P. 66-101.

Полищук Р. Социально-философский анализ понятия идентичности. — Статья.

Аннотация. Современное общество меняется очень быстро, что не дает идентичности быть четко сформированной, устойчивой. Этот динамичный процесс в глобальном пространстве создает проблему исследования формирования идентичности, является актуальным для нашего времени. Именно результат отождествления индивида с группами и сообществами, по нашему мнению, позволяет осознать его место в мире, принадлежность к определенной категории, социальной группы. Социологический подход к изучению понятия идентичности позволяет проследить создание нового типа идентичности в условиях социальных и политических изменений. Цель статьи — осуществить анализ природы культурной идентичности в социально-философском аспекте.

Ключевые слова: идентичность, социальная идентичность, социализация, референтная группа.

Polishchuk R. Social and philosophical analysis of the concept of identity. — Article.

Summary. Modern society is changing very quickly, not giving identity to be clearly established, stable. This dynamic process in a globalized space research creates a problem of identity formation that is relevant to the present. It is the result of the identification of the individual groups and communities, in our opinion, allows to understand his place in the world, belonging to a certain category of social groups. Sociological approach to the study of the concept of identity allows for the creation of a new type of identity in terms of social and political change. The purpose of the article — to analyze the nature of cultural identity in social and philosophical aspect.

Keywords: identity, social identity, socialization, reference group.

Резанов Д.А.

*аспирант кафедри філософії та соціології
Южноукраїнський національний педагогічний
університет імені К.Д. Ушинського*

ПОЛЬЗА И ДОЛГ КАК ЭТИЧЕСКИЕ ЭКВИВАЛЕНТЫ (БЕНТАМ И КАНТ)

Аннотация. Показано концептуальное согласие императивов долга и пользы в этических теориях И. Канта и Дж. Бентама. Взаимосвязь индивидуального и общественного блага определяет эквивалентность утилитаризма и априорной этики долга.

Ключевые слова: польза, долг, эквивалентность, моральный расчет.

Двумя наиболее влиятельными направлениями этической мысли Нового времени были и остаются до сих пор, несмотря на многочисленные критические замечания, этика долга И. Канта и этика пользы Дж. Бентама. Согласно общепринятой в истории философии точке зрения, они представляются полными противоположностями, своего рода «идеальными врагами». Однако при внимательном изучении действительных, а не выдуманных, взглядов на мораль Канта и Бентама вскоре становится очевидной не столько враждебность, сколько бессознательное движение их теорий навстречу друг другу.

До сих пор, впрочем, поиск аналогий в этиках утилитаризма и кантианства происходил крайне невразумительно. Образцом «взгляда и нечто» на проблему может служить такой пассаж из сборника, посвященного связям Бентама и России: «можно говорить о несхожести индивидуальностей Канта и Бентама, но эта несхожесть вещь случайная [?] и выдающиеся мыслители ее преодолевают [?], когда заглядывают в глубины человеческого бытия [!]. Возможно ли выявить существенное сходство у двух столь противоположных людей? Думается, что возможно. Это сходство состояло, прежде всего, в не онтологическом, ценностном подходе к этическим категориям, прежде всего к понятиям добра и зла» [4, 222, курсив мой — авт.]. Следует сказать, что в дальнейшем изложении ни малейшей ясности по поводу загадочного «не онтологического» подхода не вносится, зато автор напряженно «заглядывает в глубины», не столько Бентама и Канта, сколько в свои собственные.

Более трезвая и содержательная попытка сблизить две якобы непримиримые традиции была сделана известным английским философом Ричардом Хэаром. В статье «Мог ли Кант быть утилитаристом?» (1993) он подробно разбирает

возражения против такого утверждения и приходит к выводу: «Кант мог быть утилитаристом, хотя и не был им. Его формальная теория, конечно, может толковаться так, что позволяет, возможно, даже требует от него, быть утилитаристом своего рода. Но в некоторых своих практических моральных суждениях он, под влиянием врожденного ригоризма, приходил к плохим аргументам, которые противоречат его собственной теории» [5, 148]. Но дело ведь вовсе не в том, чтобы Кант сам был утилитаристом! Кант им не был и быть не мог, так же как Бентам не был и не мог быть философом долга. Дело как раз в том, что, несмотря на противоположные исходные пункты и совершенно различные мировоззрения, оба мыслителя приходят к результатам, которые могут считаться *совпадающими* по своему *практическому* значению.

Важнейшее произведение Джереми Бентама — «Введение в основания нравственности и законодательства» было в главных чертах закончено в 1780 году, то есть почти параллельно с «Критикой чистого разума» Канта. А если учесть, что из-за тех замечаний по рукописи, которые были высказаны друзьями Бентама, публикация «Введения» была отложена до 1789 года, то оказывается, что, когда утилитаризм стал известен широкой публике, не только немецкий идеализм (включая этику) появился на свет, но и произошла действительная (Французская) революция, во многом основанная на принципах пользы. Не может быть и речи о взаимном влиянии. Следовательно, две крупнейшие этические системы эпохи Просвещения появились одновременно и независимо друг от друга. Пример редкий и многозначительный. Мишель Фуко заявлял, что «для нашего общества Бентам важнее, чем Кант» [цит. по: 7, 16]. В действительности, между двумя этими ключевыми нравственными теориями Нового времени разница не столько концептуальная, сколько культурно-историческая.

В чем же состояла оригинальность теории Бентама на фоне просветительского философствования? Прежде всего, в новой оценке истории этики. После прочтения Локка, Юма, Пристли, Беккариа, Гельвеция и многих других первостепенных авторов эпохи, Бентам пришел

к выводу, что принцип пользы ими предполагался, но никогда или редко или неверно назывался. Объяснялось это предубеждением против «низменного» мотива. Бентам сознательно вернул этику на землю. «Природа поставила человечество под управление двух верховных властителей, страдания и удовольствия. Им одним предоставлено определять, что мы можем делать, и указывать, что мы должны делать. Они управляют нами во всем, что мы делаем, что мы говорим, что мы думаем. Принцип пользы (принцип величайшего (возможного) счастья или благоденствия (*greatest happiness or greatest felicity principle*) признает это подчинение и берет его в основание той системы, цель которой возвести здание счастья руками разума и закона». [1, 9] До сих пор удовольствие и страдание были только средствами, во имя «высших» ценностей — справедливости, добра, религиозного спасения, чести, благородства. Этими громкими словами разрешались любые коллизии в жизни людей и государств. Ради них проливалась кровь и тратились огромные деньги. Бентам заявил — напрасно! «Общество есть фиктивное тело, состоящее из индивидуальных лиц, которые рассматриваются как составляющие его члены. Интерес общества — сумма интересов отдельных членов, составляющих его» [1, 10-11]. Целое ниже части!

Это был скандал. Отдельный человек, мог, следовательно, «сметь суждение иметь», а не подчиняться вечным законам Бога или аристократии. Одного разума недостаточно, нужны еще чувства. «Принцип пользы одобряет или не одобряет какое бы то ни было действие, смотря по тому, имеет ли оно стремление увеличить или уменьшить счастье той стороны, об интересе которой идет дело, или, другими словами, — содействовать или препятствовать этому счастью. Под пользой понимается то свойство предмета, по которому он имеет стремление приносить благоденствие, выгоду, удовольствие, добро или счастье (все это сводится к одному) или (что опять сводится к одному) предупреждать вред, страдание, зло или несчастье той стороны, об интересе которой идет вопрос: если эта сторона есть целое общество, то — счастье общества; если это — отдельное лицо, то — счастье отдельного лица» [1, 10]. Следует обратить внимание на это объединение мотивов в один принцип. Бентам понимал пользу не менее высоко, чем Кант — долг. Польза это тоже а priori. «Если принцип пользы есть настоящий принцип, которым можно руководиться во всех случаях, из сказанного выше следует, что всякий принцип, чем-нибудь отличный от него, по необходимости должен быть ложным» [1, 17]. Все остальные принципы, когда-либо найденные человечеством, были только искаженным принципом пользы.

Несмотря на классический статус кантовской моральной теории, далеко не все её противники и даже сторонники могут чётко выделить основные положения и аргументацию Канта в этой области. Будет поэтому не лишним ещё раз кратко напомнить логику «Критики практического разума».

10 основных идей Критики практического разума:

1. Практический разум есть разум, дающий основоположения для воли. *Воля* же есть способность создавать предметы в соответствии с представлениями, т.е. внутренняя причинность.

2. Основоположения практического разума делятся на *максимы* (субъективные суждения, значимые только для личной воли) и *законы* (объективные суждения, значимые для всякой воли). Максимы соответствуют аналитическим, а законы — синтетическим суждениям чистого разума.

3. Максимы как основоположения имеют ограниченное значение и могут быть объективно безнравственными (например, максима кровной мести). Законы отличаются тем, что всегда общезначимы и не зависят от личных мотивов и склонностей. Главные законы называются *императивами*, т.е. повелевающими законами. В основе императивов лежит *долженствование*, независимая от чувственности логико-этическая самоочевидность. Долг аналогичен априорным созерцаниям в критике чистого разума.

4. Законы практического разума должны выводиться не по материальному принципу (результат действия), а лишь по формальному (непротиворечивость и всеобщность мотива).

5. Главный закон практического разума или *категорический императив* гласит: «*Поступай так, чтобы максима твоей воли могла в то же время иметь силу принципа всеобщего законодательства*» [3, 347]. Этот формальный закон дан а priori, самоочевиден и недоказуем в опыте.

6. Чистый разум как таковой есть разум практический. Спекулятивный, познающий разум зависим от внеположных ему начал (вещей-в-себе, чувственности), тогда как разум практический, действующий, сам себе закон и начало. Только нравственные законы можно считать абсолютными законами, в силу их самоочевидности и *выполнимости*. Категорический императив имеет значение не только для людей как конечных существ, но и для божества как бесконечного существа. Разница в том, что для людей это закон долга, не поддающийся проверке, а для божества — свойство *святой воли*, не связанной конечными условиями (например, телом или желаниями).

7. Свободная воля *автономна*, т.е. независима от внешних причин, если она определяется категорическим императивом. Нравственные максимы,

принимающие в качестве основы для поступка удовольствие, счастье, себялюбие, страх и тому подобные аффекты, *гетерономны*, несамостоятельны. Счастье уже потому не может быть основой этики, что каждый понимает его по-своему, а также потому, что достижение счастья зависит от множества случайных условий (здоровья, богатства, удачи), которые неподвластны человеку. Предметы практического разума — добро и зло определяются по своему отношению к мотивам поступка, а не по внутреннему содержанию.

8. Для этики сохраняет свое значение разделение на мир феноменов и мир ноуменов.

9. Человек отличается от животного тем, что он не только лицо (отдельный чувственный организм), но и *личность*, т.е. сверхчувственный судья самого себя. Свидетельством того, что люди принадлежат, кроме мира природы, также и миру свободы, является существование *совести*, которая обвиняет независимо от обстоятельств пространства и времени, только из сущности поступков. Главный критерий нравственности, кроме двойственности автономии/гетерономии, — различие целей и средств. Все в мире, что не обладает разумом (вещь), имеет лишь относительную *ценность* и может быть названо средством. Разумные существа (люди) есть *цели в себе*, поскольку могут давать самим себе законы действия. **Практический** (т.е. конкретно-применимый, в отличие от формально-строгого категорического) **императив** — «*поступай так, чтобы ты всегда относился к человечеству и в своем лице, и в лице всякого другого также как к цели и никогда не относился бы к нему только как к средству*» [3, 270]. Практический императив относится к категорическому как принцип моральности к принципу легальности.

10. Идеи чистого разума (Бог, свобода, бессмертие) являются одновременно *постулатами* практического разума — теоретическими предположениями о существовании объектов, которые не даны в опыте, но потенциально достижимы в практическом применении законов этики. Свобода *может* и *должна* существовать, чтобы имелась способность создавать законы действия (а эта способность у человека, очевидно, есть); бессмертие *может* и *должно* существовать, чтобы прекращение жизни в чувственном мире не означало конец существования человека как цели-в-себе, Бог *может* и *должен* существовать, чтобы связь между добродетелью мира свободы и счастьем мира природы была не случайным совпадением, а необходимостью.

Сразу же стоит отметить, что так называемый «формализм» этики Канта сильно преувеличен. Формально лишь начало морального исследования,

по мере выяснения основных источников добра и зла в личной и общественной жизни человека в игру вступают совершенно конкретные, хотя и непростые, понятия свободы и бессмертия. Ту же логику развития идей можно обнаружить и в сочинениях Бентама, ведь его «польза» не менее абстрактна и формальна, чем кантовский «долг». Но и здесь очень скоро сухие кости понятий начинают обрастать плотью опыта.

Следует также уточнить, в какой степени собственно кантовская этика противопоставляет долг и удовольствие. К сожалению, широко распространено упрощенное представление о долге у Канта, как о жестком ограничителе всякого желания, которое, будто бы, абсолютно несовместимо со строгим моральным действием. «Кантовская идея такова, что долг является долгом, если совершается ради долга, так что если он совпадает с интересом, или делается из интереса, он не может быть долгом. Это полная противоположность точки зрения Бентама» [6, 130]. Первоисточники не подтверждают такого выморочного толкования:

«*Обеспечить себе свое счастье есть долг* [курсив мой — авт.] (по крайней мере, косвенно), т.к. *недовольство своим положением при массе забот и неудовлетворенных потребностях могло бы легко сделаться большим искушением нарушить долг*. ... Поэтому нечего удивляться, что одна определенная склонность в отношении того, что она обещает, и того времени, в какое она может быть удовлетворена, в состоянии перевесить неопределенную идею и человек, например подагрик, выбирает еду, какая ему по вкусу, а страдание — какое он способен вытерпеть, так как *по своему расчету* [курсив мой — авт.] он здесь, по крайней мере, **не лишил себя наслаждения настоящим моментом** ради, быть может, напрасных ожиданий счастья, какое будто заключается в здоровье. Но и в этом случае, если общее стремление к счастью не определило воли этого человека, если здоровье, для него по крайней мере, не вошло с такой необходимостью в этот расчет, то и здесь, как и во всех других случаях, остается еще некоторый закон, а именно содействовать своему счастью не по склонности, а из чувства долга, и только тогда поведение человека имеет подлинную моральную ценность» [3, 234-235]. Счастье не должно зависеть от времени (ожидания награды в будущем, что собственно и представляет собой *религиозное* долженствование), оно является самодостаточным состоянием. Долг Канта — не лицемерное откладывание исполнения желаний в иное измерение, а требование соразмерности удовольствия и страдания, справедливости ощущений. Счастье не только допускается, но и предполагается этикой долженствования, в противном случае,

сам долг был бы пустой формальностью, фетишем, *практической вещью в себе* (= нонсенсом). Подобный моральный фетишизм Кант заклеил в трактате «Религия в пределах только разума».

Следует также отметить аналогичное понятие «расчета» у Канта и Бентама. Но если первый понимает под ним сравнение будущего поступка и его последствий с категорическим императивом и другими регулятивными принципами этики, их совместимость или несовместимость, то второй «рассчитывает» не правило для действия, а его влияние на положение конкретного человека в целом, т.е. обществе. По существу, речь идет об одном и том же — принципа моральной эквивалентности внешнего (законов совместного проживания людей) и внутреннего (стремления к счастью отдельного человека), хотя выражения этого принципа зависят от национальных особенностей философов. Кант исходит из военно-теологических сословных традиций Пруссии, Бентам же связан с британским секулярным индивидуализмом.

Главная мишень критики Бентама — раскол между целями и действиями. Отчасти он связан с многообразием целей, существующих в обществе и непроясненностью их иерархии. Чтобы понять, на что способен человек, нужно знать, чему он подчиняется. Подчиняется он, в конце концов, четырем инстанциям долженствования, или, как называет их Бентам, санкциям. Это санкции физические, политические, нравственные и религиозные. Указанный порядок не случаен: физические санкции (т.е. удовольствие и страдание во всем их разнообразии) самые сильные, за ними следуют, отнюдь не нравственные, как многим хотелось бы думать, а политические санкции (награды и наказания, определенные законом), а религиозные ценности (грехи и милости) находятся вообще на последнем месте по своему влиянию на жизнь людей.

К удовольствиям и страданиям можно свести все состояния человеческой жизни. Вместо неопределенных понятий греха, везения, злобы, святости, этика ставится на простой, но несокрушимый фундамент ощущений. Среди ощущений наиболее полезными являются ощущения, связанные с другими чувствующими существами. «Под симпатической чувствительностью надо понимать склонность человека извлекать удовольствие из счастья других чувствующих существ и извлекать страдание из их несчастья. Она тем сильнее, чем больше пропорция между тем удовольствием или страданием, которые он чувствует ради них, и тем удовольствием или страданием, которые (как это кажется ему) они чувствуют сами» [1, 66]. То есть проблема искренности здесь решена весьма решительно: симулировать собственное

удовольствие или страдание невозможно. Характерное заключение из этого принципа сделал французский ученик Бентама Дюмон — «Злым человека делает привычка к удовольствиям, вредным для других».

То есть зло — это бесполезная привычка. Преступник или безнравственный человек (что здесь почти одно и то же) не изверг, не чудовище, а просто «плохой счетчик» (*bad counter*). Он не только приносит страдания другим, но и действует самым трудным, неприбыльным для себя образом, не получая никакого действительного удовольствия.

Главное открытие Бентама в исследовании зла заключается в том, что «тенденция акта бывает вредна, когда вредны его последствия, т.е. его последствия известные или вероятные» [1, 93]. Это чрезвычайно важное обобщение, напрямую связанное с метафизикой. Творя зло, я создаю независимую причинность, т.е. время. Добро не находится во времени, оно всегда в настоящем, в неделимой точке удовольствия. Страдания же прерывны, они исчезают и появляются. Даже если преступник не ощущает угрызений совести, он не может избавиться от памяти о своем поступке, прошлое всегда с ним, а будущее несет угрозу возмездия и страдания. «Счастливые часы не наблюдают». Зло изменяет мир совершившего его человека. «Счастье слагается из четырех второстепенных целей: средства к существованию, довольство, равенство и безопасность. Эти части во многих отношениях сливаются вместе» [2, 322]. Далее, «ожидание есть цепь, соединяющая наше настоящее с нашим будущим. Эта цепь переходит даже за пределы нашего личного существования, захватывает существование грядущих поколений, и чувства человека обнимают все звенья этой цепи. Принцип безопасности должен простираться на все эти ожидания — он должен ручаться, что грядущие события, насколько они зависят от законов, будут сообразны с ожиданиями, которые породил закон. Всякое посягательство на уверенность в исполнении этих ожиданий есть своего рода зло, которое мы назовем страданием от обманутого ожидания» [2, 337]. Иначе говоря, мы хотим, чтобы будущее было продолжением настоящего, а не совершенно новым временем. Но это значит желать, чтобы вообще не было ничего будущего, а продолжалось только то, что есть. Почему тогда мы стремимся к новому? Потому, очевидно, что вокруг нас по-прежнему много зла, и мы надеемся в дальнейшем прийти к чему-то лучшему. Ложное стремление! Пока хоть один из нас будет способен совершить преступление, мы будем вязнуть в бесконечном повторении одного и того же. Вот почему «воля к власти» связана

с «вечным возвращением». Заменяв ее «властью к удовольствию» мы получим новое измерение человеческой жизни — счастье в настоящем.

Кардинальная ошибка большинства этических теорий в том, что они допускают смешение ценностей и действий. Это привело к составлению списков запретов, без объяснения их происхождения. Пример — десять заповедей. «Ничтожество всех рапсодий рутинной морали, которые заключаются в том, чтобы взять такие слова, как сластолюбие, жестокость или скупость, и наложить на них клейма порицания: приложенные к имени, они действительно верны — но не имеют практического смысла. Если вы хотите сделать действительную услугу человечеству, покажите ему случаи, где половое желание заслуживает имени сластолюбия, где недовольство заслуживает имени жестокости, и денежный интерес — имени скупости» [1, 145]. Ищите не мотив, ищите обстоятельства. Человеческая жизнь не прямая линия, в ней нет места чистому злу и чистому добру, существуют только смешанные последствия. «Чтобы быть полным, закон должен представить каталог событий» [1, 397]. Английское законодательство, а равно и мораль связаны не с идеей абсолютного преступления и наказания, а с системой *прецедентов*, которые успешно решают проблему определения добра и зла в исторической перспективе. Бентам был, в сущности, отцом исторического метода в этике.

Добродетель не может быть личным делом каждого, это условие существования всех. В этой связи Бентам говорит о *громе закона и шепоте нравственности*, их необходимой связи. «Обман включает в себе начало всякого зла, так как в своем течении он привел бы к разрушению человеческого общества» [1, 207]. Общее благо предполагает разумную систему отношений, наличие обратной связи между правильными и неправильными поступками.

Подведем некоторые итоги. Бентам понимает добро как удовольствие, не сопровождаемое более сильным страданием. Зло для него есть не только страдание, но и тревога, то есть начало времени. Кант понимает добрую волю как непротиворечивую деятельность, зло же — как состояние несвободы. На основании близости их позиций в отношении ключевых понятий можно утверждать *равнозначность и равноценность* двух великих этических законов — бентамовского принципа «наибольшего счастья наибольшего числа людей» и кантовского категорического императива. Теперь, с большого исторического расстояния, можно утверждать, что их теории являются не противоположными, а *взаимодополняющими*. Кант дал *строгую форму*, Бентам —

практическое содержание. Между долгом и пользой в их строго философском смысле нет никакой разницы: долг это «**как**» этики, польза — «**что**». Исполнение долга необходимо приводит к общей и личной пользе, *польза есть долг всех и путь к счастью каждого*. Оба понятия признавались их защитниками самоочевидными аксиомами. Только национальные предрассудки могли привести долг и пользу на разные стороны баррикад. Но этика не должна зависеть от национальности, а также политической или религиозной принадлежности, иначе она уже не этика, а этнография. В раздираемом противоречиями и взаимным недоверием современном мире наведение мостов между несовместимыми (но только на первый, поверхностный взгляд) мировоззрениями есть не просто теоретический идеал, это уже практическая необходимость. Философы давно могли бы ускорить подобный процесс, если бы к ним прислушались, а прежде внимательно их прочитали.

Литература

1. Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства / И. Бентам. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1998. — 415 с.
2. Бентам И. Избранные сочинения Иеремии Бентама / И. Бентам. — Т. 1: Введение в основания нравственности и законодательства. ; пер. с англ., фр. А.Н. Пыпин, А.Н. Неведомский ; предисл. Ю.Г. Жуковский. — СПб.: Русская книжная торговля., 1867. — LXI, 678 с.
3. Кант И. Критика практического разума. Сочинения в 6 т. / Кант И. ; под общ. ред. В.Ф. Асмуса, А.В. Гулыги, Т.И. Ойзермана; АН СССР. Ин-т философии. Т.4., ч.1. — М.: Мысль, 1965. — 544 с.
4. Тимофеев А.И. И. Кант или И. Бентам — высшее благо или величайшее счастье / И.А. Тимофеев // Философский век. Альманах. — Вып. 9. — Наука о морали: Дж. Бентам и Россия; отв. ред. Т.В. Артемьева, М.И. Микешин. — СПб., 1999. — 366 с.
5. Hare R.M. Could Kant Have been A Utilitarian? / Hare R.M. // Sorting out ethics. — Oxford, New York: Oxford University Press, 1997. — 202 p.
6. Harrison R. Bentham— L.: Routledge, 1999. — 223 p. (серия «The Arguments of the Philosophers»).
7. Schofield P. Bentham— L.: Continuum, 2009. — 192 p. (серия «A Guide for the Perplexed»).

Резанов Д. Користь і обов'язок як етичні еквіваленти (Бентам та Кант). – Стаття.

Анотація. Показана концептуальна згода імперативів обов'язку і користі в етичних теоріях І. Канта і Дж. Бентама. Взаємозв'язок індивідуального і суспільного блага визначає еквівалентність утилітаризму і апіорної етики обов'язку.

Ключові слова: користь, обов'язок, еквівалентність, моральний розрахунок.

Rezanov D. Utility and duty as ethical equivalents (Bentham and Kant). – Article.

Summary. The conceptual consent of imperatives of duty and utility is demonstrated in the ethics of I. Kant and J. Bentham. Interdependence of the individual and public benefits is determined an equivalence of utilitarianism and a priori ethics of duty.

Keywords: utility, duty, equivalence, felicific calculus.

Шапиро А.С.
аспирантка кафедри філософії естественнонаучних факультетів
філософського факультета
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

НЕКОНВЕНЦИОНАЛЬНОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ «СОБЫТИЯ НА ПРЕДЕЛЕ». КОМИКСЫ, МУЛЬТИПЛИКАЦИИ И КАРИКАТУРЫ В БОРЬБЕ С ИСТОРИЧЕСКОЙ ТРАВМОЙ

Аннотация. В данной работе автор прослеживает сложившуюся в последние десятилетия традицию репрезентации и преодоления травматических исторических событий, «событий на пределе», в комикс- и мультипликационной среде и новейших карикатурах, связанных с реакцией на теракт в редакции издания *Charlie Hebdo*. На основании обобщающего анализа наиболее показательных графических романов и карикатур автором был выявлен механизм и предложена классификация четырех типов возможного преодоления исторической травмы в соответствии с целенаправленностью комикс-нарратива.

Ключевые слова: неконвенциональная историография, «событие на пределе», историческая травма, комикс, проработка прошлого.

Постановка проблемы. Понятие «событие на пределе» (*event at the limits*) было впервые предложено С. Фридландером в рамках осознания репрезентационных границ историографии [11, 2-3], следствием чего оказалось, что такое событие как «Окончательное решение еврейского вопроса», по своей природе выходящие за пределы историописания в стиле реалистического романа XIX века (Х. Уайт), однако за неимением адекватных средств репрезентации может быть поставлено в ряд схожих исторических событий для соответствующей классификации и дальнейшей историзации. Одним из возможных ответов, предложенных Х. Уайтом в статье «Постмодернизм и текстуальные опасения» (*Postmodernism and Textual Anxieties*, 1999), оказывается точка зрения, в соответствии с которой наиболее адекватными для представления событий данного рода оказываются литературные образцы, созданные в границах литературного модернизма, а также визуальные и письменные постмодернистские репрезентации (в частности, комиксы, фильмы, исторические метароманы и т.п.) [1, 41].

Вместе с тем, начиная с 80-х гг. прошлого века историческая наука переживает трансформации, где наряду с академической историографией возникают множество направлений, которые отходят

от классических моделей исследования прошлого, названные «неконвенциональной историей» [1, 94]. Эва Доманска определяет ее как историю, которая «уважает субъективизм, в нарративе ломает причинно-следственный порядок, с подозрением относится к понятию истины, экспериментирует со способами представления и использует разные способы передачи информации, среди которых письменные тексты являются лишь одним из возможных вариантов» [1, 98]. Так неконвенциональная история делает легитимным анализ объектов своего исследования, среди которых оказывается не только письменный текст, но и комиксы, фотографии, фильмы (документальные, художественные, мультипликационные), памятники или веб-страницы.

Целью данного исследования выступает прослеживание складывающейся традиции преодоления проблемы репрезентации травматических исторических событий, «событий на пределе» в комикс- и мультипликационной среде. С нашей точки зрения, эта традиция берет свое начало от публикации Артом Шпигельманом графического романа «Маус. История выжившего» и далее следует через ряд комиксов и мультипликационных фильмов, изначально сосредоточенных на тематике освещения трагедии Холокоста, и далее разворачивается на ряд национальных предельных исторических событий, а на сегодняшний день сжимается и трансформируется до рисунка-шаржа мировых художников-карикатуристов, как реакция на события в Париже в январе 2015 года. Исходя из этого, данная статья стремится сделать обобщающий анализ феномена графического романа в его множественных проявлениях как механизма преодоления исторической травмы.

Методология исследования и анализ последних исследований и публикаций. Автор во многом опирается на теоретическую модель Эвы Доманьска, представленную в работе «История и современная гуманитаристика» [1], а также выводы Скотта МакКлауда о теории комикса [2; 3]. Среди множественных работ, посвященных теоретическому анализу комиксов

с историографической перспективы оказались особенно важны труды Хьюго Фрея, Прины Розенберг, Бенджамина Нойса и Роберта Иглестона, опубликованных в 3-м выпуске журнала *Rethinking History The Journal of Theory and Practice* (Volume 6, Issue 3, 2002), а также работы Деборы Майэрсен [14], которые и стали предметом специального изучения автора.

Объектом данного исследования является первичные и вторичные свидетельства о предельных исторических событиях, представленных в виде комикс-нарратива, а предметом — непосредственно сами комиксы. Автор использует герменевтический метод при анализе комиксов и новейших графических изображений, рассматривая их как текст.

Изложение основного материала. Несмотря на тот факт, что этимология понятия «комикс» восходит к комединому (с латинского «comicus» и древнегреческого «κωμικός» («kōmikós») — относящийся к комедии), — комиксом принято считать выражение некоторой идеи с помощью серии изображений с возможной комбинацией текстов или другой визуальной информацией [9]. Большинство исследователей сходятся в суждении, что комикс представляет собой единство повествования и визуального действия (исследования Роберта Харвея, Алана Рея и Лоуренса Грова), хотя авторы и признают, что на протяжении всей истории есть яркие примеры комикс-пантомимы [10]. Существует и иная позиция, которой придерживался, в том числе Скотт МакКлауд, согласно которой подчеркивается приоритет последовательности изображения. МакКлауд расширяет определение Уилла Айснера с его характеристикой комикса как «последовательного искусства» и обозначает его как «иллюстративные и другие изображения, сопоставленные рядом в продуманной последовательности» [3, 9, 199], где наиболее важное расположено в пространстве между кадрами, «в пробеле, где неподвижные рисунки оживляют воображение читателя» [2, 1]. Так, в отличие от художественных или анимационных фильмов, выстроенных хронологически, комиксы замещают время пространством, выстраивая их в смысловой последовательности.

Исследование Прины Розенберг «Микки Маус в Гюрсе» [16] говорит нам, что самые первые свидетельства о трагедии Холокоста в форме графического романа, были созданы задолго до «Мауса» в 1942 году Хорстом Розенталем, вероятно погибшем в Освенциме в том же году. Описывая повседневную жизнь крупнейшего концентрационного лагеря во Франции, Гюрса, в двух своих графических романах «Микки Маус в Гюрсе лагере для интернированных» и «Один день из жизни

Резидента: лагерь Гюрс для интернированных, 1942» Розенталь использует юмористические мультяшные изображения вместе с наивными, забавными и «детскими» текстами, которым в иронической форме противопоставляется суровая реальность жизни в концентрационном лагере [16]. Вместе с тем невозможно игнорировать целый пласт культуры — штриховые схематические рисунки заключенных, нередко оформленных в серию зарисовок, созданных во время пребывания заключенного в лагере или гетто или же после освобождения, как, к примеру, альбомы «Ravensburk — найбільший жіночий концентраційний лагерь в Німеччині» [15], «Альбом політв'язня» Паладия Осынки, 1946 года издания [5] или альбом «Рядовой Толкачев у ворот ада. Майданек и Аушвиц после освобождения: свидетельство художника» [7] которые часто не выходили за рамки небольших изданий или выставок художественного музея Яд-Вашем.

Однако не подлежит сомнению, что отсчетом нового типа репрезентации исторических травм в виде комикса начинается именно с публикации двухтомного графического романа-комикса «Маус: Рассказ выжившего» («Maus: Survivor's Tale»: I. My father bleeds history — 1986, II. And here my trouble began — 1991), Арта Шпигельмана, единственного комикс-призера Пулицеровской премии, на страницах которого автор через серию поздних интервью с отцом изображает в оригинальной постмодернистской манере историю выживания своих родителей, польских евреев Владека Шпигельмана и его жены Анны на протяжении всего периода нахождения у власти нацистской партии (с 1933 года по 1945-й).

В своих интервью Арт Шпигельман, отвечая на вопрос почему он выбрал способ изображения истории отца в виде комикса, отвечал, что иначе это было невозможно: «Я рисую комиксы, это мой язык. В тот момент это казалось естественным — рассказать эту историю так» [6]. Сегодня, спустя четверть века оказывается очевидным, что «Маус» стал не просто «современной классикой» литературы, освещающей трагедию еврейского народа, но и изменил всю культурную парадигму, показав, что даже такой «низовой жанр» как комикс способен преодолеть репрезентативные границы Холокоста.

Последовавшие за «Маусом» ряд работ, которые, по словам Арта «подобно Голливуду, колонизировали Холокост» [17, 127] преследуют разные цели. К примеру, также автобиографическая книга — вторичное свидетельство Бернис Айзенштайн «Я дочь пережившего Холокост» («J'étais une enfant de survivants de l'Holocauste», 2006), по мотивам которой была снята одноименная

анимационная история под руководством Энн Мари Флеминг, через отрывки воспоминаний отца и сцен из семейной жизни подымает вопрос о возложенном на детей выживших в Освенциме грузе памяти, которую родители взвалили на них и которая оказывается слишком тяжелой ношей: *«Меня обожгли белые вспышки неизвестной правды. Холокост – это опиум, я в курильне. Постоянно угощаюсь тем, что мне предлагают. Смутно ощущаю его власть, когда замечаю следы иголок у взрослых на левой руке. Всегда найдется еще кто-нибудь, кто предложит еще. Еще одно путешествие в мир призраков. Оставят ли они нас в покое? Родители не осознают, что сбывают опиум. Им невдомек, в какую даль уводят их рассказы, в какие пропасти они толкают меня, выгоняя из дома в кинозалы, в библиотеки, заставляя смотреть каждый фильм, каждую книгу, сбывающие Холокост»* [Цит. по 12]. В отличие от книги Бернис, нон-фикшн-комикс об истории Анны Франк Сида Джейкобсона и Эрни Колона «Anne Frank: The Anne Frank House Authorized Graphic Biography» (2010) с пометкой «для использования только в школах и библиотеках» или же одноименная манга Этзуо Сузуки и Йоко Мияваки «Anne Frank» (2002) преследуют дидактические цели и были специально разработаны как международные школьные пособия, рассказывающие о Холокосте [17, с. 127]. Или же буквально в этом году переведенный с итальянского языка на польский детективный комикс Марко Риццо и Лелио Бонаккорсо «Ян Карский. Человек, который открыл Холокост» («Jan Kariski. Człowiek, który odkrył Holokaust», 2014) был создан чтобы привлечь внимание молодого поколения и показать польским читателям представление о национальном движении сопротивления, вклад поляков в деятельность конспиративной борьбы за свободу во время Второй мировой войны, и оппозицию к уничтожению еврейского народа [18].

Отдельный интерес представляют несколько разнообразных, но в смысловом отношении близких комиксов, направленных на преодоление национальных исторических травм. Это:

1) комикс итальянского художника Игорта (Igog Tuveri) «Українські зошити: спогади про радянські часи» («Quaderni ucraïni: Memorie di erosa sovietica», 2010), рассказывающий судьбу четырех «маленьких» людей, которые вспоминают Голодомор 1932-33 гг., немецкую оккупацию, а также сталинские и брежневские времена [8]; 2) популярный чешский комикс «Станционный смотритель» Яромира Швейдика и Ярослава Рудишова (2003-05) его фильм-экранизация — «Алоис Небель и его призраки» Томаса Лунака (2011), частично затрагивающие проблему насильственной

депортации судетских немцев в 1945-м году; 3) комикс «100 дней в земле Тысячи холмов» («100 days in the Land of The Thousands Hills», 2014), подготовленный к публикации Международным уголовным трибуналом и связанный с освещением геноцида тутси, вспыхнувшим в Руанде в 1994 году; 4) нон-фикшн комикс-репортаж Джо Сакко об арабо-израильском конфликте «Палестина» («Palestine», 2001); 5) поздний комикс Арта Шпигельмана «В тени несуществующих башен» («In The Shadow Of No Towers», 2004), связанный с терактами 9 сентября 2001 года в США. Несмотря на их разрозненность и некую «локальность», каждый из этих комиксов объединяет одна идея — представить судьбы «маленьких людей» столкнувшихся с «большой» Историей, где через тонкие штрихи и линии, обрывки фраз оголяется предельность человеческого существования, подведенного к границе.

Также заслуживает особого внимания реакция художников-карикуристов на расстрел в редакции французской газеты Charlie Hebdo в январе 2015 года в виде сотен рисунков и острых карикатур [4], которые на данный момент уже опубликованы в отдельное издание [13]. Наблюдая за ответной реакцией на исламский радикализм, в частности в художественной среде, мы можем предположить, что складывается определенно новая возможная форма преодоления травмы в виде «рисунка-карикуры».

В свете теории комикса Скота МакКлауда карикатура представляется лишь как метод преувеличения посредством упрощения, когда через абстрагирование удастся сфокусироваться на определенных специфических чертах для выявления основного смысла [3, 30]. Однако содержание «Je suis Charlie» доказывает, что в определенной мере помещенные в него изображения (по С. МакКлауду — обозначения любого изображения, представляющего личность, место, предмет или идею [3, 27]) и карикатуры выходят далеко за пределы обычного изображения, где определенные символы не просто оживляют картинку, но и помещают в исторический контекст. Так, к примеру, работы Руберта Опенхеймера [13, 207] или Филиппа Гелука [13, 133], на которых вместо Всемирного торгового центра, уничтоженного 11 сентября 2001 изображены карандаши, как символ еще одного посягательства на свободу со стороны исламского радикализма. Или изображение Люсси Клерк: «Break one, thousand will rise» [13, 79], которая показывается не просто несомненность европейского духа свободомыслия, но и способность обернуть травму в свою пользу.

Выводы. Таким образом, если рассматривать комиксы и карикатуры как совершенно легитимные

объекты репрезентации «событий на пределе», оказывается возможным их разделение на четыре основных типа:

1) комиксы, которые стремятся запечатлеть «корреспондентскую истину» («Палестина», «Українські зошити»); 2) комиксы, способствующие тому, что Теодор Адорно назвал бы как «проработку прошлого», т.е. стремящиеся преодолеть определенную историческую травму («В тени отсутствующих башен», «Алоис Небель», «Я дочь пережившего Холокост», «Je suis Charlie»); 3) комиксы, преследующие дидактические цели, которые стремятся не допустить повторения прошлого («100 дней», «Анна Франк»); 4) комиксы, способствующие «примирению с прошлым» («Маус»).

Здесь, через схематическую визуализацию Трагедии, каждый из выделенных типов комикса-нарратива находится на тонкой балансировке между осознанием уникальности и сопоставимости исторических событий на грани трагического опыта, «событий на пределе», где некогда воспринимаемое как «низовое» искусство создания комиксов помогает справиться со *сложным прошлым, которое не хочет просто проходить*, на самом деле оказываясь сильнее реалистического искусства.

Литература

1. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / Е. Доманська ; пер. з пол. та англ. Володимир Склокін ; наук. ред. В. Склокін, С. Троян. — Київ : Ніка-Центр, 2012. — 264 с.

2. МакКлауд С. [Вновь] Изобретаем комикс. Как изображение и технологии совершают революцию в искусстве / С. МакКлауд. — Harper Perennial, 2000. — 237 с.

3. МакКлауд С. Понимание комикса: невидимое искусство ; пер. с англ. М. Заславский, В. Сахнов, А. Артамошин / С. МакКлауд. — Harper Perennial, 1993. — 222 с.

4. Мы все равно смеемся. Художники всего мира — в поддержку Charlie Hebdo. Лучшие рисунки [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://meduza.io/feature/2015/01/08/karandash-protiv-kalasha>

5. Осинка П. Альбом політ'язня — 1946 / MetaMaus: The complete Maus files / Part 2: MetaMaus. A large archive of supplementary documents, sounds and commentary ; Anna's Bookshelf. — New York : Pantheon book, 2011. — Назва з титул. екрану.

6. Пророков Г. «Маус» Шпигельмана. Откуда взялся, из чего сделан и почему так важен великий комикс о холокосте [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://vozduh.afisha.ru/books/otkuda-vzyalsya-iz-chego-sdelan-i-pochemu-tak-vazhen-velikiy-komiks-o-holokoste/>

7. Рядовой Толкачев у ворот ада. Майданек и Аушвиц после освобождения: свидетельство художника [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.yadvashem.org/yv/ru/exhibitions/tolkatchev/homepage.asp>

8. «Українські зошити» — французский комикс про Голодомор і ностальгію за СРСР [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2010/11/14/4507/>

9. Comics [Electronic resource]. — Access mode: <https://en.wikipedia.org/wiki/Comics>

10. Comics studies. Defining comics [Electronic resource]. — Access mode: https://en.wikipedia.org/wiki/Comics_studies#Defining_comics

11. Friedlander S. Introduction / Saul Friedlander // Probing the Limits of Representation: Nazism and the «Final solution»; [edited by S. Friedlander]. — London, England; Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press. — P. 1-21.

12. I was a child of holocaust survivors [Electronic resource]. — Access mode: https://www.youtube.com/watch?v=I6trdnMMB_8

13. Je suis Charlie. Matite in difesa della liberta. — Milano : Corriera della sera, 2015. — 319 p.

14. Mayersen D. One hundred days of horror: portraying genocide in Rwanda [Electronic resource] / Deborah Mayersen // Rethinking History: The Journal of Theory and Practice. — 2015. — Vol. 19, Issue 3. — Access mode: <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13642529.2014.893665#abstract>

15. Ravensbrück — найбільший жіночий концентраційний табор в Німеччині [Електронний ресурс] : альб. — 13 л.: іл. / MetaMaus: The complete Maus files / Part 2: MetaMaus. A large archive of supplementary documents, sounds and commentary / Anna's Bookshelf. — New York : Pantheon book, 2011. — 1 електрон. опт. диск (DVD-ROM) : кольор. ; 12 см. — Назва з титул. екрану.

16. Rosenberg P. Mickey Mouse in Gurs — humour, irony and criticism in works of art produced in the Gurs internment camp / Pnina Rosenberg // Rethinking History: The Journal of Theory and Practice. — Volume 6, Issue 3, 2002. — P. 273-292.

17. Spiegelman A. MetaMaus: A Look inside a Modern Classic, Maus / Art Spiegelman. — New-York : Pantheon book, 2011. — 320 p.

18. Urbański A.P. Jan Karski. Człowiek, który odkrył Holokaust [Electronic resource] / Andrzej P. Urbański. — Access mode: <http://madreksiazki.org/jak-karski-ujawnil-holokaust/>

Шапіро Г.С. Неконвенційне осмислення «події на межі». Комікси, мультиплікації та карикатури в боротьбі з історичною травмою. – Стаття.

Анотація. В даній статті автор простежує сформовану в останні десятиліття традицію репрезентації та подолання травматичних історичних подій, «подій на межі», в комікс- і мультиплікаційній середовищі і новітніх карикатурах, пов'язаних з реакцією на теракт в редакції видання Charlie Hebdo. На підставі узагальнюючого аналізу найбільш показових графічних романів і карикатур автором був виявлений механізм і запропоновано класифікацію чотирьох типів можливого подолання історичної травми відповідно до цілеспрямованості комікс-нарративу.

Ключові слова: неконвенційна історіографія, «подія на межі», історична травма, комікс, подолання минулого.

Shapiro A. S. Non-conventional understanding of «event at the limits». Comics, animations and caricatures in the fight against historical trauma. – Article.

Summary. In this paper the author traces a tradition of representation and overcoming of traumatic historic events, “events at the limit”, which was developed in the last decade within comics and animation environments and the latest caricatures associated with the response to the terrorist attack on the editorial office of Charlie Hebdo magazine. On the basis of the summarizing analysis of the most illustrative graphic novels and cartoons author has identified a mechanism and proposed a classification for possibilities of overcoming historical traumas in accordance with targets of the comic narrative.

Keywords: non-conventional historiography, «event at the limits», historical trauma, comics, working through the past.

ПОЛІТОЛОГІЯ

Баранова С.С.

*аспірантка кафедри галузевої соціології
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка*

СПЕЦИФІКА ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДУ КОНТЕНТ-АНАЛІЗУ ВІЗУАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ У ДОСЛІДЖЕННІ СУСПІЛЬНИХ РУХІВ СПОРТИВНОГО СПРЯМУВАННЯ

Анотація. У статті розглянута специфіка застосування методу контент-аналізу візуальних джерел при вивченні суспільних рухів спортивного спрямування як одного з актуальних та гнучких методів соціологічного аналізу, що враховує як активний розвиток об'єкта, так і обмеженість дослідницьких ресурсів. Застосування даного методу дає можливість робити ґрунтовні висновки про діяльність та комунікативні практики представників даного виду суспільних рухів у різних контекстах, особливо в умовах динамічних суспільно-політичних перетворень, а також розкриває евристичний та прогностичний потенціал соціології, знімаючи деякі методологічні проблеми, що особливо актуально для порівняльних досліджень.

Ключові слова: контент-аналіз, візуальні джерела, «нові суспільні рухи», суспільні рухи спортивного спрямування.

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується активізацією великої кількості суспільних рухів. Вони представлені широкою різноманітністю через різні прояви їх діяльності, її характер, масштаби та форми.

Вже у 80-ті роки ХХ сторіччя багато соціологів звернулися до дослідження так званих «нових суспільних рухів» на основі розуміння нової моделі колективної дії та значущості мереж групової ідентичності у відповідності до нового соціального простору. До ключових проблем у даному контексті в першу чергу починають відносити питання війни та миру, дотримання правил громадянського суспільства, захисту прав різних прошарків населення, проблеми екології тощо. При цьому суспільні рухи розглядалися як колективні актори суспільних перетворень [1, 186].

До таких суспільних рухів відносяться і рухи спортивного спрямування, поява, діяльність та групова ідентичність учасників яких пов'язана з певним видом спорту або спортивною подією. У даному випадку спорт переходить з площини центрального виду діяльності у досить стабільну платформу для розкриття самоорганізаційного потенціалу протестної, правозахисної, волонтерської, дозволевої та інших форм суспільної активності.

Але, як показує практика соціологічного аналізу, із появою нового об'єкту дослідження та нових умов його розвитку виникає ряд методологічних проблем. Немає чіткої системи методів та методологій дослідження суспільних рухів спортивного спрямування, а особливо в контексті порівняльних досліджень. Дослідниками використовуються різні методи збору та аналізу даних, що значно ускладнює процедуру порівняння, а висновки носять описовий характер та стосуються специфічних аспектів, наприклад рівня агресії та навколо спортивного насильства. Часто результати досліджень зводяться до презентації статистики відвідуваності спортивних подій та побудови рейтингів спортивних навчальних закладів. Така ситуація обумовлена рядом факторів, серед яких можна виділити наступні.

По-перше, характер об'єкту дослідження. Суспільні рухи спортивного спрямування представлені великою різноманітністю напрямків діяльності. Більш того, в процесі суспільних перетворень (наприклад подій в Україні 2013 року по сьогодні) відбувається активний розвиток об'єкту, пов'язаний із залученням рухів, як колективних учасників цих перетворень. Змінюються види, форми, масштаби, інтенсивність, радикальність діяльності учасників (від споглядання до участі у військових діях), що змушує дослідника адаптувати та змінювати методологічні стратегії та обирати більш гнучкі методи дослідження. Також існує проблема доступу до респондентів, які є представниками закритих спільнот, наприклад, футбольні «ультрас». Така специфіка перш за все обумовлена характером діяльності, де існує тонка грань між правозахисними та протиправними діями.

По-друге, це обмеженість ресурсів. ґрунтовне дослідження поведінки представників суспільних рухів спортивного спрямування часто передбачає активну включеність у діяльність руху та роботу з великою кількістю документів. Особливо якщо ми кажемо про межі країни або кроскультурний аналіз. Такі дослідження ускладнюються обмеженістю мобільності дослідника та доступу до різних матеріалів внутрішнього користування.

По-третє, дослідженнями займаються не-професійні науковці, частіше за все спортивні журналісти, письменники, державні працівники у галузі спорту, а також люди, які цікавляться навколо спортивними подіями або самі були їх учасниками.

По-четверте, відсутність узгодженості методології через низьку комунікативну активність дослідників. Така дослідницька локалізація дуже сильно послабляє аналітичні та порівняльні можливості по відношенню до вивчення процесів становлення та перспектив розвитку суспільних рухів спортивного спрямування. Як наслідок, втрачається евристична спроможність соціологічної науки.

Таким чином, спостерігається ситуація накопичення протиріч між рівнем розвитку об'єкту та існуючою системою методів його дослідження. За таких умов зростає актуальність застосування методу контент-аналізу візуальних джерел, як досить гнучкого методу соціології, особливо під впливом таких факторів як:

1. Обмеженість дослідницьких ресурсів.
2. Актуалізація візуалізації у процесі соціальної комунікації.
3. Символізація суспільних практик у діяльності суспільних рухів.
4. Підвищення ролі каналів передачі візуальної інформації з метою привертання та утримання уваги аудиторії.
5. Особливості об'єкту.

Таким чином, метою статті є висвітлення специфіки застосування методу контент-аналізу візуальних джерел у дослідженні суспільних рухів спортивного спрямування.

Для подальшого розуміння поняття контент-аналізу та специфіки його застосування доцільно використовувати наступну дефініцію: контент-аналіз — це «якісно-кількісний метод вивчення документів, який характеризується об'єктивністю висновків і строгістю процедури та полягає у квантифікаційній обробці тексту з подальшою інтерпретацією результатів. Предметом контент-аналізу можуть бути як проблеми соціальної дійсності, які висловлюються чи навпаки приховуються у документах, так і внутрішні закономірності самого об'єкта дослідження» [2, 44].

З огляду на це визначення, перш за все варто розглянути специфіку візуальних джерел як таких. Не буде перебільшенням твердження, що значна кількість дослідників не довіряє візуальним матеріалами як першоджерелу соціологічної інформації. Вони більш схильні до роботи із статистичними даними, до яких можна застосувати кількісні методи, що втілюється у появі «квантофренії», яку П. Сорокін назвав «хворобою»,

що проявляється в різних формах та зустрічається в кожній галузі соціології [3]. Але в контексті зростання популярності використання якісних та якісно-кількісних методик в соціології увага дослідників починає звертатися до візуальних джерел інформації.

Фотографія, кінокартина, відеофільм — це цілком самодостатні візуальні джерела, які потребують такої ж джерелознавчої критики та відповідного методичного інструментарію. Візуальні документи важливі не тільки фіксованим зоровим образом, а й закодованою у них інформацією. Вона може бути відкритою, закритою, прихованою тощо. Комплексне дослідження, вилучення та використання інформації таких джерел у дослідженні суспільних рухів спортивного спрямування дає змогу не лише доповнити свої знання про стан розвитку даного об'єкту, а й буквально «побачити» його.

Візуальні документи як твори образотворчого мистецтва можуть бути проаналізовані в трьох напрямках:

1. Як документи минулих епох, що дозволяють робити висновки про ті чи інші сторони соціального життя чи деталі побуту.
2. Як документація з образотворчого мистецтва в тому випадку, якщо саме це мистецтво стає предметом дослідження.
3. Як «людські документи», тобто документи, що дозволяють судити про особистість їх авторів [4, 298].

Як документальні свідчення про події та явища, такий вид візуальних джерел як фотографії та відеоматеріали є особливо цінним матеріалом, необхідним джерелом інформації при дослідженні суспільних рухів у їх динаміці, а також з позиції символічної інтеракції між їх учасниками. Таким чином, можна окреслити основні характеристики візуальних джерел, які використовують у такого роду дослідженнях.

По-перше, візуальні джерела розкривають соціальні факти у вигляді конкретних статичних або динамічних зорових образів. Безпосередня фіксація інформації у момент дії — одна з головних властивостей переважної більшості різновидів візуальних джерел. Ці документи образно відображають конкретику часу і місця, є також свого роду артефактами, а закодована в них інформація потребує семантичного (знакового) прочитання і розуміння. Відповідно, вони часто не поступаються за інформативністю іншим документальним джерелам. *По-друге,* особливістю візуальних джерел є те, що вони конкретизують вербальний контекст контурів соціальної реальності загалом та повсякденності зокрема. *По-третє,* в умовах візуалізації та інформатизації світу візуальна

інформація є масовим і доступним джерелом документально зафіксованих даних. Сучасний розвиток технологій та комунікативних практик, поширення соціальних мереж та віртуального спілкування полегшує розповсюдження візуальної інформації. *По-четверте*, створення візуального документу — це перш за все творчий процес. Це також сприяє розкриттю додаткового, прихованого змісту, думки та погляду автора. *По-п'яте*, візуальні джерела відкривають для дослідників нові шляхи для розуміння минулого, збагачуючи дослідницький. Аналіз таких документів становить свого роду процес соціального пригадування. *По-шосте*, візуальні джерела можуть набувати статус історичних документів, пам'яток історії. *По-сьоме*, при роботі з візуальними джерелами завжди потрібно враховувати контекст. Не зважаючи на автономність, тільки за умов контекстуальності розкривається їх сутність та закладаються основи для декодування візуальної інформації.

Що стосується самих образів, як способу передачі інформаційного повідомлення про той чи інший аспект існування суспільних рухів спортивного спрямування, то тут потрібно звернути увагу на декілька критеріїв.

1. Техніка створення. Тут можна виділити різноманітні категорії: живопис і графіка, скульптура, кіно, класична фотографія, електронний або цифровий образ, сценографія і спектакль. Важливо, що всі ці техніки, хоча й різною мірою, дають можливість багаторазового репродукування цих образів та самих джерел.

2. Локалізація образу, місце його презентації. Місцем локалізації може виступати доступний медіапростір, публічний простір, «ексклюзивний» простір (музей, сцена, кінотеатр тощо), приватний простір. Локалізація визначає не тільки доступність образу, а й характер сприйняття.

3. Функція образу. Образи можуть реалізувати художню (експресивну, естетичну тощо), інформаційну, документальну, комерційну, рекламну, пропагандистську та інші. Ці функції можуть виступати в різних комбінаціях [5, 26].

Перше, на що потрібно звернути увагу при розгляді особливостей соціологічного дослідження візуальних матеріалів відносно рухів спортивного спрямування — це розмежування кількісних та якісних традицій. У випадку кількісних методів, дослідження слідуватиме дедуктивній логіці перевірки висунутих гіпотез для спростування або підтвердження певної теорії за умов відсторонення дослідника від предмета дослідження. У випадку якісних методів, до яких можна віднести, наприклад, інтерпретативний аналіз візуальних джерел, акцент робиться на застосуванні логіки розуміння, яка є менш структурованою і

в якій досвід дослідника привноситься у процес дослідження [6, 12].

Але при вивченні такого динамічного об'єкту як суспільні рухи спортивного спрямування доцільно застосовувати змішані якісно-кількісні стратегії контент-аналітичного дослідження. Що стосується квантифікації, то вона важлива, коли ми маємо справу з великою кількістю об'єктів, а тип документу дозволяє її адекватно здійснювати. При невеликій кількості об'єктів треба акцентувати увагу на якісній стороні контент-аналізу, змісті категорій, їх наявності або відсутності.

Взагалі при застосуванні контент-аналізу по відношенню до візуальних джерел, в яких представлена інформація про суспільні рухи спортивного спрямування, необхідно враховувати ряд факторів:

1. Робота з візуальним джерелом — це перш за все робота з образами. Тому потрібно враховувати їх персональні характеристики: зміст, форма, розмір, колір тощо. Саме з цим фактором пов'язана специфічність процедур кодування та декодування інформації.

2. Візуальне джерело може виявитися синтезом образу та тексту. Тоді до дослідження потрібно залучати процедури контент-аналізу не тільки образної, але й текстуальної інформації.

3. Важливу роль відіграє соціальний та фізичний простір та час. Це наближає як до розуміння змісту та мети створення самого документу, а також специфіки розгортання діяльності суспільних рухів спортивного спрямування.

4. Створення візуальних джерел є процесом творчості автора. Повідомлення переломлюються через призму його суб'єктивності та власного бачення проблематики, які мають бути врахованими.

5. Характер (художній або документальний) джерела відіграє важливу роль при інтерпретації інформації.

6. При роботі із відеоматеріалами особливу увагу потрібно приділити наявним у них експертним оцінкам, особливо якщо йдеться про документальні відеоматеріали. Їх аналіз сприяє ширшому розумінню природи розвитку об'єкта та стереотипів, які з ним пов'язані.

Таким чином із урахуванням специфіки візуальних джерел та попередніх зауважень щодо особливостей застосування методу контент-аналізу можна розкрити наступні характеристики суспільних рухів спортивного спрямування, які реально дослідити: види, форми та характер діяльності; особливості власної репрезентації у порівнянні з існуючими штучно створеними образами учасників; організаційні; специфіку корпоративної культури; особливості комунікації

як між учасниками руху, так і з оточуючим середовищем; коло суспільних проблем, які актуалізуються в процесі діяльності; форми контролю поведінки представників деяких рухів; експертні оцінки діяльності та її ефективності.

Отже, контент-аналіз візуальних джерел дає можливість робити ґрунтовні висновки про діяльність та комунікативні практики представників суспільних рухів спортивного спрямування з різних сторін та у різних контекстах, особливо в умовах обмеженості ресурсної бази дослідження та низької мобільності дослідників. Також такий метод створює підґрунтя для кроскультурних порівняльних досліджень, що у свою чергу розкриває евристичний та прогностичний потенціал соціології.

Література

1. Іщенко В.О. Сучасні дослідження соціальних рухів: головні теоретико-методологічні підходи // Соціальні виміри суспільства. — К. : Інститут соціології НАНУ, 2009. — С. 183-194.
2. Костенко Н. Досвід контент-аналізу: моделі та практики : монографія / Н. Костенко, В. Іванов. — К. : Центр вільної преси, 2003. — 200 с.
3. Сорокін П. Квантофренія [Електронний ресурс] / П. Сорокін. — Режим доступу: http://krotov.info/libr_min/18_s/or/okin_06.htm;
4. Руткевич М.Н. Рабочая книга социолога: монография / М.Н. Руткевич, В.Г. Андреевков, А.В. Кабыща и др.; редкол.: Г.В. Осипов и др.; АН СССР, Ин-т социологических исследований. — М. : Наука, 1983. — 477 с.
5. Штомпка П. Визуальная социология. Фотография как метод исследования / П.Штомпка ; пер. с польск. Н.В. Морозовой, авт. вступ. ст. Н.Е. Покровский. — М. : Логос, 2007. — 168 с.
6. Яковлев М.В. Техніки та алгоритми аналізу візуального матеріалу: розмежування якісних і кількісних підходів / М.В. Яковлев // Наукові записки НаУКМА. — К., 2011. — Т. 122: Соціологічні науки. — С. 5-13.

Баранова С.С. Специфика применения метода контент-анализа визуальных источников в исследовании общественных движений спортивного направления. — Статья.

Аннотация. В статье рассмотрена специфика применения метода контент-анализа визуальных источников при изучении общественных движений спортивного направления как одного из актуальных и гибких методов социологического анализа, учитывающего как активное развитие объекта, так и ограниченность исследовательских ресурсов. Применение данного метода позволяет делать основательные выводы о деятельности и коммуникативных практиках представителей данного вида общественных движений в разных контекстах, особенно в условиях динамичных общественно-политических преобразований, а также раскрывает эвристический и прогностический потенциал социологии, снимая некоторые методологические проблемы, что особенно актуально для сравнительных исследований.

Ключевые слова: контент-анализ, визуальные источники, «новые общественные движения», общественные движения спортивного направления.

Baranova S.S. The specificity of the content analysis of visual sources usage in the sport related social movements study. — Article.

Summary. The article deals with the specifics of the content analysis of visual sources usage in the sport related social movements study as one of the significant and flexible method in sociological analysis, taking into account both the active development of the subject and the limited research resources. The application of this method allows to make solid conclusions about the activities and communicative practices which are presented in this type of social movements in different contexts, especially in conditions of dynamic social and political changes, as well as disclose the heuristic and predictive capability of sociology, overcoming some of the methodological contradictions, which is especially important for comparative studies.

Keywords: content analysis, visual sources, the «new social movements», sport related social movements.

Білоусов О. С.

*к.політ. наук, доцент кафедри правознавства
Одеського національного політехнічного університету*

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ СПРИЯННЯ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Анотація. В статті розглянуто проблеми адаптації законодавства України в сфері регулювання діяльності інститутів громадянського суспільства до законодавства Європейського Союзу. Увага акцентується на завданнях органів державної влади щодо інституціоналізації потенціалу громадянського суспільства.

Ключові слова: державна політика, громадянське суспільство, інституціоналізація.

Процес удосконалення нормативно-правового забезпечення функціонування громадянського суспільства, інституалізація державної політики у цьому напрямку, концептуалізація зазначеного процесу відбувається на основі позитивного досвіду співпраці органів державної влади з інститутами громадянського суспільства, а також застосування креативного осмислення і імплементації світового досвіду.

Актуальність наукового аналізу сутності та наслідків впливу поширення сучасних інформаційно-комунікативних технологій на характер та основні тенденції розвитку громадянського суспільства диктується як необхідністю стимулювання та прогнозування процесів формування інформаційного суспільства, так і інтенсифікацією досліджень проблем громадської самоорганізації, зокрема, у контексті інституалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства та євроінтеграційних зусиль України.

Впливовою детермінантою цього процесу стала інституалізація державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, зокрема, затвердження відповідної стратегії та планів з її реалізації. Надзвичайно важливу роль у ньому відіграє застосування сучасних інформаційно-комунікативних технологій через те, що з їх безпосереднім використанням відбуваються всі етапи законотворчого процесу: актуалізація та усвідомлення необхідності певного нормативно-правового акту, розробка його проекту, обговорення, коригування, прийняття, оприлюднення та поширення.

Завдання удосконалення нормативно-правової бази громадянського суспільства у напрямі його наближення до європейських стандартів обумов-

лювалося як внутрішніми, ще й зовнішньополітичними зобов'язаннями України, передусім взятих нею на себе у руслі реалізації євроінтеграційного курсу. Так, Угода про партнерство і співробітництво, укладена Україною з ЄС у 1994 р. включала зобов'язання України адаптувати своє законодавство до законодавства ЄС у шістнадцяти пріоритетних секторах. З цією метою, зокрема, Верховною Радою України у 2004 р. був схвалений Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу», на виконання якого Кабінет Міністрів України ухвалює щорічні плани заходів. Ще більш конкретно деякі питання адаптації українського законодавства до норм ЄС були передбачені у «Плані дій Україна – ЄС на 200-2007 рр.». Серед інших, у ньому Україна взяла на себе зобов'язання прийняти до кінця 2005 р. новий закон «Про громадські організації». Це ж зобов'язання, але вже як безпосереднє завдання поточної діяльності було поставлено Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22 квітня 2005 р. N 117-р «Про затвердження заходів щодо виконання у 2005 році Плану дій Україна – ЄС». Проте, незважаючи на це і цілу низку інших державно-правових актів, прийнятих у наступні роки, дане завдання було практично здійснене лише у 2012-2013 рр., завдяки реалізації Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства.

Що ж стосується нещодавно прийнятого у рамках реалізації вказаної стратегії нового базового Закону України «Про громадські об'єднання» від 22 червня 2012 р. № 5026-VI, то саме у ньому були нарешті імplementовані європейські стандарти щодо основних правових засад діяльності неурядових організацій. Це підтверджується, серед іншого, майже виключно позитивною оцінкою як значення закону в цілому, так і окремих його норм, даною у вітчизняному та зарубіжному фаховому середовищі. Так, зокрема, українські дослідники наголошують на тому, що «...новий Закон України «Про громадські об'єднання» відповідає європейським принципам, вмістивши низку прогресивних та демократичних положень...» [1, 103] та «...її норми суттєво поліпшують умови

для здійснення конституційного права на свободу об'єднання і значно розширюють можливості інститутів громадянського суспільства у порівнянні з попереднім базовим законом» [2, 202]. На думку незалежних громадських експертів, новий Закон «дещо змінив принципи взаємовідносин держави і громадських об'єднань, надав останнім більше можливостей для діяльності, запровадив нові стандарти утворення громадських об'єднань і скасував недемократичні обмеження» [3, 7]. Навіть громадські експерти, налаштовані до влади більш критично, висловлювалися про нього, хоча й з обережним, але все-таки оптимізмом: «...ухвалено нове законодавство, яке має суттєво спростити можливості діяльності й реєстрації громадських організацій, проте остаточні висновки можна буде зробити тільки після початку безпосередньої роботи цього закону» [4, 236-237].

Покращення нормативно-правового забезпечення діяльності організацій громадянського суспільства в Україні було відзначено також експертами впливових міжнародних організацій. Так, зокрема, саме прогрес у цьому напрямі став одним із вирішальних чинників того, що, за даними доповіді «CIVICUS» за 2013 р., Україна посіла 46 місце в індексі сприятливого середовища для громадянського суспільства. У даній доповіді Індекс сприятливого середовища для організацій громадянського суспільства був вимірний в 109 країнах, зокрема, на основі соціально-культурних і соціально-економічних умов для громадянського суспільства. Перші, тобто найкращі, п'ять позицій у цьому рейтингу посіли Нова Зеландія, Канада, Австралія, Данія та Норвегія, а останні, найгірші зайняли, відповідно, Гамбія, Бурунді, Іран, Узбекистан та Демократична Республіка Конго. Слід підкреслити, що Україна посіла у рейтингу «CIVICUS» за індексом сприятливого середовища для громадянського суспільства за 2013 р., найвище місце серед пострадянських країн (за винятком країн Балтії). Так, для порівняння, у цьому ж рейтингу Молдова посіла 61 місце, Грузія — 66 місце, Російська Федерація — 75 місце, Білорусь — 93 місце [Див. : 5].

Така, безумовно, висока оцінка нового базового Закону України «Про громадські об'єднання» від 22 червня 2012 р. № 5026-VI (далі — Закон) пояснюється тим, що у ньому було знято низку необґрунтованих обмежень, властивих попередньому закону, та значно розширено права і можливості громадських об'єднань відповідно до сучасних європейських стандартів. Найважливішими серед новацій Закону є наступні. Знято обмеження щодо захисту громадськими організаціями інтересів виключно своїх членів. Це дозволяє їм ефективніше здійснювати екологічну,

просвітню діяльність, надання правової допомоги та інші суспільно-корисні види діяльності. Зняті територіальні обмеження, що були наслідком дискримінаційного поділу організацій на міжнародні, всеукраїнські й місцеві — Законом передбачено надання громадським організаціям права діяти на всій території України. Здійснено спрощення державної реєстрації громадських об'єднань. Реєстрація громадських об'єднань тепер здійснюється безкоштовно, а плата стягується лише за внесення змін до статуту, видачу дублікату оригіналу свідоцтва про реєстрацію або статуту громадського об'єднання. Приведення положень з контролю за діяльністю громадських об'єднань до європейських стандартів; спрощення ведення громадською організацією господарської діяльності для реалізації своїх статутних завдань. Обмежено підстави відмови в реєстрації громадських об'єднань та скорочений термін їх реєстрації до семи робочих днів. Встановлюється, що громадські організації та громадські спілки можуть здійснювати діяльність як юридичні особи приватного права, так і без статусу юридичної особи. Відповідно до Закону, громадські об'єднання зі статусом юридичної особи можуть здійснювати підприємницьку діяльність не тільки через створені ними підприємства і товариства, а й безпосередньо, якщо така діяльність відповідає меті громадського об'єднання та сприяє її досягненню.

Не призводить до визнання широкими колами українського суспільства важливості суспільної ролі громадських об'єднань, особливо, як виразника їх суспільно-політичних інтересів відсутність у самих об'єднань чіткого усвідомлення своєї місії як контролера влади, та особливостей реалізації вказаної місії на кожному конкретному етапі історичного розвитку. Тому, цілком можна погодитися з узагальненням з цього приводу польського дослідника П. Казьмеркевича, який зазначає, що «...український третій сектор змагався зі своєю кризою ідентичності. Якщо в період, що передував Помаранчевій революції, місія організацій була в міру ясною, зосереджуючись на захисті громадянських свобод і демократичних стандартів, то приход до влади колишньої опозиції призвів до того, що для багатьох із них було вже незрозуміло, на чому вони повинні зосередитися. Це було наслідком частково загальної суспільної демобілізації, а частково — зміни стратегії багатьох міжнародних агентств допомоги, які вирішили, що Україна переступила поріг консолідації політичної системи. На жаль, брак відповідної реакції з боку неурядових організацій занадто часто сприймався громадською думкою як симптом віддалення третього сектора від проблем, які суспільство вважало важливими» [6, 217].

До того ж, як зазначає український громадський експерт, «намагання в післяреволюційні роки вирішувати більшість питань шляхом громадських акцій спричинило дискредитацію громадської активності через її імітацію. Повсюдно створювалися псевдогромадські ініціативи, які згодом швидко політизувалися. Як правило, їхньою метою був або політичний заробіток, або робота на інтереси конкретної бізнесово-політичної групи. Про реальне представництво інтересів громади не йшлося» [7, 222-223].

Цікавою спробою об'єднання представників різних громадських середовищ стало заснування САМу (Самоврядної альтернативної мережі). Метою було створення альтернативної, скоріше навіть політичної, аніж суто громадської сили. Активність розвивалася у двох напрямках — власне активістському (так були проведені акції на підтримку політичних в'язнів режиму, проти забудови Пейзажної алеї тощо), а також напрацювання політичної програми, навколо якої могли б згуртуватися інші громадські середовища.

Мережеві структури, що включають у себе як інституалізовані об'єднання, так і неформальні спільноти, поєднані соціальними мережами, справляють все більший вплив не лише на вирішення місцевих, регіональних, чи загальнонаціональних проблем, але й на перебіг міжнародного співробітництва, зокрема, надають «друге дихання» традиційним формам громадської дипломатії, сприяють налагодженню довіри та взаєморозуміння між народами.

Потенціал «третього сектору», посилений сучасними інформаційно-комунікативними технологіями на вказаному напрямі, по суті, далеко не вичерпаний і лише почав розкриватися повною мірою. Тому, автор статті вважає цілком слушною думку українського політолога А. Г. Костирева, який прийшов висновку, що «у вік інформації розумна політика повинна поєднувати у собі жорстку і м'яку сили. Найважливішим інструментом такої розумної політики стає громадська дипломатія, що є відображенням зростаючого впливу недержавних структур на світовий політичний процес. Ось чому розвиток неурядових міжнародних організацій, структур евро регіонів, проведення освітніх, наукових, культурних, спортивних, туристичних заходів у рамках прикордонного співробітництва, відродження зв'язків між містами-побратимами з цієї точки зору є виключно важливою задачею. А використання можливостей сучасних інформаційних технологій, у тому числі соціальних мереж, може дати новий імпульс цьому руху, перетворити міждержавне співробітництво у дійсно міжнародне» [8, 148-149].

Створення умов та сприяння розвитку новіт-

ніх інформаційних технологій та інформатики в Україні, підвищення рівня знань суспільства в галузі інформаційних технологій, впровадження сучасних комунікаційних та інформаційних систем в усі галузі господарства, науки та освіти України, прискорення інтеграції України у міжнародний простір є основною метою діяльності Української асоціації фахівців інформаційних технологій (УАФІТ). Вона є неполітичною, некомерційною, неприбутковою громадською організацією, діяльність якої поширюється на всю територію України. До її основних статутних завдань належить:

- підвищення загальної інформаційної грамотності населення та залучення громадськості до отримання знань та вмінь в галузі сучасних інформаційних технологій у відповідності до міжнародних стандартів;

- інформування громадськості про проблеми розвитку інформаційного суспільства в Україні;

- сприяння впровадженню інформаційних та комунікаційних технологій в Україні, проведення наукових досліджень, забезпеченню доступу до національних і світових інформаційних ресурсів;

- сприяння розвитку кадрового потенціалу навчальних та наукових установ, підвищенню кваліфікації та перепідготовці кадрів у галузі інформаційних технологій;

- сприяння розвитку українського виробництва високотехнологічної продукції та конкурентоспроможних комп'ютерних програм, розробленню, впровадженню та легалізації програмного забезпечення;

- участь в організації конференцій, форумів, сесій, семінарів, доповідей;

- сприяння та участь у створенні державних норм, стандартів, методик, систем оцінки знань та вмінь у галузі інформаційних технологій;

- підтримання міжнародних зв'язків з державними, науковими, навчальними та громадськими організаціями іноземних країн з метою розвитку інформаційних технологій та інформатики;

- забезпечення організаційно-методичного, наукового та інформаційно-технічного супроводження програм різного рівня в галузі інформатики, проведення експертизи і конкурсів для інноваційних проектів у галузі інформаційних і комунікаційних технологій та інформатики;

- сприяння впровадженню новітньої комп'ютерної техніки та обладнання;

- впровадження основних засад Закону України «Про основні напрямки розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 рр.» [9].

Особливо велике значення, зокрема, у соціально-економічному, науково-дослідному та інформаційно-освітньому аспектах має діяльність УАФІТ

з підтримки вітчизняного ІТ-аутсорсингу (тобто, делегуванні частини діяльності зовнішньому підряднику). У цій галузі УАФІТ зосереджена на таких напрямках діяльності: створення банку даних іноземних замовників на інформаційні послуги та розробку програмного забезпечення в Україні; надання гарантії щодо якості та термінів виконання отриманих замовлень та проектів шляхом залучення до співпраці всього спектру аутсорсингових компаній України; розробка пропозицій для внесення змін у законодавство України з метою сприяння розвитку українського ринку аутсорсингу в галузі інформаційних технологій; забезпечення державної підтримки розвитку аутсорсингу інформаційних технологій в Україні [10].

Значення подібної діяльності важко переоцінити. Адже, за оцінкою фахівців Національного інституту стратегічних досліджень: «Інтеграція України у світовий інформаційний простір та висока якість вітчизняних трудових ресурсів дозволяють посилювати позиції вітчизняних фахівців у галузі інформаційних технологій (ІТ) на світовому ринку офшорного аутсорсингу та фрилансу. В умовах обмеженого попиту на послуги з розробки ІТ продуктів на внутрішньому ринку розвиток ІТ-аутсорсингу в Україні дозволяє забезпечити зайнятість фахівців з ІТ при достатньо високому рівні оплати їх праці. Розвиток ІТ-аутсорсингу в Україні сприяє досягненню низки макроекономічних ефектів, які вже зараз позитивно впливають на її соціально-економічний розвиток. Дія цих ефектів у перспективі може призвести до структурних перетворень, які формуватимуть якісно нові тенденції розвитку вітчизняної економіки. Крім позитивного впливу на структуру ринку праці та динаміку платіжного балансу, опосередковані ефекти розвитку ІТ-аутсорсингу полягають у збільшенні внутрішнього попиту на споживчому ринку, подоланні тенденцій розшарування населення та формуванні середнього класу, створенні сприятливих умов для розширення платоспроможного попиту на послуги охорони здоров'я, зміцненні фінансової безпеки держави. Тому зважена державна політика сприяння розвитку ІТ-аутсорсингу спроможна перетворити цю діяльність на потужну точку зростання національної економіки» [11].

Як зазначається у цитованій вище аналітичній записці, хоча оплата праці вітчизняних фахівців, які виконують роботи за аутсорсинговими схемами, нижча за аналогічну в країні замовника, її середній рівень перевищує оплату аналогічної праці на внутрішньому ринку, а також її середній рівень по економіці в цілому. За оцінками її авторів, оплата праці вітчизняного працівника галузі ІТ-аутсорсингу втричі перевищує середню заробітну плату штатних працівників у галузі інформації

та телекомунікації та більш ніж в чотири рази – середню зарплату по економіці в цілому. Тому, на їх переконання, залучення фахівців до проектів ІТ-аутсорсингу сприяє зростанню продуктивності праці, покращенню якості послуг, формуванню нової бізнес-культури в Україні. До того ж, для реалізації аутсорсингових проектів в Україну залучаються інвестиційні ресурси для купівлі високотехнологічного електронного устаткування, що дозволяє покращувати навички вітчизняних фахівців з експлуатації та обслуговування цього обладнання. Помітна позитивна динаміка експорту аутсорсингових послуг значно поліпшила позиціонування України як потенційного лідера сфери ІТ за даними різних міжнародних рейтингів. Так, наприклад, за даними звіту «Exploring Ukraine. IT Outsourcing Industry» у 2011 р., обсяг послуг ІТ-аутсорсингу та розробки програмного забезпечення, що надаються в Україні, досяг 1,1 млрд. дол. США, а в 2012 р. – вже 1,6 млрд. дол. США, а число ІТ фахівців, що працюють у цій галузі, склало 25 000 осіб, що на 20 % більше, ніж у попередньому році. А дослідження, проведені в 2010 році Асоціацією аутсорсингу Центральної та Східної Європи (СЕЕОА) та підсумки «Business outsourcing summit – 2010», визначили, що український ринок аутсорсингу інформаційних технологій (разом з румунським та угорським) очолює трійку лідерів з аутсорсингу в регіоні Центральної та Східної Європи [12].

Як варто було й сподіватися, підписання Україною Угоди про асоціацію з Європейським Союзом стимулювало не лише активізацію державної інформаційної політики та розробку відповідної нормативно-правової бази, але й значно посилило активність неурядових організацій на даному напрямі та, зокрема, призвело до ініціювання створення нових організацій громадянського суспільства.

Так, наприклад, Центр дослідження корпоративних відносин, Національна спілка журналістів України та Польський прес-центр виступили з ініціативою створення Європейсько-українського дослідницько-інформаційного центру (ЄУДІЦ). Він має забезпечувати присутність України в європейському медіапросторі та стане інструментом для реалізації інформаційних кампаній України в ЄС і навпаки.

Мету своєї ініціативи його засновники пояснюють тим, що нині існує свого роду «інформаційна прогалина між Україною та Європою». За їхніми свідченнями, повідомлень про Україну безпосередньо із неї у світових ЗМІ небагато, так як у Києві зараз працюють не більше десяти представників світових медіа, а багато міжнародних інформагентцій висвітлюють ситуацію в Україні

через своїх кореспондентів у Москві, що, звичайно, не може не відбиватися на об'єктивності та точності такого інформування.

Тому Європейсько-український дослідницько-інформаційний центр, за задумом організаторів, повинен допомогти вирішити проблему нестачі основної та найбільш важливої інформації про ЄС в Україні та навпаки. ЄУДІЦ має стати постійно діючою платформою для формальних і неформальних дискусій між представниками ЗМІ та представниками дипломатичного корпусу, ЄС, експертної спільноти, політиками, громадськими діячами, тобто, стати постійно діючим інформаційним мостом між Україною та ЄС. Крім цього, Центр поширюватиме новини, коментарі, аналітику про Україну в медіапросторі ЄС, працюватиме над підвищенням обізнаності українського народу про європейські цінності, впроваджуватиме інформаційні кампанії на польському та європейському інформаційних просторах, сприятиме співпраці між ЄС та Україною у політичній, соціальній, культурній площині та ін. Планується також, що на виконання своїх завдань Центр регулярно готуватиме аналітичні огляди подій в Україні (для європейського читача), організовуватиме прес-заходи, конференції, круглі столи, Інтернет-мости, проводитиме дослідження, організовуватиме культурні та мистецькі заходи, прес-тури польських та європейських журналістів до України, проводитиме конкурси для журналістів та інше [13].

Відтак, в Україні останнім часом досить активно відбувається процес удосконалення нормативно-правового забезпечення функціонування громадянського суспільства. Концептуалізація зазначеного процесу відбувається на основі накопичення і осмислення позитивного досвіду співпраці органів державної влади з інститутами громадянського суспільства, а також застосування відповідного світового, переважно, європейського досвіду, що свідчить про наближення до європейських стандартів українських реалій та нашому входженню в європейський інтеграційний простір.

Література

1. Згурська В. Закон України «Про громадські об'єднання»: наближення до європейських стандартів / Валентина Згурська // Сучасна українська політика. — Вип. 26. — К. : Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2012. — 348 с. — С. 98 — 103.
2. Опалько Ю. В. Новий Закон України «Про громадські об'єднання» як інструмент державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства / Юрій Опалько // Сучасна українська політика. — Спецвипуск : Політична наука в Україні : стан та перспективи розвитку. — К. : Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2013. — 348 с. — С. 195 — 203.
3. Лациба М. В. Як розуміти новий закон «Про громадські об'єднання» / М. В. Лациба, А. О. Шимчук. — К. : Укр. незалежн. центр політ. дослідж., 2013. — 66 с.
4. Тищенко Ю., Бакальчук В. Взаємини НУО й влади: між ідентичністю, культурою та політикою / Юлія Тищенко,

Владислава Бакальчук // Рапорт про стан культури і НУО в Україні. — Люблін : Вид-во «Episteme», 2012. — С. 231-243.

5. Україна посіла 46 місце в індексі сприятливого середовища для громадянського суспільства // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gurt.org.ua/news/recent/19548/>

6. Казьмеркевич П. Стан українського громадянського суспільства — спроба діагнозу / П. Казьмеркевич // Рапорт про стан культури і НУО в Україні. — Люблін: Вид-во «Episteme», 2012. — С. 210 — 220.

7. Казьмеркевич П. Вказ. стаття.

8. Когут А. Українське громадянське суспільство 2012 — у пошуках альтернативи / А. Когут // Рапорт про стан культури і НУО в Україні. — Люблін : Вид-во «Episteme», 2012. — С. 221-230.

9. Костырев А. Г. Разумная сила, общественная дипломатия и социальные сети как факторы международной политики / А. Костырев // Полис. — 2013. — № 2. — С. 143 — 149.

10. Всеукраїнська громадська організація «Українська асоціація фахівців інформаційних технологій» (УАФІТ) // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uaftp.org.ua/?q=about>

11. Тищук Т. А., Павлова А. М. Щодо потенціалу і перспектив розвитку ІТ-аутсордінгу в Україні. Аналітична записка / Т. А. Тищук, А. М. Павлова // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1301/>

12. Тищук Т. А., Павлова А. М. Вказ. стаття. [Електронний ресурс].

13. Польські та українські експерти створять організацію, що сприятиме присутності України в європейському медіапросторі [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://osvita.mediasapiens.ua/material/35187>

Белоусов О.С. Концептуалізація державної політики содействия розвитку гражданского общества. — Стаття.

Аннотация. В статье рассмотрены проблемы адаптации законодательства Украины к законодательству Европейского Союза в сфере регулирования деятельности институтов гражданского общества. Внимание акцентируется на задачах органов государственной власти в отношении институционализации потенциала гражданского общества.

Ключевые слова: государственная политика, гражданское общество, институционализация.

Belousov O.S. Conceptualization of a state policy to promote the development of the civil society. — Article.

Summary. The author analyzes the problem of adaptation of Ukrainian legislation to EU legislation. The main focus is on the notion of public authorities of civil society capacity.

Keywords: government policy, civil society, institutionalization.

Дашевська О.В.

*к.е.н., доцент, начальник наукового відділу
Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля*

ВІЙНА УКРАЇНИ: ПОШУК ВНУТРІШНЬОГО КОМПРОМІСУ ЧИ БОРОТЬБА СВІТОВИХ ЛІДЕРІВ

Анотація. В статті розкрито сутність воєнного конфлікту в Україні. Окреслено об'єкт, предмет та учасників конфлікту. Розглянуто цілі воєнного протистояння та його витоки. Проаналізовано політику США, Росії та Євросоюзу щодо подій в Україні.

Ключові слова: війна, воєнний конфлікт, Україна, Росія, США, Євросоюз, зброя.

Актуальність. Лютий 2015 р.: після переговорів у Мінську (Мінськ-2) чекаємо воєнного стану. Це війна, нарешті всі з цим погоджуються, але... Росія заявляє про «геноцид» власного народу українською владою, Європа — про внутрішній конфлікт за підтримки Росії, США обмежуються формальними звинуваченнями російської влади. Але ніхто не наважується пояснити людям, що ж насправді відбувається.

Інтернет рясніє думками політологів, представників влади та військових експертів різних країн світу про події на Україні. Одні ґрунтуються на досвіді вивчення та участі у міжнародних конфліктах, інші посилаються на «високопосадовців». Водночас, всі ці гіпотези не можуть пояснити причини або передумови виникнення воєнного конфлікту та об'єкт самого конфлікту.

Необхідно відзначити, що питання міжнародних конфліктів є актуальним для досліджень. Згідно останніх міжнародних даних, кількість конфліктів щороку зростає, і на початок 2014 р. їх було близько 400¹, з яких біля 40 — війни. За критеріями дослідницького проекту *Correlates of War* університету Мічигану, робочої групи з дослідження причин війни університету міста Гамбург, дослідницького інституту міжнародних конфліктів при університеті міста Гейдельберг, Міжнародного інституту стратегічних досліджень Великобританії, те, що відбувається в Україні відноситься до категорії воєн або воєнних конфліктів:

- участь офіційних збройних сил України у протистоянні;
- тривалість конфлікту більше 6 місяців;
- кількість загиблих бійців тільки з української сторони перевищує тисячу осіб;

— широке застосування важкої зброї, включно з авіацією та артилерією;

— більше п'яти з половиною тисяч жертв конфлікту серед мирного населення;

— більше одного мільйона біженців.

Українські дослідники погоджуються з цим, водночас обмежуються лише загальними коментарями, віддавши дану проблематику на оцінку депутатам та військовим командирам. Більшість публікацій звинувачує «попередню владу» на чолі з В. Януковичем, імперські амбіції Російської Федерації на чолі з В. Путіним та військові помилки командування української армії.

На нашу думку, такі суто «популістські» пояснення не мають під собою ґрунтовного змісту причин та шляхів виходу з конфлікту. Воєнний конфлікт в Україні вже переріс у міжнародний, який визрівав не один рік. Вважається за необхідне розглядати його з позицій провідних наукових течій теорії міжнародних відносин, воєнної справи та конфліктології.

Мета та завдання статті полягають у дослідженні причин виникнення воєнного конфлікту на території України, виокремленні всіх учасників даного конфлікту, обґрунтування об'єкту та мети протистояння.

Огляд літератури. Серед світових науковців, які досліджували питання збройних конфліктів необхідно виділити К. Боулдінга, А. Рапопорта, К. фон Клаузевіца, Л. Козера, К. Райта та інших. Міжнародним конфліктам присвячені праці і вітчизняних вчених: Б. Бузана, Н. Дороніної, Г. Перепелиці, Ш. Султанова, Д. Шеренговського. Розглядаючи різні аспекти виникнення конфліктів, шляхів їх вирішення, поза увагою авторів залишається аналіз та обґрунтування збройних конфліктів з позицій теорії міжнародних відносин.

Спроби осмислення українського воєнного конфлікту в контексті теорії міжнародних відносин робить молодий науковець М. Белесков, який пропонує аналізувати причини конфлікту крізь призму реалістичної, лібералістичної та конструктивістської концепцій [1].

Також можна навести проект «Війна 2014 р.» від газети «Український тиждень» (№24 від 23.10.2014 р.) [2], в якому ґрунтовно проаналізовано воєнний, дипломатичний, юридичний

¹ За даними Гейдельберзького інституту досліджень міжнародних конфліктів

та міжнародний виміри російської політики на Україні під час конфлікту. Деякі передумови конфлікту пояснюють відомі політичні експерти Ю. Фесенко, Д. Джангуров, О. Соскін та інші.

Не дивлячись на значну увагу до даного питання, саме дослідницьких праць щодо українського воєнного конфлікту за майже рік протистояння немає.

Основні результати дослідження. Поняття конфлікту у міжнародних відносинах закріпилося достатньо давно. Особливо західні вчені воліють використовувати термін конфлікт замість війни. Тут можна назвати «загальну теорію конфлікту» К. Боулдінга, «позитивно-функціонального конфлікту» Л. Козера, «конфліктної моделі суспільства» Р. Дарендорфа, «міжнародного конфлікту як особливого роду суспільного конфлікту» К. Дойча, К. Мітчела, Б. Броді, Р. Патнема, М. Хермана тощо. Конфлікт у політичній науці — це соціально-політичне явище, що «служить засобом розв'язання важливих для його суб'єктів політичних питань, відповідно оцінених ними в якості взаємовиключних інтересів, наслідком чого є конфронтаційний характер різного ступеню та масштабу і спеціальні процедури його вирішення» [3].

Цікавим з точки зору українсько-російських відносин є тлумачення конфлікту К. Боулдінгом — розуміння несумісності своїх позицій сторонами конфлікту. Український дослідник М. Головатий дає таке визначення: «Конфлікт політичний — надмірне загострення взаємовідносин сторін у політиці або їх зіткнення, пов'язане з відмінностями їх становища в суспільстві» [4, 69].

Можна сказати, що конфлікт в українському суспільстві та українсько-російських відносинах виник вже давно, задовго до 2014 р. — початку збройного протистояння. Вираженням конфлікту всередині України було різносприйняття суспільством зовнішньої та внутрішньої політики, яке спостерігалось і на горизонтальному рівні (між різними регіонами України та між різними політичними силами), і на вертикальному рівні (між громадою і владою, між гілками влади, між різними верствами населення). У міжнародній площині спостерігалась суперечка між геополітичними цілями України та Російської Федерації, між цілями Росії, США та Євросоюзу відносно України. Так, розбіжності у проєвропейських поглядах західної України з проросійськими східної та південної України, обумовлені географічними кордонами, виробничою інфраструктурою та історичними процесами переносяться і у політичну владу, яка представляє різні регіони. Такі наймасштабніші протистояння спостерігались у 2004 р. — «Помаранчева революція» та у 2013 р. — «Революція гідності».

Декларуючи європейський вектор інтеграції Україна тим самим сповістила Росію про початок виходу з-під її контролю, а це означає і переорієнтація виробництва (доволі дешевого) на інші ринки, і вивід російського флоту з Чорного моря, і перехід на самостійну (не завжди проросійську) зовнішню політику. Проявами такої конфліктної ситуації в українсько-російських відносинах можна назвати «газові війни», «продовольчі війни», відповідну інформаційну політику. Крім того, Україна на світовій арені виступає транзитною або буферною державою, що відображається у геополітиці провідних країн світу — США, ЄС, Росії. Так, для країн ЄС Україна є постачальником дешевої сировини, робочої сили та транзитером російських енергоносіїв. Крім того, незалежна Україна є великим територіальним «шматком», який розділяє ЄС та Росію, при цьому, для країн Євросоюзу Росія потенційно несе військову загрозу, особливо для країн Прибалтики, Польщі. Не дивлячись на закінчення Холодної війни, і США, і Росія зберігають тенденцію до конфронтації. Підтримуючи в Україні проєвропейську позицію США тим самим послаблює територіальний вплив Росії, російську економіку через ряд галузей важкої промисловості.

З урахуванням внутрішніх проблем молодій державі, які підігривались відповідною інформаційною пропагандою як з боку Росії, так і з боку західних країн конфлікт інтересів загострився і перейшов у відкриту конфронтаційну стадію — воєнний конфлікт із зовнішньою підтримкою.

Відмітимо, що сьогодні серед науковців немає єдиної думки щодо віднесення кризової ситуації до збройного конфлікту, військового протистояння чи війни. Часто ці категорії використовуються як синоніми. На наш погляд, можна відокремити між собою збройний конфлікт та війну (воєнний конфлікт), при цьому війна може бути різною за масштабами, учасниками предметом та об'єктом. Збройний конфлікт носить більш локальний характер, не передбачає участь регулярної армії держави та використання важкої зброї і авіації. Збройним конфліктом можна назвати події у січні-лютому 2014 р. у Києві, коли під час масових протестів було застосовано зброю проти демонстрантів, бійців МВС та спецпідрозділу «Беркут».

Класичне визначення війни — «організована збройна боротьба між державами, націями (народами) або соціальними, етнічними та іншими групами» [5]. Більшість авторів згодяться на думці, що війна є соціально-політичним явищем, яке представляє найгострішу форму вирішення конфлікту. Ю. Бадах зазначає, що воєнний конфлікт, як сучасна форма вираження категорії війна, містить такі обов'язкові характеристики:

- воєнно-політичні та оперативно-стратегічні цілі;
- масштаби війни і способи її розв'язання;
- сили й засоби, що використовуються;
- форми і методи збройної боротьби;
- тривалість та інтенсивність бойових дій;
- методи політичного врегулювання;
- підсумки й результати [6].

Виходячи з даних характеристик пропонується і різна класифікація воєнних конфліктів:

1. За цілями: колоніальні, торгові, національно-визвольні, патріотичні, революційні.
2. За масштабом: світові, регіональні, локальні.
3. За методом боротьби: наступальні, оборонні, регулярні, партизанські, позиційні.
4. За місцем ведення: на суші, на морі; повітряні, польові; у місті; горні та інші.
5. За ступенем інтенсивності: конфлікти високої, середньої та низької інтенсивності.
6. За тривалістю: швидкі та затяжні.
7. За засобами боротьби: ядерні та без'ядерні.
8. За учасниками: міжнародні, внутрішні.
9. За характером участі в конфлікті: пряма участь, опосередкована участь.
10. За якістю протидіючих сил: регулярні війська, іррегулярні чи змішані, бандформування, терористичні групи.
11. За способом розв'язання: раптові, ескалація непрямой агресії, оголошення війни.

Цю класифікацію можна продовжити, але необхідно відмітити декілька важливих особливостей:

- різне розуміння війни конфронтуючими сторонами;
- визначення учасників воєнного конфлікту.

Зупинимось на деяких моментах, що безпосередньо стосуються української ситуації. Так, частина населення України війну на сході країни розуміє як патріотичну, інша частина — безпосередньо перебуваюча у зоні конфлікту — як визвольну (від «київської хунти»). Крім того, є третя частина населення держави, в основному мешканці центральних та південних регіонів, сприймає цю війну як боротьбу цивілізацій або двох наддержав — США та Росії. Розуміння українсько-російської кризи у світі також різне: Росія та її сателіти вважають війну в Україні громадянською або внутрішнім конфліктом; країни ЄС, США, Австралія, Японія та ряд інших — вважають цю війну прихованою, а після Мінська-2 вже і не прихованою агресією Росії. Незрозумілою для населення України, та і інших країн світу, є позиція і української влади, яка не називає війну війною, а лише дипломатичним висловом «антитерористична операція». Хоча процедура визнання самопроголошених республік «ДНР» та «ЛНР» терористичними організаціями розпочато лише у

січні 2015 р., коли військові дії точаться вже більше ніж півроку.

Щодо суб'єктів та безпосередніх учасників конфлікту, то за Р. Дарендорфом суб'єктами будь-якого конфлікту можуть бути:

- прямі учасники;
- непрямі, які безпосередньо не виступають конфліктуючими сторонами, але підтримують тим чи іншим способом учасників конфлікту;
- «треті сторони», які опосередковано зацікавлені у вирішенні конфлікту, або є посередниками [7].

Таким чином, суб'єктів воєнного конфлікту в Україні можна визначити так:

1. Безпосередніми учасниками конфлікту в Україні виступають з одного боку сама Україна (Збройні сили, Національна гвардія, добровольчі батальйони), з іншого — народне ополчення самопроголошених республік ЛНР та ДНР.

2. Непрямими суб'єктами конфлікту виступають з одного боку США та ЄС, які економічними та дипломатичними діями підтримують Україну як учасника конфлікту, з іншого — Росія, яка економічними, військовими та іншими діями підтримує ополчення самопроголошених республік.

3. Посередниками можна назвати міжнародні організації, серед яких провідну роль відіграє ОБСЄ, яка проводить моніторингову місію в зоні конфлікту, також ПАСЄ та ООН. До даної групи суб'єктів також можна віднести і Республіку Білорусь, яка представляє свою територію для проведення переговорів щодо мирного урегулювання конфлікту.

Разом з цим, не можна не враховувати анексію Росією АР Крим, що прямо порушило територіальну цілісність України та її суверенітет, що вказує на пряму участь Росії у воєнному конфлікті в Україні.

Ще одним важливим моментом є об'єкт та предмет воєнного конфлікту. І якщо з об'єктом все більш-менш ясно — вся територія України або частина та її населення, то з предметом складніше. З точки зору української держави предметом виступає процес розбудови демократії, який включає боротьбу з корупційним минулим і звільнення від зовнішнього впливу Росії на соціально-політичне життя країни. З боку ЛНР та ДНР — процес боротьби за самовизначення населення Донбасу, за право бути представленими в українській владі та певну самостійність у прийнятті рішень. З боку Росії, як і з боку США — процес захисту державних інтересів, які є протилежними у цих двох державах. З боку ЄС — унеможливлення розгортання воєнних дій безпосередньо біля кордонів Євросоюзу.

І нарешті, останнє, мета воєнного конфлікту. Зрозуміло, що мета є у тієї сторони конфлікту, яка його спровокувала. У сторони, яка обороняється, в даному випадку це Україна, одна мета — захист. Тут згадуються слова Н. Маккіавеллі, який був реалістом, про те, що мета всіх тих, хто коли-небудь розпочинав війну, завжди полягала в тому, щоб збагатитися самому і зробити ворога біднішим. Ці слова наштовхують на думку про те, а хто ж насправді розпочав війну в Україні? Україна, в особі нової влади — навряд чи, адже українська казна і так залишилась порожньою; самопроголошені ЛНР та ДНР — ні, окрім відсутності (якщо відкинути підтримку з боку Росії) потужностей для ведення бойових дій, війна на власній території навряд чи збагатить їх. Євросоюз, на нашу думку, з власної ініціативи, не розпочинав би військових дій біля

своїх кордонів, а тим більш не вв'язувався б у війну з Росією з огляду на економічні інтереси. Крім того, ми можемо спостерігати негативний вплив санкцій проти Росії і на економіку країн ЄС, згадати тільки одні загальновідомі Містралі. Щодо Росії, то тут також важко говорити про її збагачення, адже штучне зниження ціни на нафту та санкції обвалили російську економіку і скільки ще вона зможе витримати, при збереженні або, навіть посиленні санкцій, можна порахувати на пальцях однієї руки. Щодо США, то тут поки що ми спостерігаємо лише незначне підвищення витрат на зовнішню політику та посилення військових навчань.

З метою більш повного розуміння ролі Росії та США варто повернутись до початку розгортання конфлікту — до Майдану і розглянути поведінку обох держав (табл. 1).

Таблиця 1

Порівняльна характеристика політичної поведінки Росії та США під час розгортання конфлікту в Україні (2013 — 2015 рр.)

РОСІЯ	США
<i>Початок: відмова України від асоціації з ЄС, розгін малочисельних протестувальників на Майдані Незалежності у м. Києві 30.11.2013</i>	
Підтримує політику української влади. Офіційно говорить про занепокоєння силовим розгоном.	Засуджує відмову від асоціації. Офіційно говорить про занепокоєння силовим розгоном. Дистанціюється від України, перекладаючи право коментувати на країни ЄС.
<i>Загострення: закони 16 січня 2014 р., збройний конфлікт на Майдані, загибель людей, втеча В. Януковича — 19-22.02.2014 р.</i>	
Підтримка діючої влади кредитом у 15 млрд.дол. (вкуп боргових зобов'язань України). Заклики до переговорів з опозицією та переходу у правове поле вирішення кризи. Участь представників у переговорах В.Януковича з опозицією. Відсутність при підписанні Угоди між владою та опозицією. Заклики до дотримання Угоди.	Приїзд офіційних представників на Майдан (В.Нулланд), телефонні переговори з Джо Байденом. Приїзд на Майдан союзників з Європи. Участь представника союзної держави Польщі у переговорах В.Януковича з опозицією. Підпис Угоди між владою та опозицією Д.Туском. Заява Білого дому про те, що мова про поєдинок між США та Росією не йде. Недотримання Угоди.
<i>Продовження: масові протести у регіонах, на сході та півдні — Антимайдан, трагедія 2 травня в Одесі</i>	
Захоплення АР Крим, незаконний референдум, анексія. Наймасштабніші військові навчання на кордоні з Україною. Фактична відмова від Будапештського меморандуму щодо недоторканності територіальної цілісності України.	Заклик до проведення демократичних виборів, вітання з «перемогою» опозиціонерів на Євромайдані, декларування всебічної підтримки, в тому числі, і фінансової. Фактична неможливість забезпечити гарантійні зобов'язання за Будапештським меморандумом.
<i>Пік: початок війни на сході України</i>	
Підтримка незаконного референдуму про самопроголошення ЛНР та ДНР, поширення російського телебачення з одночасним відключенням українського, постачання зброї ополченню ЛНР та ДНР, вогнева підтримка ополчення з прикордонних районів Росії.	Підтримка фінансових вливань в економіку України з боку МВФ, декларування всебічної підтримки, в тому числі, і зброєю. Санкції проти Росії, дипломатична блокада Росії, формування європейської коаліції проти Росії.

Джерело: Складено автором

У таблиці наведено основні тези, які відомі загалом, щодо політичної поведінки цих двох країн стосовно України. Далі були мінські домовленості, переговори у різних форматах та...ескалація конфлікту.

Що вимушує замислитись про участь США у воєнному конфлікті на Україні? Адже з Росією і так все зрозуміло. Те, що і Росія, і США намагаються звинуватити один одне в ескалації конфлікту. США всебічно підтримує звинувачення проти Росії про її безпосередню участь у військових діях, а Росія — про участь США у внутрішній політиці України, що і призвело до війни. Якщо абстрагуватись від України, а зосередити увагу лише на міжнародному дипломатичному фронті, стає зрозумілим, що все ж таки війна йде між двома великими наддержавами за перерозподіл світового впливу, а Україна лише територія, на якій ведуться безпосередні бойові дії і яка використовується тією чи іншою стороною для міжнародних спекуляцій.

Таким чином, є всі підстави розглядати український воєнний конфлікт як міжнародний, метою якого є реалізація геополітичних інтересів усіх суб'єктів даного конфлікту. На нашу думку, такі геополітичні інтереси можна представити у вигляді схеми (рис. 1).

Виходячи з даної схеми головною метою даного протистояння виступає можливість пріоритетного впливу на міжнародні відносини та підтвердження або набуття ролі світового лідера.

Все вищевикладене дозволяє говорити про те, що для України є лише два шляхи розв'язання воєнного конфлікту: мирний — запропонувати сторонам домовитись; воєнний — воювати за власне, дійсно самостійне майбутнє. Водночас реалізувати дані варіанти не представляється можливими

на даному етапі. Мирний план передбачає пряму участь всіх сторін конфлікту: України, Росії, США та Євросоюзу, при тому, що троє з них не визнають себе учасниками конфлікту. Воєнний план Україна наразі не може реалізувати з декількох причин: по-перше, немає достатньої військової потужності щоб протистояти російській армії у випадку її прямої агресії; по-друге, звернення по допомогу до Європи та США поки що не принесли результатів і навряд чи принесуть, адже тоді прийдеться визнавати свою безпосередню участь у війні, а це вже зовсім інший міжнародний політичний «розклад». Тут можна сподіватись лише на оборонну зброю. Крім того, отримавши військову допомогу з боку інших країн Україна втратить самостійність у прийнятті геополітичних рішень і знову опиниться «поміж двох вогнів». Можливий третій варіант — «заморожування» конфлікту. Зараз лідерами країн ЄС (Німеччини та Франції) відбувається спроба дипломатично урегулювати деякі питання щодо припинення вогню та запобігання гуманітарній катастрофі у зоні конфлікту. Водночас, «заморожування» конфлікту для України також не вирішує проблеми, адже окрім постійної військової загрози, Україна повинна бути ще і фінансово утримувати та відбудувати дану територію, що в теперішніх умовах призведе до повного економічного занепаду. Крім того, такий варіант розв'язання воєнного конфлікту не дозволить реалізувати цілі, які поставили собі його учасники, а значить, рано чи пізно знову буде ескалація.

Висновки. Український воєнний конфлікт оголив всі проблеми міжнародних відносин і світової політики, які не зникли після Другої світової війни. Розвиток подій в Україні свідчить, що боротьба цивілізацій триває і поки що в біполярному

Джерело: Складено автором

Рис. 1. Схема взаємозв'язку геополітичних інтересів учасників воєнного конфлікту в Україні

світі. Можна прогнозувати новий етап Холодної війни, яка не закінчувалась, а було лише тимчасове перемир'я. Окрім того, не можна не враховувати й інші центри сили, насамперед, Китай та арабські країни.

Література

1. Белесков М. Українсько-російська війна як виклик для теорії міжнародних відносин / М. Белесков // Молодіжний інформаційно-аналітичний журнал «Штрих-код» [Електронний ресурс], 19.10.2014 р. — Режим доступу: mskod.com/ukrainsko-rosiyska-viynayak-viklik-dlya-teoriyi-mizhnarodnih-vidnosin/
2. Війна 2014 року // газета «Український тиждень». — 2014 р. — № 24.
3. Шеренговський Д.В. Поняття та сутність міжнародного конфлікту в науці про міжнародні відносини / Д.В. Шеренговський // Актуальні проблеми політики [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.stattionline.org.ua/politologiya/30-politika/1345-ponyattya-ta-sutnist-mizhnarodnogo-konfliktu-v-nauci-promizhnarodni-vidnosini.html
4. Головатий М.Ф. Політичний менеджмент : навч. посіб. для вузів / М.Ф. Головатий. — К. : МАУП, 2005. — 264 с.
5. Війна // Большой энциклопедический словарь [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.vedu.ru/bigencdic/11800/>
6. Бадах Ю. Причины возникновения та класифікація воєнних конфліктів / Ю. Бадах // Военна історія. — 2004. — №3-4. — С. 25-32.
7. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта / Р. Дарендорф // Социологические исследования. — 1994. — № 5. — С. 142-147.

Дашевская О.В. Война Украины: поиск внутреннего компромисса или борьба мировых лидеров. — Статья.

Аннотация. В статье охарактеризовано сущность военного конфликта на Украине. Очерчено объект, предмет и участники конфликта. Рассмотрено цели военного противостояния и его истоки. Проанализировано политику США, России и Европы относительно событий в Украине.

Ключевые слова: война, военный конфликт, Украина, Россия, США, Евросоюз, оружие.

Dashevs'ka O.V. War of Ukraine: search of internal compromise or fight of world leaders. — Article.

Summary. In the article essence of military conflict is described on Ukraine. It is outlined object, object and participants of conflict. The aims of military opposition and his sources are considered. Politics of the USA, Russia and Europe is analysed in relation to events in Ukraine.

Keywords: war, military conflict, Ukraine, Russia, USA, European Union, weapon.

Каравайцева О.В.

*аспірантка кафедри соціальних теорій
НУ «Одеська юридична академія»*

ВИБОРЧА РЕФОРМА В РЕСПУБЛІЦІ АЛБАНІЇ

Анотація. В статті освітлюється процес становлення виборчої системи Республіки Албанії з моменту визнання незалежності до теперішніх часів. Проаналізовано виборче законодавство Республіки Албанії та відповідність останнього базовим європейським електоральним стандартам і загальнодемократичним принципам. Розглянуті виборчі реформи 2008 та 2012 років та виявлені проблеми існуючої виборчої системи пропорційної більшості.

Ключові слова: Республіка Албанія, виборча система, реформа виборчої системи, Європейська комісія Ради Європи, принципи виборчого права, Виборчий кодекс Албанії, розподіл мандатів, формула д' Ондта, пропорційна більшість.

Проблема удосконалення виборчого законодавства до стандартів сучасних демократичних країн посідає важливе місце у державній політики більшості постсоціалістичних та пострадянських країн світу. Особливо вона актуальна для Албанії, яка обрала шлях європейської інтеграції і перед нею виникла необхідність сформувавши виборче законодавство відповідно до стандартів Європейського Союзу. Дослідження виборчих реформ, які були проведені в Албанії в останньому сторіччі є корисним досвідом для формування та становлення виборчої системи в Україні, оскільки однією з основних цінностей в демократичному суспільстві є захист виборчих прав і свобод громадян. Вибір виборчої системи є одним з конституційних і інституційних рішень найбільш важливих для будь-якої демократії.

Удосконалення виборчої системи Албанії почалося завдяки зміні політичного курсу країни в цілому в грудні 1990 року, а саме з конституції Народної Соціалістичної Республіки Албанії був виключений пункт про керівне положення Албанської партії праці, а виборчий закон від 13 листопада 1990 року затвердив нову виборчу систему, що базується на принципі багатопартійності. Відповідно до Закону про основні положення конституції від 29 квітня 1991 року, що відмінив дію колишньої конституції, Албанія проголошена парламентською республікою. Нове офіційне найменування держави — Республіка Албанія. Згідно з конституційними змінами, громадянам гарантувалося вільне волевиявлення на виборах,

міжпартійна конкуренція і демократично вибраний уряд. У 1993 році, жовтні 1994 року і лютому 1995 року робилися неодноразові спроби замінити тимчасову конституцію постійним документом, але всі вони виявилися безуспішними із-за політичного протипротива і нестабільного положення в країні.

На парламентських виборах 90-х років 20 сторіччя мінялися або загальне число місць в парламенті, або сама процедура голосування. У 1997 було прийнято поєднання двох принципів: голосування в два тури і вибори на підставі пропорційного представництва. З 155 депутатів однопалатного парламенту (Народного зібрання — Кувенда), вибраних прямим загальним голосуванням, 115 пройшли по одномандатних округах в результаті повторного голосування, а 40 — на основі пропорційного представництва. При першій системі кандидат повинен набрати більшість голосів, але якщо в першому турі жоден з кандидатів його не отримає, через тиждень проводиться повторне голосування, на якому виставляються кандидатури двох претендентів, що набрали найбільше число голосів в першому турі. При системі пропорційного представництва відсоток голосів, отриманих кожною партією, прямо відповідає кількості місць, які відводяться представникам цієї партії в Народному зібранні.

Конституція, що діє, прийнята парламентом 21 жовтня 1998 року і схвалена на референдумі 22 листопада того ж року. Згідно конституції, Албанія — парламентська республіка. Нова конституція закріплює принцип розділення властей, багатопартійність, гарантує недоторканість приватної власності, права людини і свободи, включаючи свободу слова, релігії, преси, зборів і організацій. Згідно конституції Албанії главою держави є президент. Парламент країни — однопалатний Кувенд, що складається з 140 членів. 100 депутатів обираються по мажоритарній системі в одномандатних округах (у два тури), 40 — за партійними списками з чотиривідсотковим бар'єром. Термін повноважень депутатів — 4 роки. Територія Албанії ділиться на 12 областей (алб. qark, мн.ч. qarqe), які у свою чергу діляться на 36 округів (алб. greth, мн.ч. grethe), (peti) і 373 муніципалітети. У кожного округа є своя Рада, що складається з декількох муніципалітетів [1].

Албанська конституція передбачає змішану виборчу систему і регулює її в деталях. Зокрема, вона обумовлює, що сто депутатів повинні обиратися за мажоритарною системою в одномандатних округах, а сорок мандатів «вирівнювання» заповнюються на національному рівні для поліпшення пропорційності; вона також встановлює бар'єр у 2,5 % для окремих партій та 4 % для їх блоків 30. Комісія, яка була залучена до розробки проекту конституції, вважала, що ці деталі повинні бути включені, щоб захистити виборчий закон від змін перед кожними виборами. Таке рішення відображало конкретні обставини в Албанії, проте інші країни можуть не вважати необхідним визначення чинної виборчої системи в своїх конституціях.

В Албанії основна реформа виборчої системи була проведена в 2008 році. Тріада цінностей, складових європейської конституційної спадщини, — права людини, верховенство права і демократія — немислимі без належного захисту виборчих прав. Тому, саме дана область є однією з найбільш розроблених і вивчених в європейському праві і, як наслідок, найбільшою мірою інкорпорованою в конституційні правові порядки держав. Європейська комісія Ради Європи за демократію через право (далі — Комісія) розробила «Зведення норм, що рекомендувалися, при проведенні виборів», які є свого роду ідеальною моделлю виборчого кодексу для європейських держав [2]. В доповіді пояснення до даного документа вказується, що «ці принципи складають особливий аспект європейської конституційної спадщини, які можна сповна обґрунтовано назвати “загальноєвропейським досвідом в області виборів”» [3].

Цей досвід включає два аспекти: по-перше, базові положення, якими є конституційні принципи виборчого права, такі як загальне, рівне, вільне, таємне і пряме голосування, а по-друге, принцип, згідно з яким достовірно демократичні вибори можуть проводитися лише в разі дотримання демократичною державою певних базових умов, заснованих на верховенстві права, таких як пошана основних прав, стабільність виборчого законодавства і дотримання ефективних соціальних гарантій. У основі виборчої спадщини Європи лежать п'ять принципів: загальне, рівне, вільне, таємне і пряме виборче право. До них можна додати регулярність проведення виборів. На думку Е.А. Гагаєвої, відносно висунення кандидатів представляє інтерес активно просувне Комісією положення про те, що закон не повинен вимагати збору підписів більш за один відсоток виборців у відповідному окрузі. Дане положення втілене в ст. 69 Виборчого кодексу Албанії [4].

Принцип рівності активно захищається Комісією в її висновках. Так, в висновку виборчого кодексу Албанії Комісія вказала на те, що норма про право лідерів політичних партій вказуватися на чолі списку є порушенням принципів рівності і заборони дискримінації [5]. Проте принцип рівності у виборчому праві коректується в даний час двома аспектами: по-перше, тенденцією до встановлення паритету жінок і чоловіків, по-друге, прагненням врахувати права національних меншин. Так, ст. 67 виборчого кодексу Албанії містить норму про те, що в кожному виборчому окрузі мінімум 30 % кандидатів списку і (або) трьох перших кандидатів, що фігурують в списку, повинні належати до іншої статі по відношенню до останніх кандидатів списку» [6].

Відносно принципу свободи виборів Комісія в Зведенні рекомендаційних норм вказала, що на держави в цій області покладаються деякі позитивні зобов'язання: забезпечити участь у виборах висунутих кандидатів; дати виборцям можливість ознайомитися із списками кандидатів і відомостями про окремих кандидатів; вище перелічена інформація має бути доступна на мовах національних меншин. Реалізація даних позитивних зобов'язань тісно пов'язана з питанням освітлення виборів в ЗМІ, який також складає один з моментів, що пильно розглядаються Комісією. Так, ст. 81 Виборчого кодексу Албанії передбачає, що «державне телерадіомовлення надає рівний час в ефірі партіям, що набрали до 20 % місць в Асамблеї на попередніх виборах. Партії, що набрали більше 20 %, мають право на додатковий час». На думку Комісії, дана норма не є справедливою, оскільки не забезпечує рівність партій, а тому потребує того, що передивляється.

Ще одним важливим питанням виборчого права є організація виборів неупередженим органом. Згідно із Зведенням, там, де відсутня багатолітня традиція незалежності адміністративних властей від органів політичної влади, на всіх рівнях — від загальнонаціонального до окремої виборчої ділянки — повинні створюватися незалежні неупереджені виборчі комісії. Такі комісії створені більшістю держав Східної Європи. Рекомендації Венеціанській комісії направлені, як правило, на зміцнення їх незалежності [6].

Як вже було зазначено, в Албанії 21 квітня 2008 р. були внесені зміни в Конституцію, направлені на визначення статусу Центральної виборчої комісії. З вказаного моменту її статус визначається лише Виборчим кодексом. Згідно з процедурою, передбаченою ст. 14, 15 Виборчого кодексу, чотири члени ЦВК висувуються більшістю в Парламенті, а три що залишилися — парламентською опозицією. Члени ЦВК обираються

Парламентом, процес призначення включає декілька етапів, що дозволяють різним парламентським групам взяти участь.

Таким чином, можна говорити про формування європейської виборчої спадщини — системи положень, що є певним стандартом в області виборчого права для європейських держав. Дані цінності поступово знаходять закріплення у виборчому законодавстві держав Східної Європи, стаючи, таким чином, загальними для всього континенту. Європейська виборча спадщина базується на принципах загального, рівного, таємного, вільного і прямого виборчого права, а також принципі регулярного проведення виборів. Порядок вживання цих принципів також є таким, що становить європейського стандарту в області виборчого права. Крім того, невід'ємними складовими положень є наявність незалежних і неупереджених органів, організуючих виборчий процес, рівність в питанні освітлення виборчих кампаній, допуск національних і міжнародних спостерігачів, наявність адекватної процедури оскарження порушення виборчих прав.

Зміна виборчої системи пропорційної більшості мажоритарно- пропорційною — суть проведення виборчої реформи 2012 року в Албанії. Характеристика пропорційної виборчої системи є те, що розділення мандатів робиться на національній основі, тоді як конкуренція в регіональному списку (по формулі д' Ондта). Розподіл місць на національному рівні забезпечує вищу пропорційність, тому що: 1) мандати по всій країні заробили під час роботи в кожному окрузі за чисельністю населення; 2) учасники конкуруватимуть з фіксованою послідовністю; 3) право на вигоду від нарахування мандатів лише у партій, які перевищують поріг 5 % на національному рівні. Для цього, по загальнонаціональним результатам, кожен з учасників є наповнювачем регіональних партійних списків; 4) **розрахунок місць для кожних з учасників відбувається на національному рівні**, де вся територія країни є єдиним виборчим округом; 5) **квоти місць для кожного з учасників** потім ділиться між регіональними списками партій на основі голосів, які забезпечують кожен партійний список у відповідних регіонах. Таким чином, обласний конкурс впливає лише на розподіл місць, отриманих на національному рівні, між регіональними списками. Тактика, яка відкриває зелене світло для будь-якого альтернативного політичного плюралізму і багатопартійності безумовно, сприятиме в парламенті. Також велике число кандидатів в рамках кампанії буде дійсно мобілізувати підвищення їх ефективності, тому обов'язково призведе до збільшення необхідності підтримки кожного учасника виборів [7].

На думку голови ЦВК Албанії Арбена Рістані, «мажоритарно-пропорційна система вимушує політичні сили вступити в боротьбу за голоси виборців, що заставляє підвищувати інтелектуальний рівень кандидатів в депутати». Ще одна перевага в порівнянні з попередніми виборами представляє адміністрацію виборчого процесу. Вперше весь процес виборів супроводжується електронною камерою. «**Підрахунок голосів здійснюватиметься з електронними камерами**. Це приведе до легкості в управлінні виборами, а також підвищення прозорості, оскільки сторони зможуть мати матеріал в електронному вигляді, яка виникає в результаті зйомок кожного Голосування, в якому враховуються», — сказав Арбен Рістані. Дуже важливо, що програвши, сторона змирилася з поразкою. Ні у одному з попередніх парламентських виборах, що відбулися в Албанії не було з боку програвшої сторони визнання поразки [8].

Одне з нововведень в реформі 2012 року, яке відповідає вимогам електорату і відповідає рівню сучасного суспільства є гендерна проблематика. Нові зміни відповідно до закону зобов'язав сторони, що 30 % їх запропонованих кандидатів в депутати склали жінки. Це нововведення приносить з собою значні зміни в політичному ландшафті парламенту Албанії: з 140 членів парламенту, як очікується обрати, складають 42 жінки [9].

Необхідно зазначити, що Албанія також знайшла спосіб розв'язання проблеми рівних можливостей. Рівність можливостей означає, що засоби масової інформації повинні не тільки бути безсторонніми у виборчих передачах, але також повинні бути безсторонні більш загально, зокрема під час агітації. Дійсно, упередженість засобів масової інформації чи принаймні тенденція висвітлення діяльності влади й ігнорування діяльності опозиції є постійною проблемою. Проте рівність можливостей можна розуміти двома способами. Рівність може бути «строгою» або «пропорційною». Строга рівність означає однаковий підхід до усіх партій незалежно від їх представлення у поточному парламенті чи виборчої підтримки. Це суттєво при використанні державної підтримки для виборчих цілей. Пропорційна рівність означає врахування виборчих результатів партій (голосів чи мандатів) при розподілі радіо- та телевізійного ефірного часу чи державних коштів [10].

Відповідно до ст.ст. 103, 139 Виборчого кодексу Албанії розподіл ефірного часу на державному радіо та телебаченні проходить близько до строгої рівності: у першому турі усім партіям, представленим у парламенті, надається однаковий ефірний час, не менший від 15 хвилин, тоді як партіям, які не мають парламентських мандатів, надається по 10 хвилин; державні кошти, з іншого боку,

надаються партіям на суттєво пропорційній основі: 10% розподіляються порівну між партіями, які зареєстровані для участі у виборах; 30% розподіляються порівну між партіями, представленими у парламенті чи у місцевих радах; нарешті, 60% розподіляються пропорційно до кількості голосів, отриманих на останніх національних або місцевих виборах; партії, котрі не змогли отримати 2,5% голосів, повинні повернути суму, отриману ними.

Вживання нової виборчої системи, пропорційної більшості на парламентських виборах 2013 року збігається з новим етапом євроатлантичної інтеграції процесу Албанії. Це робить необхідним влаштування виборів вільних, справедливих і відповідно до міжнародних стандартів. Необхідно зазначити, що вдалим проведенням виборчих реформ стало завдяки тому, що у червні 2014 року Албанія стала кандидатом в члени Євросоюзу [11].

Отже, 23 червня 2013 року пройшли сьомі парламентські вибори після падіння комунізму в 1991 році і становлення на демократичний шлях розвитку країни. Після більш ніж 20 років оновлення виборчого законодавства, в Албанії відбувся вибір на зустріч міжнародним демократичним стандартам. Важливим кроком на шляху до членства Албанії в ЄС це проведення демократичних виборів і прихильність політичних лідерів країни до демократичних принципів Європейського союзу за міжнародною шкалою стандартів.

Змінений виборчий кодекс прийнятий в липні 2012 року при широкій підтримці обох основних партій, направлений на укріплення правової основи парламентських виборів 2013 року. Результати оцінки Національного демократичного інституту виборів 2013 року підкреслили той факт, що якщо нинішня виборча база належним чином буде реалізована, результати виборів в країні будуть однорідними і неупередженими, це заслужить довіру населення і визнання результатів виборів.

Таким чином, в даний час можна говорити про формування виборчого законодавства в Албанії відповідно до європейської виборчої спадщини — системи положень, що є певним стандартом в області виборчого права для європейських держав. Європейська виборча спадщина базується на принципах загального, рівного, таємного, вільного і прямого виборчого права, а також принципі регулярного проведення виборів. Невід'ємними складовими положень є наявність незалежних і неупереджених органів, організуючих виборчий процес, рівність в питанні освітлення виборчих кампаній, допуск національних і міжнародних спостерігачів, наявність адекватної процедури оскарження порушення виборчих прав. Завдяки проведеній виборчої реформи Албанія

наблизилася до демократичних стандартів Європейського Співтовариства. Однак, залишилось ще багато невирішених проблем, таких, як протиріччя, неоднозначність та пропуски в правовій базі, регулюючий вибори, проблеми незалежності органів адміністрування виборів (ОАВ), це включає в себе відсутність функціонального розділення між ОАВ та виконавчими органами, а також прямий або непрямий вплив державних органів на ОАВ, проблеми з точністю реєстрації виборців, обмежили здійснення права голосу окремих осіб, проблема ведення актуальних та точних списків виборців, насильницькими інцидентами та інше.

Література

1. Конституция Республики Албания от 21 октября 1998 года. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/albania/albani-r.htm
2. CDL-AD (2002) 23, 30.10.2002, Европейская Комиссия за демократию через право, «Свод рекомендуемых норм при проведении выборов. Руководящие принципы и пояснительный доклад» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.venice.coe.int>
3. CDL-AD (2009) 032, 5.08.2009, Commission europeenne pour la democratie par la droit, Avis conjoint sur le code electorale de «l'ex-Republique yougoslave de Macedoine» tel que revise le 29 octobre 2008 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.venice.coe.int>
4. Гагаева Е.А. Влияние европейского права на формирование избирательного законодательства государств Восточной Европы [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-evropeyskogo-prava-na-formirovanie-izbiratel'nogo-zakonodatelstva-gosudarstv-vostochnoy-evropy#ixzz3WMAfh8kF>
5. CDL-AD (2009) 005, 13.05.2009, Commission europeenne pour la democratie par la droit, Avis conjoint sur le code electorale de la Republique d'Albanie [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.venice.coe.int>
6. Избирательный кодекс Республики Албании утвержденный Законом № 10019 от 29.12.2008 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.osce.org/sq/node/99249%3Fdownload%3Dtrue&prev=search>
7. Избирательный кодекс Республики Албания (Утверждено Законом №. 10019, от 29.12.2008 с изменениями, внесенными Законом №. 74/2012 от 19.07.2012) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.osce.org/sq/node/99249%3Fdownload%3Dtrue&prev=search>
8. Ani Ruci Plqparlisl e sistemit tlr zgjedhor pl Shqiprli 26.05.2009 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dw.de/p/%25C3%25ABrpar%25C3%25ABsit%25C3%25AB-e-sistemit-t%25C3%25ABri-zgjedhor-n%25C3%25AB-shqip%25C3%25ABri/a-4280833&prev=search>
9. Women candidates discuss voter outreach.Women candidates discuss voter outreach June 23, 2013 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.wdn.org/ru/news-events-press-center/events>
10. CDL (2002) 7 rev Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права // Матеріали Венеціанської Комісії [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.eli.org.ua/upload/Europe_III.pdf?PHPSESSID=e08e84b7dc2388f5bab4fa7460d3605c
11. Албанія стала кандидатом в члени Євросоюзу 24 июня 2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://world.lb.ua/news/2014/06/24/270845_albaniya_stala_kandidatom_chleni.html

Каравайцева О.В. Избирательная реформа в Республике Албания. — Статья.

Аннотация. В статье освещается процесс становления избирательной системы Республики Албании с момента признания независимости до настоящего времени. Проанализировано избирательное законодательство Республики Албания и соответствие последнего базовым европейским электоральным стандартам и общедемократическим принципам. Рассмотрены избирательные реформы 2008 и 2012 годов и выявлены проблемы существующей избирательной системы пропорционального большинства.

Ключевые слова: Республика Албания, избирательная система, реформа избирательной системы, Европейская комиссия Совета Европы, принципы избирательного права, Избирательный кодекс Албании, распределение мандатов, формула д'Ондта, пропорциональное большинство.

Karavaitseva O. Electoral reform in the Republic of Albania. — Article.

Summary. The article highlights the process of formation and transformation of the electoral system of Republic of Albania since the recognition of its independence till present time. The electoral legislation Republic of Albania and its compliance with the basic European electoral standards and general democratic principles was analysed in the paper. Electoral reforms are considered 2008 and 2012 and found out the problems of the existent electoral system of proportional majority.

Keywords: Republic of Albania, electoral system, election reform, European commission of Advice of Europe, principles of the right to vote, Electoral code of Albania, distributing of mandate, formula of d' Ondta, proportional majority.

Кушніренко І. Ю.

к. політ.н.,

*доцент кафедри українознавства та соціальних наук
Одеського державного екологічного університету*

Кантаржи Н. І.

*старший викладач кафедри українознавства та соціальних наук
Одеського державного екологічного університету*

ЕТНОПОЛІТИКА УКРАЇНИ В ОРІЄНТИРІ НА МОВНІ ПРАВА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

Анотація. У статті проведено аналіз сучасної етнополітики України. Виявлено проблемні питання щодо мовних прав національних меншин та запропоновано шляхи їх вирішення. Підкреслюється актуальність та важливість досліджуваного питання для подальшого вирішення соціально-політичної ситуації в Україні.

Ключові слова: етнополітика, мовні права, національні меншини, толерантність.

В умовах дестабілізації політики, економіки, соціальної сфери в Україні, частково, міжнародних відносин, в період, коли одна третина українського народу є носієм сепаратистських настроїв і тим самим ставить під загрозу територіальну цілісність і принцип непорушності кордонів України, у другій третині життєва ментальність, яка склалася історично, має конформістський та очікувальний характер за сценарієм «якось воно буде», а остання третина намагається відстояти національну гідність, захищаючи її на полі бою, актуальним є мовне питання, яке в умовах численних криз в історії незалежної України був вагомим показником толерантності або нетерпимості етнополітики держави.

При здійсненні історіографічного аналізу досліджуваної проблеми, на нашу думку, літературу можна систематизувати і класифікувати в дві групи. До першої слід віднести роботи історико-правового характеру Бикова О.М., Бондарьової С.К., Дмитрієва А.І., Жванії Г.Е., Кривицької О., Паніної Н., Шрагіної Л.І., в яких аналізується розвиток прав національних меншин протягом усієї історії Української державності. Другу групу становлять наукові роботи Абашидзе А.Х., Мицика В.В., Кимлічка В., Кушніра В., Мармазова В.Є., Ротар Н.Ю., Піляєва І.С., Назаровича А., Товта М., Трохимчика С., Юрьєва С.С. з проблем політико-соціального та міжнародно-правового регулювання досліджуваного питання як в історичному минулому, так і в сьогоденні, що дозволяють здійснити науковий аналіз сучасного стану

розвитку з цієї проблеми у взаємодії норм моралі, політики, міжнародного та національного права.

Метою дослідження є визначення проблем етнополітики України в орієнтирі на мовні права національних меншин та шляхів їх вирішення задля розвитку та саморегуляції суспільства.

Мовне питання є актуальним впродовж всієї історії існування та становлення української народності. Історично склалося так, що українці споконвіків відчувають утиснення з цього приводу. «Мовні кайдани» були на нас при Речі Посполитій, при монголо-татарському поневоленні, при Російсько-імперському ярмі та в роки СРСР. На тлі такого величезного проміжку часу, роки незалежності — крапля в морі. Тому «наша людина» бажає цілковито відчутти свою приналежність до «історичної справедливості» і не поспішає ділитися своїми правами з «іншими», побоюючись дежавю. В міжнародному праві та практиці така «обережність» має назву — «нетерпимість» чи «інтолерантність».

Але ж Україна — багатонаціональна держава, тому, навіть при наявності великого відсотку толерантності до національних меншин, розгойдування мовного питання є, нічим іншим, як звичайною справою для політичних сил, при чому немає різниці — це сили провладні чи опозиційні.

Так, першою резонансною політико-соціальною подією середини 2000-х на Україні, у світлі мовних прав національних меншин, стали рішення двох міських та однієї обласної рад з приводу визнання російської мови як регіональної. А саме — «в означенні Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», 6 березня 2006 року Харківська міська рада (міський голова В. Шумілкін) у Рішенні № 43/06, 25 квітня 2006 року Луганська обласна рада (голова ради В. Голенко) у Рішенні № 2/13 та 26 квітня 2006 року Севастопольська міська рада (голова ради В. Саратов) у Рішенні № 11 постановили визнати російську мову в місті Харкові, в Луганській області та на території міста Севастополя регіональною, «такою,

що потребує охорони і розвитку в спосіб, який не перешкоджає розвитку державної української мови» регіональною.

Як бачимо, ці рішення є однобокими, тобто далеко не толерантними по відношенню до більшості національних меншин України, так як переслідують розширення лише російськомовних прав.

Однак тодішній Міністр юстиції України Сергій Головатий 10 травня 2006 року в юридичному висновку Міністерства юстиції щодо рішень деяких органів місцевого самоврядування (Харківської міської ради, Севастопольської міської ради і Луганської обласної ради) стосовно статусу та порядку застосування російської мови в межах міста Харкова, міста Севастополя і Луганської області дав дуже розгорнуте та професійне обґрунтування незаконності цих рішень.

Він зазначив, що спільним для вищезазначених рішень є те, що у кожному з актів відповідного органу місцевого самоврядування міститься посилення на так звану «Європейську Хартію регіональних мов або мов національних меншин», яка була підписана від імені України 2 травня 1996 року та ратифікована Верховною Радою України 15 травня 2003 року.

Ратифікація Україною цієї Хартії у такому вигляді, як це було вчинено 15 травня 2003 року, об'єктивно спричинила виникнення в Україні низки гострих проблем юридичного, політичного та економічного характеру. Головними причинами цього є як неправильний, на думку С. Головатого, офіційний переклад тексту документа українською мовою, який був доданий до Закону про ратифікацію Хартії, так і хибне розуміння об'єкта і мети Хартії.

Він зазначив, що автентичні тексти Хартії, укладеної офіційними мовами Ради Європи — англійською і французькою, чітко вказують на те, що у цьому акті міжнародного права йдеться достеменно не про «регіональні мови або мови меншин», а про єдине поняття — «регіональні або міноритарні мови». Понад те — як зазначено у пункті 11 Пояснювальної записки до Європейської Хартії: «Метою Хартії є захист та підтримка регіональних або міноритарних мов, а не мовних меншин».

Об'єктом Хартії, тобто тим предметом, на який її безпосередньо спрямовано, є захист мов, котрим загрожує зникнення. Отже, об'єктом Хартії є мови, які опинилися під загрозою як етнокультурне явище, а не мовні права національних меншин, які проживають у певних регіонах держави.

Тому С. Головатий зробив висновок, що російська мова жодним чином не потрапляє під визначення регіональної або міноритарної мови (як його наведено в Хартії), оскільки ця мова

використовується в межах території України в багатоманітних функціональних сферах та на надзвичайно широкій території (не в одному географічному просторі). Вона не потребує особливого захисного режиму через загрозу свого зникнення. Навпаки — у багатьох регіонах України вона є домінуючою та навіть такою, що через своє панівне становище загрожує зникненню інших мов, включно з українською [1].

Окрім цього, хибне розуміння сутності та спрямованості Хартії на час її ратифікації Верховною Радою України (і не в останню чергу через помилковий переклад українською мовою) спричинило грубу помилку в тій частині тексту Закону про ратифікацію, що передбачає «захист» неіснуючих мов — «грецької» та «єврейської» (в сучасних умовах громадяни України відповідного етнічного походження послуговуються новогрецькою мовою та мовою ідиш). З огляду на те, що таких мов, як «грецька» і «єврейська», не існує в природі, а Закон України тут передбачає захист мов грецької та єврейської національних меншин (що не є об'єктом Хартії), то ні Хартію, ні Закон України (про її ратифікацію) у цій частині на практиці виконати неможливо.

Істотним недоліком Закону України (про ратифікацію Хартії) є те, що він не передбачає захисного режиму тим мовам, які насправді потребують його, бо перебувають на межі зникнення. Йдеться, зокрема, про такі мови, що нагально потребують державного захисту в Україні: гагаузька, ідиш, караїмська, кримсько-татарська, кримчацька, ромська, урумська, асирійська та інші.

Як нам відомо, компетенція визнавати ту чи іншу мову на території держави як регіональну або міноритарну та поширювати на неї захисний режим належить виключно державі — в особі її відповідних органів (що стосовно до української практики узгоджується з положеннями статей 10 і 92 Конституції України — статус мов визначається законом держави, який ухвалює Верховна Рада України).

Якщо говорити про зачатки такої ідеї та проведення національної політики з мовних питань національних меншин саме сьогодні, то перш за все треба вирішити питання, яке залишається спірним та актуальним майже 3 роки — це суперечливий, так званий закон «Ківалова-Колесніченко». Закон «Про засади державної мовної політики» набув чинності 10 серпня 2013 року. Ним передбачено, що у 13 регіонах України російська мова отримує статус регіональної, що практично прирівнює її до державної. Закон дозволяє використовувати в офіційному діловодстві не українську мову, а ту, якою в конкретному регіоні розмовляє не менш як 10% жителів.

Свого часу ухвалення закону викликало хвилю протестів по всій Україні. Опозиція заявляла, що закон прийнятий з істотними порушеннями. Верховна Рада 23 лютого 2014 р. визнала закон таким, що втратив силу. Однак тодішній в.о. президента України і голова ВР Олександр Турчинов відмовився схвалити скасування цього закону. Майже на рік про цю ситуацію «забули». А 13 лютого 2015 Конституційний суд України відкрив провадження за поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності «мовного закону» Конституції України. Саме ж подання надійшло до Конституційного суду ще 10 липня 2014 р. [2].

Можна лише констатувати, що окрім інших важливих чинників, від рішення Конституційного суду також залежить подальший розвиток політико-соціальних суперечностей України на національному та міжнаціональному рівні, інакше це питання було б вже давно вирішено провладними силами.

Ще однією «неприємністю» у правовому полі мовних прав національних меншин є Концепція державної мовної політики від 15 лютого 2010 року. Серед очікуваних результатів реалізації Концепції, було твердження, згідно з яким планомірне виконання завдань мовної політики має створити умови для утвердження державності української мови, підвищення її престижу, набуття нею рис перспективності і авторитетності, а також забезпечити вільний і безконфліктний розвиток мовної самобутності національних меншин України. Але вище зауважується, що нормалізації мовної ситуації в державі заважають не лише відсутність ефективної державної мовної політики, але й політизація мовного питання, політичні спекуляції з боку певних внутрішньо- і зовнішньополітичних сил, які свідомо прагнуть викликати штучне протистояння в суспільстві. Тому, надання статусу державної мови іншим мовам неминує спричинити не лише швидке витіснення української мови з офіційного спілкування, а й дальше звуження сфери її використання [3].

Аналізуючи ці положення, далеко «не останнього» нормативно-правового акту країни, постає питання: «Чому позитивна, мирна, толерантна, сучасна та доброзичлива практика розвинутих європейських (та не тільки) країн з цього приводу (надання статусу державної мови мовам національних меншин) є для нашої країни чимось неважливим, неймовірним, небажаним для прийняття!?». Ось декілька країн, що ставляться до цього факту толерантно: в Канаді дві офіційні мови — англійська та французька, у Швейцарії чотири — німецька, французька, італійська та ретороманська, у Фінляндії — фінська і шведська, в Ізраїлі — іврит та арабська, в Бельгії

— нідерландська (тільки у Фландрії та Брюсселі), французька (тільки у Валлонії, крім території німецькомовного співтовариства, і Брюсселі), німецька (тільки на території німецькомовного співтовариства) і т.д.

Чи могли б коли-небудь ці країни допустити у своїх нормах таке формулювання: «надання статусу державної мови іншим мовам неминує спричинити не лише швидке витіснення основної державної мови з офіційного спілкування, а й дальше звуження сфери її використання»? Відповідь очевидна — ні. Чого боїмося ми? Які історично-імперіалістичні «привиди» нас переслідують? Можливо ніякі, а все, що відбувається — це лише вміль маніпуляція провладних та опозиційних сил (будь-яких парламентських скликань), тим паче, повторимося — це зазначено навіть у нормі права: «політизація мовного питання, політичні спекуляції з боку певних внутрішньо- і зовнішньополітичних сил, які свідомо прагнуть викликати штучне протистояння в суспільстві». Взагалі, не зрозумілим є визнання цього факту на державному та національному рівні. Навпаки, одним з головних завдань держави та усіх її органів, інститутів є проведення вміль, толерантної національної політики у сфері міжетнічних та міжнаціональних відносин, що має бути прикладом для наслідування усіма громадянами країни. Можна припустити, що наші можновладці не мають чіткого механізму практичного застосування мовних прав національних меншин і ніхто з них не хоче бути першопрохідцем. Безумовно, було б правильним та найменш енерговитратним «підглянути» відповідну схему у інших країн-членів ОБСЄ.

Діяльність ОБСЄ як регіональної організації загальної компетенції охоплює практично всі галузі міжнародного співробітництва, причому захист національних меншин займає тут одне з центральних місць. Просторова сфера функціонування Організації поширюється не тільки на всі держави Європи (вони є членами ОБСЄ і в цьому сенсі її можна назвати загальноєвропейською організацією), а й за межами європейського регіону (участь в ОБСЄ США, Канади, закавказьких і середньозіатських держав). Отже, ОБСЄ може впливати на забезпечення прав національних меншин на величезному просторі і охоплювати таким впливом велику кількість держав. В число пріоритетних завдань ОБСЄ на сучасному етапі включені такі параметри, які безпосередньо пов'язані з міжнаціональними відносинами (консолідація загальнолюдських цінностей; запобігання конфліктів на ранній стадії їх розвитку; відновлення стабільності та досягнення миру в регіонах, де ведуться військові дії; усунення реальних і передбачуваних

загроз безпеки та запобігання виникненню нових ліній розмежування) [4, с. 8-9].

Серед основних питань в етнополітиці, які стоять перед країнами-членами ОБСЕ (у тому числі Україною), є питання щодо використання мов меншин в офіційному спілкуванні: чи можуть національні меншини користуватися своєю власною мовою при контактах з адміністративними органами і комунальними службами по всій країні? Чи є це їх правом згідно з національним законодавством на території, де мова меншини традиційно використовується значною частиною місцевого населення? Чи можуть національні меншини користуватися своєю власною мовою в судових процесах та інших контактах з судовими органами по всій території країни? Чи є це їх правом згідно з національним законодавством на території, де мова меншини традиційно використовується значною частиною місцевого населення?

Частково на ці питання відповідають міжнародні стандарти, які свого часу були імplementовані до національного законодавства України. Вони передбачають, що можливість людей, які належать до національних меншин, спілкуватися з державними чиновниками і структурами на своїй власній мові є істотним мовним правом. Така можливість гарантує, що вони можуть розуміти дії держави, які їх стосуються, і виражати свої погляди на відповідні державні інструментарії. Вона також дозволяє таким особам активно включитися в цивільне життя країни для того, щоб створювати плюралістичне і відкрите суспільство, де члени груп меншості відчувають своє єднання з іншими, не жертвуючи при цьому самовизначенням [5].

Якщо говорити про перспективи щодо розвитку мовних прав національних меншин у найближчому майбутньому, то слід зауважити, що Комітет Верховної Ради України з питань науки і освіти згідно з планом роботи проводитиме Комітетські слухання 20 травня 2015 року о 15:00 на тему «Про підготовку проекту нової редакції Закону України «Про освіту». Під час слухань планується обговорити представлений громадськості проект нової редакції Закону України «Про освіту» з метою його внесення на розгляд Верховній Раді України. Серед інших, предметом дискусій стануть питання удосконалення правових механізмів реалізації конституційного права громадян на рівний доступ (у тому числі і для етнічних меншин) до освіти, приведення структури освіти у відповідність до міжнародних стандартів [6]. Проект Закону України «Про освіту» буде розміщений для громадського обговорення на сайті Комітету www.kpo.rada.gov.ua в рубриці «Підготовка проекту Закону України «Про освіту», що на нашу думку, дає можливість представникам усіх національних

меншин України вносити свої пропозиції щодо змін, які спричинять покращення мовного статусу своїх спільнот у освітянському процесі.

Аналізуючи мовне питання в українському суспільстві, хотілося б внести ще деякі пропозиції (окрім вищезазначених) для вирішення існуючих недоліків. Перш за все, було б доречним вирішити питання про створення в Україні інституційної системи забезпечення державної мовної політики, яка б включала в себе нові фахові інституції. Задля однакового сприйняття норм права (етимологічного значення термінів) усіма членами українського суспільства, у тому числі і самих національних меншин та задля припинення спекуляції з цього питання можновладцями, було б доречно на офіційному рівні забезпечити підготовку виправленого перекладу українською мовою «Європейської Хартії регіональних мов або мов національних меншин», яку лише після винесення офіційного визначення можна було б перейменувати на «Європейську Хартію регіональних або міноритарних мов» (якщо того буде вимагати експертна група). Це є необхідним у зв'язку з найчастішим офіційним посиленням саме на цей нормативно-правовий акт. Задля припинення народних та можновладних «догадок» з приводу необхідності чи непотрібності введення інших офіційних мов, було б доречним проведення референдуму з цього питання.

Можна з упевненістю говорити про актуальність досліджуваної теми не тільки з історичної точки зору, а і з точки зору можливості регулювання політичної ситуації сучасної України, а також подальшого розвитку та саморегуляції українського суспільства, європейської цивілізації та світового співтовариства в цілому.

Література

1. Юридичний висновок Міністерства юстиції щодо рішень деяких органів місцевого самоврядування (Харківської міської ради, Севастопольської міської ради і Луганської обласної ради) стосовно статусу та порядку застосування російської мови в межах міста Харкова, міста Севастополя і Луганської області [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://anodonta.com.ua/study/5.html>
2. Конституційний суд відкрив провадження щодо «мовного закону» від 13.02.2015 [Електронний ресурс] / Інформаційне агентство УНІАН. — Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/1044012-konstitutsiy-niy-sud-vidkriv-provadjennya-schodo-movnogo-zakonu.html>
3. Про Концепцію державної мовної політики : Указ Президента України від 15.02.2010 № 161/2010 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/161/2010>
4. Пешперова И.Ю. Права национальных меньшинств и их защита в рамках Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ) : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Специальность 12.00.10. — Международное право / И.Ю. Пешперова; науч. рук. С.А. Малинин; Санкт-Петербургский государственный университет. — СПб., 1998. — 23 с.

5. Доклад по языковым правам национальных меньшинств в регионе ОБСЕ (Гаага, 10 марта 1999 года) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-213596.html?page=2>

6. «Підготовка проекту Закону України «Про освіту» [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Комітету з питань науки і освіти. — Режим доступу: <http://kpo.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/publish/>

Кушниренко И.Ю., Кантаржи Н.И. Этнополитика Украины в ориентире на языковые права национальных меньшинств. — Статья.

Аннотация. В статье проведен анализ современной этнополитики Украины. Выявлены проблемные вопросы относительно языковых прав национальных меньшинств и предложены пути их решения. Подчеркивается актуальность и важность изучаемого вопроса для дальнейшего решения социально-политической ситуации в Украине.

Ключевые слова: этнополитика, языковые права, национальные меньшинства, толерантность.

Kushnirenko I.U. Kantarzhy N.I. Ethnopolitics in Ukraine landmark on the linguistic rights of national minorities. — Article.

Summary. The article analyzes the current ethnic policy of Ukraine. Identified problematic issues regarding the linguistic rights of national minorities and ways to solve them. Emphasizes the relevance and importance of the issue under study to further address the socio-political situation in Ukraine.

Keywords: ethno-politics, language rights, ethnic minorities, tolerance.

Мазанов В. В.
старший викладач кафедри права
Одеського інституту МАУП

ТРАНСФОРМАЦІЯ СУЧАСНОГО ПОЛІТИЧНОГО КУРСУ НІМЕЧЧИНИ

Анотація. У даній статі проаналізовано політику, що здійснюють німецькі партії в момент перебування при владі. Увага акцентується на тому, що загальнодержавні інтереси для німецьких політичних партій завжди мають пріоритет перед загальнопартійними інтересами.

Ключові слова: Зелені партії, політична система, правляча коаліція, політична ситуація, федеративні землі.

В 2013 році у Німеччині пройшли вибори до Бундестагу. Ангела Меркель стала канцлером на третій термін. В різні часи в німецькому парламенті коаліційну більшість мали різні партії, з різними політичними програмами, однак з одним курсом на подальший розвиток і піднесення ФРН.

Якщо коротко зробити екскурс історії сучасного німецького парламентаризму, то стає зрозумілим, що після об'єднання країни та виборів 1990 р. у бундестазі було представлені шість партій: Християнсько-демократичний союз Німеччини (ХДС), Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН), Вільна демократична партія Німеччини (ВДП), Християнсько-соціальний союз (ХСС), Партія демократичного соціалізму та об'єднана за списком група Союз'90/Зелені. ХДС не має земельної спілки у Баварії, в той час як ХСС виступає лише у Баварії. Проте у Бундестазі ХДС і ХСС утворюють спільну фракцію.

СДП, ХДС, ХСС і ВДП виникли між 1945 і 1947 роками у західних федеральних землях. СДП була заново організована за тією ж назвою, що і партія, яка раніше обиралася переважно робітниками і була заборонена гітлерівським режимом у 1933 році. Інші партії були новими партіями. Християнські партії ХДС і ХСС, на протилежність старій Католицькій центристській партії, за часів Веймарської республіки зверталися до виборців обох християнських конфесій. ВДП у своїй програмі орієнтувалася на традиції німецького лібералізму [4, 193].

Ці чотири партії протягом більше чотирьох десятиріч від їх заснування зазнали значних змін. На рівні федерації протягом цього часу всі вони принаймні один раз створювали коаліції одна з одною або були в опозиції. Сьогодні вони вважають

себе народними партіями, які представляють всі верстви суспільства, мають різні крила, що відзеркалюють різноманітні позиції у лавах однієї партії.

Від 1983 до 1990 років у Бундестазі була представлена партія «Зелених». Вона була заснована на рівні федерації у 1979 р., а з часом увійшла до кількох земельних парламентів. Партія, яка спочатку об'єднувала супротивників атомної енергії і групи протесту з пацифістськими тенденціями, виникла із радикального Руху за охорону навколишнього середовища. Під час виборів до Бундестагу у 1990 р. Зелені не набрали потрібних п'яти відсотків голосів. Проте об'єднаний з ними за списком «Союз '90» спромігся увійти до Бундестагу. Це угруповання походить від руху за громадянські права, який у 1989-90 роках разом з іншими партіями і рухами досяг змін у колишній НДР. Партії «Союз '90» і «Зелені» 14 травня 1993 р. об'єдналися в одну партію «Союз '90/Зелені», яку 1994 р. було обрано до Бундестагу [4, 195].

Демократично-соціальна партія, як вже зазначалося, є наступницею колишньої державної партії НДР — Соціалістичної Єдиної Партії Німеччини (СЄПН). В Об'єднаній Німеччині вона не змогла стати великою політичною силою. ПДС увійшла у 1990 р. до німецького Бундестагу, так само як і об'єднана за списком група «Союз '90/Зелені», лише з причини спеціального регулювання для партій у нових федеральних землях — роздільне застосування п'ятивідсоткового обмеження у нових і старих землях. Під час виборів до Бундестагу в 1994 р. ПДС увійшла до його складу на основі чотирьох прямих мандатів, здобутих у Берліні [3, 69].

На виборах до Бундестагу, на яких Ангела Меркель здобула перемогу — її Християнсько-демократичний союз набрав 41,5 % голосів. Це найкращий результат за більш як два десятиліття, який аналітики називають особистим тріумфом і персональним здобутком Меркель. Проте цього було недостатньо, аби сформувати уряд. І А. Меркель створила коаліцію з головним суперником — соціал-демократами, що набрали 25,7 %.

«Ми, звичайно, готові до перемовин. У мене вже був перший контакт з головою Соціал-демократичної партії, який сказав мені, і я дуже добре

його розумію, що спочатку СДП має провести свій з'їзд у п'ятницю,» — сказала А. Меркель, виступаючи перед своїми прихильниками у Берліні [1]. І пізніше свою заяву Ангела Меркель підтвердила коаліційною домовленістю.

Канцлер шукала нового коаліційного партнера через те, що її давні союзники ліберал-демократи не потрапили до Бундестагу — вперше з часів Другої світової війни.

Ще однією силою, що увійшла до коаліції, стала партія «зелених». Проте ідеологія «зелених партій» партнерів лежить досить далеко від програмних цінностей партії ХДС-ХСС.

Три підряд перемоги на виборах це чудовий показник, однак все частіше звучить в широких колах, що головну роль повинні для парламентарів відігравати інтереси людей а вже потім держави. В сучасному світі потрібно чітко розрізнати, що держава це не люди, а саме люди створюють державу. Зовнішня і внутрішня політика країни повинна орієнтуватись на задоволення інтересів громадян, а вже потім підтримувати імідж, і в жодному разі не в ущерб громадян. Тому нині виникає велика кількість партій, які в своїй політиці орієнтуються на звичайного німця, на задоволення його потреб, а не за рахунок громадян підтримувати імідж країни [2, 20].

Наприклад, протестна партія «Альтернатива для Німеччини». Цими днями новостворена сила офіційно визначила своїх лідерів і затвердила власну програму, що спрямована на повернення до старої грошової одиниці німців — марки. Майже пройшовши до Бундестагу, набравши 4,6 % з необхідних 5 % «Альтернатива» планує отримати місця в земельних парламентах, а через подальшу високу активність отримати недостаючу підтримку населення для проходження до федерального парламенту. За словами її лідерів, Німеччині потрібна нова політична сила, що дасть німцям право альтернативного вибору, якого на даний момент у них немає [10].

Так, невдоволена політикою з порятунку євро, нова партія «Альтернатива для Німеччини» також встигла здобути свою популярність як на національному, так і європейському рівнях.

Сучасна партійна система Німеччини, переживши сумний досвід за часів Веймарської республіки, представлена сьогодні традиційними християнськими союзами — демократичним та соціальним, Соціал-демократичною партією, Вільною демократичною, Партією зелених та лівими, окрім того й численними регіональними партіями та протестними рухами. Саме з таких рухів зародились у свій час Партія зелених [2, 21].

За словами дослідника партій, професора Евергарда Гольтмана, зазвичай умовою до створення

нової політичної сили є певний конфлікт, коли існуючі сили не можуть задовольнити потреби суспільства, що постійно змінюється, перебуваючи в умовах перегляду цінностей. Новостворена партія, яка, як правило, не має на початку міцної світоглядної бази, активно займається розробкою власної прагматичної орієнтації.

Попри те, що «зелені партії» мають достатню підтримку серед населення, однак роздробленість на велику кількість партій, що представляють різні землі, мінімізує реальну можливість зелених набрати багато місць в парламенті.

Як пояснює професор Евергард Гольтман, нова партія прагне бути визнаною існуючими політичними силами та іноді, за певних обставин, уміти певною мірою до них пристосуватись. За його словами, прикладом цього є Партія зелених, що пішла шляхом поступової адаптації до існуючої системи. «Зелені не змінили своїх основних принципів, але задля успіху під час виборів у парламенті та співпраці з коаліцією вони роблять певні поступки, продумуючи свої кроки прагматично», — зазначає Евергард Гольтман [10].

Однак головною проблемою Зеленого руху ФРН є його роздробленість між великою кількістю партій з різних регіонів Германії, що не мають спільного консолідуючого центра.

Традиційні партії, зокрема Християнсько-демократичний союз, також підтримують опозицію, у минулому нові політичні сили, наприклад, у прагненні встановити мінімальну заробітну плату, що складатиме 7 євро 50 центів за годину, чи в питанні поступової відмови від атомної енергетики. Таким чином традиційний чіткий поділ на лівих, правих чи центристів є, за словами професора Гольтмана, умовним.

Як коментує експерт із культурно-політичних питань між Україною та Німеччиною від Партії зелених Світлана Галузинська, усі сили намагаються наразі бути в середині, і навіть ті традиційні праві партії своєю політикою, своєю практичною політикою сьогодні теж є центристськими за рахунок того, що вони в багатьох важливих питаннях підтримують опозицію [10].

Саме Партія зелених є прикладом тієї нової політичної сили у минулому, що змінила і продовжує змінювати політичний курс Німеччини й до сьогодні. Успіх «зелених» обумовлений тим, що їх підтримав у свій час пост матеріалістично спрямований середній клас. На той момент партія мала міцне суспільне підґрунтя — активні соціальний та екологічний рухи, і це дало можливість об'єднати членів партії та виборців.

Однак як показує розстановка політичних сил в сучасній ФРН, питання екології є важливими, однак нині німців хвилює більше економічна

стабільність Німеччини, особливо після відмови Греції дотримуватись умов надання кредитів, та питання іммігрантів.

На сьогодні у ФРН склалась ситуація коли в усіх регіонах країни починає набирати силу опозиція. Поки парламенти продовжує здійснювати заходи для підтримання іміджу країни у світі, опозиція піднімає на розгляд болючі питання.

Загальна ситуація для ФРН поступово змінюється не в найкращу сторону, Німеччина перетворюється з «фінансового мотора Євросоюзу» в головного донора, що б'є по економіці безпосередньо країни.

Є цілий ряд зовнішніх та внутрішніх чинників, що негативно впливають на імідж правлячих партій, і дестабілізують політичну систему у Німеччині.

Невирішена ситуація з Грецією, що може викликати дестабілізацію економічного балансу Західної Європи, є досить серйозною проблемою, яку змушена буде вирішувати саме Німеччина як головний кредитор. Франція лише почала відновлюватись після недавньої економічної кризи, що призводить до її обмеженої участі в економічному житті Євросоюзу, а особливо у наданні кредитів. В свою чергу це призводить до того, що саме Німеччина виступає головним антикризовим фінансовим джерелом, проте це не задовольняє прагматичних звичайних німців.

Політична криза, що розпочалась в Східній Європі з центром в Україні, з елементами гібридної війни, призвело до втрати грошей німецьким бізнесом. Ліво-соціалістична партія Німеччини, критикує правлячу коаліцію за досить помірковану й обережну політику [7]. Соціалісти нагадують проте, що свого часу багато німецьких компаній почали відкривати надпотужні структурні підрозділи в Східній Європі, а гроші у вигляді інвестицій давала влада, однак кошти ФРН сама отримала від скандинавських країн у вигляді кредитів у розвиток німецької економіки. На практиці це означає, що економічні втрати які несуть німецькі компанії на Сході не дадуть їм повернути кредити державі, які та має сама повернути у вигляді дивідендів північним країнам, а борги будуть погашатись бюджетними коштами, тобто за рахунок благополуччя простих німців.

Критика звучить відносно програм «Союзу 90 — Зелені», громадяни за зелене довкілля і збереження природи, однак у багатьох виникають питання чи є ефективними зелені програми, що будуються на системі високих стандартів і жорсткої регламентації, якщо сусідні країни їх не дотримуються і своїм впливом анулюють здобутки, з подібною критикою виступає Партія Центру [9].

Все дедалі частіше піддається критиці

політика активної інвестиційно-кредитного центру в Євросоюзі, одна з невеликих партій Партія пенсіонерів звертає увагу, що величезні фінансові потоки які Німеччина направляє закордон краще було б залишити в країні, і розширити соціальні програми [8].

Серед внутрішніх проблем, можна відмітити посилення правого руху, що зумовлено незадоволенням населення величезним потоком іммігрантів, а також ісламізацією, в Берліні є вулиці де немає жодного напису німецькою а лише арабською. Громадське об'єднання PEGIDA, що поки не оформилось юридично, виступає з критикою влади, яка зупинила хвилю зовнішньої міграції, однак не може зупинити дану міграцію в середині Євросоюзу, тобто дає можливість перетворити Німеччину на великий табір для іммігрантів, що живуть за рахунок німців [5].

Німецькі комуністи критикують «Берлінську владу» за відсутність реальних кроків стосовно зміни загальної ситуації в Східній Німеччині.

Реалії сучасного політичного життя змінюються в Німеччині чітка ідеологія уступає звичайному економічному прагматизму. Марксистсько-ленінська партія Німеччини звертає увагу, що після об'єднання в 1990 році Німеччини, у східних регіонах після злиття економіки було ліквідовано багато промислових об'єктів, що призвело до послаблення соціальної сфери в регіоні, однак влада проблему не вирішує й далі тримає її у замороженому стані [6].

На думку багатьох дослідників, сучасне покоління живе швидше і має інше сприйняття часу, ніж це було раніше. Дослідники вказують на поступову втрату ідеологій, оскільки сьогодні у людей немає впевненості у стабільному майбутньому та змінах на краще, що є типовим для ідей лібералізму та соціалізму. Та важливим для успіху будь-якої нової партії є те, що вона повинна бути компетентною щодо важливих суспільних проблем, вирішення яких ігнорується іншими політичними силами. А конкуренція з нових партій у старих провідних політичних сил на зразок ХДС-ХСС росте з кожним днем, й час коли партія отримувала перемогу виключно за рахунок популярності очільника партії вже минають, настає час коли громадяни чекають на партію, яка має сучасну ефективну політичну програму, й за необхідності зможе змінювати під вимоги часу чи загальну ситуацію в країні свій політичний курс.

Німеччина є однією з найпотужніших країн в Європі, і виступає неафішованим очільником та консолідаційним центром Євросоюзу. ФРН вдало пережила економічну кризу 2009 року, й за рахунок активної діяльності як антикризового центру добилась значного впливу. Має строкату

сітку політичних партій, однак в середині країни і партій намітився розкол у пріоритетах. Нинішня правляча коаліція Християнських-демократів це беззаперечна заслуга Ангели Меркель, яка користується в суспільстві авторитетом і повагою, однак все ближчими є нові вибори, які можуть внести зміни в існуючу політичну ситуацію у країні не на користь ХДС.

Більшість громадян Німеччини схилиються до думки, що пора переставати тратити величезні ресурси на підтримання іміджу країни, час вже країні почати працювати на громадян. Більшість спеціалістів вважають, що Ангела Меркель є дуже мудрим політиком і тому критику, яка нині звучить в адрес політики, що здійснюється її урядом, буде використано для модифікації політичного курсу. Про майбутні зміни й трансформації, що грядуть в Німеччині неодноразово заявляла сама А. Меркель, тим паче зміни є вже необхідністю якщо ХДС бажає зберегти провідні позиції ФРН у Світі.

Література

1. Електронна газета «DW» «Політична система Німеччини» / <http://www.dw.de/%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0/s-9874>
2. Кривонос Р. А. Механізми формування та реалізації зовнішньої політики ФРН // Нова політика. — 1998. — № 2. — С. 16–24.
3. Мовчан М. Головні «мотори» європейської інтеграції. Проблеми розвитку національної ідентичності та ідеології Франції і Німеччини у контексті європейської інтеграції // Політика і час. — 2003. — № 11. — С. 68–76.
4. Объединенная Германия: десять лет = United Germany : ten years. — М. : РАН. Институт научной информации по общественным наукам, 2001. — С. 193, 195.
5. Офіційний сайт громадсько політичного об'єднання PEGIDA / [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://pegida.de>
6. Офіційний сайт марксистсько-ленінської партії Німеччини політику / [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://www.mlpd.de/view?set_language=ru
7. Офіційний сайт партії Лівих / [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://www.die-linke.de/politik/themen/>
8. Офіційний сайт Партії пенсіонерів Німеччини / [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.rentnerparteideutschland.com/>
9. Офіційний сайт Партії Центру / [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://www.zentrumrw.de/>
10. Радіо Свобода / Нові-старі партії у Німеччині : що потрібно політичній силі, щоб бути затребуваною? <http://www.radiosvoboda.org/>

Мазанов В.В. Трансформация современного политического курса Германии. — Статья.

Аннотация. В данной статье проанализирована политика, осуществляемая немецкими партиями в момент пребывания у власти. Внимание акцентируется на том, что общегосударственные интересы для немецких политических партий всегда имеют приоритет перед общепартийными интересами.

Ключевые слова: зеленые партии, политическая система, правящая коалиция, политическая ситуация, федеративные земли.

Mazanov V.V. Transformation of modern political course of Germany. — Article.

Annotation. In this article analyzes the policy implemented by the German parties at the time of staying in power. Attention is focused on the fact that the national interest for the German political parties always take precedence over the interests of the general Party.

Keywords: green Party, the political system, the ruling coalition, the political situation, Federated lands.

Осипова С.А.

к. полит. н., доцент кафедры политологии и политического управления
Приднестровского государственного университета им. Т.Г. Шевченко

СЕЦЕССИЯ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ПРОЦЕССЫ ГОСУДАРСТВООБРАЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Аннотация. В статье анализируются теоретико-методологические подходы к определению сецессии и примеры ее реализации в политической практике на предмет выявления степени ее влияния на процессы государствообразования в современном мире. В рамках предложенного анализа представлена сравнительная характеристика концепций неограниченного и ограниченного права на сецессию, а также **теории исправляющего права на сецессию**, выявлен круг акторов и обозначены основные этапы сецессионного процесса.

Ключевые слова: процесс государствообразования, сецессия, сецессионизм, право на сецессию, самоопределение народов.

В современной политической науке проблемам осмысления процессов самоопределения народов и процесса государствообразования, а также борьбы новых государств за независимость и международно-правовое признание уделяется значительное внимание со стороны представителей различных исследовательских школ. При этом наблюдается многообразие подходов к определению предпосылок, факторов и закономерностей обозначенных процессов.

Одной из характерных особенностей современного мироустройства является одновременное существование двух противоположных тенденций мирового развития: с одной стороны, наблюдаются центристремительные векторы общественного прогресса, выражающиеся в общемировой интеграции, с другой — центробежные импульсы, результатом которых становится региональная локализация. К первой, по праву, следует отнести возвращение Сянган (Гонконга) в состав Китая, историческое воссоединение двух Германий (ФРГ и ГДР) и образование Европейского Союза. Ко второй — безусловно, распад социалистических федераций (СССР, СФРЮ, ЧССР).

Взаимодействие, а порой «причудливое» взаимопереплетение двух тенденций привели к тому, что в конце XX — начале XXI вв. проблемы политического сепаратизма, автономии и сецессии получают новое звучание. Отличительным признаком современных международных отношений является исторически обусловленное стремление тех или иных территорий и регионов, особенно автономных

образований в составе многонациональных или поликультурных государств, к получению политической независимости через сецессию. Трудно не заметить, что в 1990-2000-х годах сецессионные тенденции наблюдаются по всему мировому геополитическому пространству. В этом смысле уместно применить определение профессора Оксфордского университета А. Бучанана, который трактует современную политическую историю как «эпоху сецессий» [10, 301].

Выдающийся русский философ XIX в. Л. Хомяков в работе «Семирамида» условно классифицирует человечество на религии, этносы и государства [9, с. 5]. В контексте этого разделения можно заметить, что в мире существует около двух с половиной тысяч народов, а государств — более чем в десять раз меньше. Поэтому стремление отдельных обособленных общностью языка, культуры, истории народов, населяющих какое-либо государство или несколько сопредельных государств, к самоопределению и независимости в перспективе общественного развития всегда будет иметь место.

К похожему выводу в конце XX в. приходит и американский исследователь Дж. Минахан, который в своей «Энциклопедии народов, этнических и национальных групп, не имеющих государственности» насчитывает более 300 народов, которые формально имеют право претендовать (или де-факто претендуют) на создание собственного государства. По его подсчетам, это самая скромная оценка, т.к. на территории 192 (книга вышла в свет до признания Южного Судана — 193-го государства-члена ООН) государств мира, входящих в состав ООН, в общей сложности компактно проживают более 5 тыс. этнических групп, которые, при определенном стечении обстоятельств, могут попытаться образовать собственные государства. Противостоять подобным планам, по мнению исследователя, будет весьма сложно: аргументы многих меньшинств кажутся более весомыми, чем аргументы, которыми оперируют косовские албанцы [14, 7].

Как нам кажется, интерпретация новых независимых государств именно в рамках признания сецессионных тенденций как закономерного политического процесса в наибольшей степени

соответствует научно обоснованному пониманию природы и сущности процесса государствообразования и позволяет объективно определить его роль как системного элемента современного политического развития. Ни в коем случае не умаляя значимости иных подходов к определению исследуемого нами политического явления, позволим себе рассмотреть сам процесс образования новых государств, а также перспективы международно-правового признания их независимости в разных точках геополитического пространства как результат сецессии. Только таким образом возможно уйти от этнической составляющей, которую большинство исследователей современных непризнанных и частично признанных государств рассматривают как основную предпосылку самоопределения. Не отрицая масштабы этнической составляющей, мы настаиваем на том, что при рассмотрении проблемы образования и развития новых государств следует принимать во внимание и «сецессию богатых и сецессию бедных» [1, 44], и проблемы исторической справедливости, и многие др. социально-экономические, политические и культурные факторы процесса государствообразования. В этом смысле объективную обоснованность (или необоснованность) сецессии того или иного территориально-политического образования возможно оценивать как критерий международно-правового признания (или непризнания) его государственности.

Этимология слова «сецессия» (от лат. «ухожу») начинается в Древнем Риме, где оно означало своеобразную форму борьбы плебеев против патрициев — демонстративный уход первых за черту города (на Священную гору или Авентинский холм). В результате сецессий плебеев, составлявших основную массу римской армии, в 494, 449, 445, 342 и 287 гг. до н. э. Вечный город оставался фактически без военной защиты [5]. В дальнейшем значение слова «сецессия» менялось в зависимости от исторического контекста: к примеру, во второй половине XIX в. этот термин применяли для обозначения выхода южных штатов США из федеративного союза, приведшего к Гражданской войне 1861-1865 гг. [6]. В конечном итоге, слово стало обозначать «выход части из целого и образование нового социального института» — именно такое смысловое начало присутствует во всех современных семантических сочетаниях с термином «сецессия». В собственном политическом смысле под сецессией понимается крайняя форма сепаратизма, выход из состава государства какой-либо его части, отделение территории от метрополии [6]. **Сецессия осуществляется по результатам голосования населения на референдуме или решения органов власти**

претендующей на политическую самостоятельность административно-территориальной единицы или субъекта федерации. Перечисленное означает, что в политико-практическом плане сецессия в современном мире представляет собой сложный и многогранный социально-политический процесс, связанный с распадом существующих и возникновением новых государств.

Однако, по справедливому замечанию российского географа Ф. Попова, для современной политической ситуации в мире характерен не столько распад государств, сколько массовое распространение движений, ставящих этот распад своей целью [8, 13]. Поэтому в современной политологической литературе наряду с понятием «сецессия» закрепился термин **«сецессионизм», обозначающий совокупность сецессионистских движений.**

Идея логически увязать процесс государствообразования с сецессионизмом представлена в работах научного сотрудника Института исследования проблем безопасности при ЕС Д. Линча, который возводит стремление к независимости в ранг главного атрибута, определяющего свойства и будущее развитие новых государств [11, 54]. Аналогичных взглядов придерживается и североирландский политолог Дж. Макгарри, по мнению которого новые независимые государства представляют собой результат деятельности мощных сецессионистских движений с одной стороны и нежелания мирового сообщества потворствовать сецессионизму — с другой» [13, 8].

Развитие сецессионизма практически всегда сопровождается открытой, нередко вооруженной конфронтацией с властями метропольного государства. При этом дестабилизирующее влияние сецессионных тенденций на внутривнутриполитическую ситуацию в ряде государств является значительным. По оценкам Ф. Попова, более трети современных признанных государств мира в той или иной степени испытывают на себе воздействие политически оформленных сецессионистских движений [8, 4]. Так, сецессионистскую подоснову имеют конфликты на африканском континенте — в нигерийской Биафре, Юго-Восточном Сьерра-Леоне, Северном Кот-д'Ивуаре и др.; в Азии сформировались три больших «котла» сецессионизма — восточноиндийский, мьянманский и афганский, а за их пределами — Кашмир, Тамил Илам, Курдистан, Закавказье; уносят человеческие жизни сецессионистские конфликты в Европе — в Ольстере, Стране Басков; в Латинской Америке — в Колумбии, мексиканском штате Чьяпас. Даже те конфликты, которые принято относить к «погашенным», в действительности часто остаются тлеющими и потенциально взрывоопасными оча-

гами нестабільності [8, 5]. Во многом поэтому, на наш взгляд, в современной экспертной среде сложилось устойчивое негативное отношение не только к сецессионным процессам, но и к самому термину «сецессия».

Анализ современной политической научной и публицистической литературы показывает, что политические деятели, эксперты и представители СМИ избегают использовать термин «сецессия», стараясь заменить его иными лексическими формулами — «борьба за независимость», «национально-освободительная борьба» и т.д. На наш взгляд, это если и допустимо, то не совсем верно: слово «сецессия», напротив, выступает как научный термин, позволяющий интерпретировать современные политические процессы, связанные с образованием новых государств вне субъективного восприятия и без эмоциональной окраски. Использование же публицистических и этических синонимов слова «сецессия» может привести к словесной казуистике в зависимости от того, какой моральный или идеологический смысл в него вкладывается, и, более того, к складыванию двойных стандартов в оценках сепаратистских действий тех или иных народов или политических объединений населения.

Соглашаясь с определением сецессии как формы политического сепаратизма, представим позицию исследователя сецессионных процессов Р. Нуруллина, который под политическим сепаратизмом понимает «действия по реализации системы взглядов, убеждений, ценностей, основанные на стремлении к отделению от политического целого его части». Такое определение, по мнению политолога, во-первых, позволяет говорить не только о политическом сепаратизме, например, субъекта федерации, но и сепаратизме какого-либо общественного движения, выступающего за права каких-либо меньшинств. Во-вторых, указанная трактовка политического сепаратизма включает также идейно-мотивационный базис (взгляды, убеждения, ценности) и потенциальную цель (отделение политической единицы, которая может в результате реализации определенных требований и достижения некоторых соглашений оставаться элементом системы, например, в случае предоставления большей автономии в рамках единого государства, либо выйти из состава системы и оформиться в новую политическую структуру при сецессии). В-третьих, приведенная интерпретация подразумевает деятельность по реализации цели (например, если субъект или группа обозначает в своей политической платформе принципы отделения, но не реализует их на практике, то здесь следует говорить лишь о декларировании сепаратистской идеологии, а не о

политическом сепаратизме в собственном смысле слова) [4, 17].

Таким образом, в политико-территориальном смысле сецессия является одной из форм сепаратизма и представляет собой социально-политическое явление, включающее не только процедуру отделения и выхода из состава государства какой-либо его части, но и процессы создания нового государственного образования. В определении российского политолога С. Соколовского, «в отличие от сепаратизма — сецессия (сецессионизм) — более узкое и конкретное понятие, обозначающее требование формального выхода из государства, разрыва связей с центральной политической властью со стороны какой-либо части государственного образования на основании стремления к достижению политического статуса суверенной независимости» [7, 53].

Абхазский правовед И. Бжинава рассматривает сецессию в связи с правом народов на самоопределение. Сецессия, по его мнению, может быть квалифицирована как протяженная по времени форма реализации самоопределения народов, нуждающаяся не только во внутрисостоятельных, но и международно-правовых способах своего решения [2, 193]. В этом смысле сецессия проходит несколько фаз развития:

- латентная фаза характеризуется проявлением социального недовольства, поляризацией между «недовольной» группой и центральным правительством;

- фаза артикуляции проблемы подразумевает радикализацию движения протеста, когда появляются требования не только смены власти, но и преобразования всей существующей системы;

- фаза формирования движения включает обретение сецессионистами групповой идентичности, что означает активную пропагандистскую деятельность движения, призывающего к коллективным действиям протеста;

- четвертая фаза связана с разработкой идеологии — сецессионистское движение формулирует цели и программу действий и декларирует выход из состава государства его части;

- наконец, наступает фаза институционализации сецессионистского движения, формируется его организационная структура с внутренними «правилами игры», которая встраивается в систему существующих политических институтов, а лидеры движения кооптируются в действующие структуры исполнительной или законодательной власти [4, 22-23].

Успешные сецессии, приведшие к образованию новых независимых государств представлены уже в политической истории позднего средневековья и нового времени — провозглашение Швейцарии

в XIII в., Нидерландов в XVI в., США в XVIII в., ряда латиноамериканских, балканских и других государств в XIX в. и, конечно, распад Австро-Венгрии, Османской и Российской империй после Первой мировой войны, массовая деколонизация азиатских и африканских частей европейских империй после Второй мировой войны, распад СССР и Югославии после Холодной войны в XX в. Однако даже положительный по результатам сепсессионный опыт практически всегда сопряжен с кровопролитными войнами за независимость как средством по достижению суверенитета. Поэтому основной теоретико-методологической проблемой в рамках интерпретации сепсесии является вопрос, имеющий морально-правовой характер: при каких условиях сепсесия может быть оправдана? Все ответы на этот вопрос можно классифицировать в три группы: 1) ни при каких условиях; 2) при любых условиях; 3) при определенных условиях [12, 13]. В соответствии с обозначенной классификацией в политической науке и практике формулируются теоретико-методологические подходы к обоснованию права на сепсесию.

Концепции неограниченного права на сепсесию отличаются разрешительным радикализмом, внешней простотой и привлекательностью, но выглядят наиболее спорными. Большинство из них развиваются в русле либертарианства — политической теории, утверждающей необходимость максимизации индивидуальных свобод и минимизации влияния государства на жизнь человека. В основе теории лежит либертарианский тезис о свободе выбора государственной принадлежности любыми индивидами, объединяющимися в группы на основе общего согласия по данному вопросу. Их желание воспользоваться такой свободой — необходимое и достаточное условие правомерности отделения.

Наиболее оптимальным инструментом реализации права на сепсесию в рамках этого подхода признается референдум, а соответствующая теория называется **плебисцитарной**, которая определяет **субъект права (группу) как производный от объекта (территории)**. Однако не составляет труда заметить, что плебисцитарная теория, признающая приоритет права группы над правом индивида, в определенной степени не увязывается с либертарианскими принципами. Если за сепсесию высказались 70, 80 и даже 95 % голосовавших, то как быть со свободой оставшихся 30, 20, пусть даже 5 %, которым придется подчиниться диктату большинства и переходить вслед за ним в новое отечество? [1, 68]. Кроме того, предоставляя неограниченные возможности для морального оправдания сепсесии любой территории, эта теория не содержит механизмов защиты от сепсесий второго и третьего порядка. Сепсессионисты, стремящиеся

обосновать правомерность своих территориальных притязаний, должны соглашаться с тем, что любая часть образуемого ими государства может с той же степенью легитимности выйти из него, однако это для них категорически неприемлемо — абсолютное большинство сепсессионистов руководствуется принципом «нет сепсесии после сепсесии» [3, 189]. В этой связи уместно обозначить позицию Грузии, которая активно боролась за право сепсесии из советского государства, но отказывает в праве на сепсесию народам Абхазии и Южной Осетии.

Концепции ограниченного права на сепсесию признают субъектом права на отделение не любые группы, заявляющие о своих претензиях на территорию, а лишь те, природа которых, условия существования или специфика выдвигаемых требований отвечают установленным критериям. Разнообразие предлагаемых критериев обуславливает множественность концепций, варьирующих от рассмотрения права на сепсесию как почти универсального принципа до ограничения области его применения исключительными случаями. В рамках названных концепций сепсессионистские движения разделяются на две взаимоисключающие категории — справедливые (легитимные) и несправедливые (нелегитимные). Именно в этом смысле данные концепции удобны для использования сепсессионистами-практиками, т. к. позволяют им теоретически обосновать свои действия.

В отличие от плебисцитарной теории права на сепсесию, **субъект права здесь первичен по отношению к объекту**, правда, механизм соподчинения остается неясным. К примеру, наиболее распространенный принцип проживания не идеален: независимо от выбранного государствообразующего признака его носители делят территорию с представителями других общностей, и последовательная реализация принципа приведет, в конечном итоге, к образованию нежизнеспособных государств. Большая часть концепций ограниченного права на сепсесию развивается в рамках националистической доктрины, которая, с одной стороны, используется в политической практике в качестве идеологического базиса сепсессионистских движений, но, с другой — обостряет конфликтогенные проблемы, связанные с реализацией права на сепсесию.

Сторонники теории жизнеспособного государства — обосновывают право на сепсесию эмпирически доказанной способностью групп (народов, населения) формировать полноценные государства. С либертарианскими теориями данную позицию роднит использование плебисцитарного подхода и примат объекта (территории) над субъектом (группой). Яркой иллюстрацией

теории жизнеспособного государства может служить история становления Приднестровской Молдавской Республики и развитие молдо-приднестровских отношений в последние два с половиной десятилетия (мы имели возможность наблюдать саботирование молдавской стороной переговорного процесса; экономические, таможенные, железнодорожные блокады; наконец, военную агрессию 1992 г.). Теорию жизнеспособного государства логически продолжают теории **права победы**, в рамках которых претензии группы на суверенитет на определенной территории признаются легитимными, если группа на деле демонстрирует свою состоятельность как суверена, т.е. если она способна удерживать фактический контроль над территорией и формировать внутри нее новое пространство политической власти.

Известный сторонник теории ограниченного права А. Бьюкенен считает возможной оправданность сепаратистских требований в случаях, когда отделение группы — единственное средство восстановления нарушенной в ее отношении справедливости [1, 17] и, рассматривая разные варианты таких ситуаций, выстраивает **теорию исправляющего права на сепарацию**, противопоставленную как либертарианской теории, так и концепциям ограниченного права. Условием правообладания здесь является особый характер взаимодействия группы с центральным правительством, а иногда с другими группами внутри данного государства. С этих позиций в теории исправляющего права право на сепарацию сравнивается с правом на революцию, которое также разрешает применение незаконных методов сопротивления властям в случае вопиющего несоблюдения ими прав человека [1, 26]. С той разницей, что в случае революции исправление несправедливости достигается свержением центрального правительства, а в случае сепарации — выводом части территории из-под его юрисдикции.

Анализ современных научных теорий позволяет сделать вывод об амбивалентности права на сепарацию, связано это с принципиальной невозможностью однозначного сопоставления человека и территории: по тонкому замечанию профессора университета Дьюка Д. Горовица, **если самоопределение относится к людям, то сепарация относится к территории** [3, 191].

Сложность современных сепарационных процессов заключается в том, что они затрагивают интересы и мотивируют к активным политическим действиям не только непосредственных участников — метрополию и территорию, претендующую на отделение и политическую самостоятельность, — но и различные третьи силы, способные оказывать существенное воздействие на ход и ре-

зультативность сепарации. Акторами сепарации как политического процесса в современном политическом поле выступают:

- государство, на чьей территории действует сепарационистское движение;
- группа, которая стремится к отделению;
- государства, оказывающие содействие государству, на чьей территории возникает и действует сепарационистское движение;
- государства, оказывающие содействие сепарационистскому движению, отстаивающему свое право на самоопределение;
- государства, не вмешивающиеся явно в конфликт, принимая чью-либо сторону, но выполняющие роль медиатора (посредника) в решении возникших противоречий;
- международные организации, поддерживающие государство и его территориальную целостность;
- международные организации, поддерживающие сепарационистское движение, и
- международные организации, не вмешивающиеся активно в конфликт, принимая чью-либо сторону, но выполняющие роль медиатора (посредника) [4, 22]. Такое многообразие участников переводит сепарационные процессы из группы локальных в группу международных проблем современности.

Таким образом, проведенный в рамках статьи анализ позволяет констатировать, что в современной политической науке и политической практике признается факт сепарации как явления политической жизни общества, характеризующего предпосылки и процесс образования новых государств в современном мире. Однако однозначного понимания природы данного явления и единых подходов к его оценке в политической теории не сложилось, а практика признания справедливости и обоснованности сепарационных притязаний и, как следствие, образования самостоятельного государства остается непоследовательной.

Литература

1. Бьюкенен А. Сепарация. Право на отделение, права человека и территориальная целостность государства / А. Бьюкенен. — М. : Рудомино, 2001. — 238 с.
2. Бжинава И.В. Право народов на самоопределение как юридическая основа для признания государственной независимости Республики Абхазия / И.В. Бжинава // Закон. — 2009. — № 2. — С. 193-197.
3. Горовиц Д. Разрушенные основания права сепарации / Д. Горовиц ; пер. с англ. Р.Э. Бараш // Власть. — 2013. — № 11. — 24 с.
4. Нуруллин Р.М. Сепарация как политический процесс : автореф. дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / Р.М. Нуруллин. — Казань : ФГАОУ ВПО «Казанский (Приволжский) федеральный университет», 2012. — 26 с.
5. Сепарация [Электронный ресурс] // Большая Советская Энциклопедия. Режим доступа: <http://bse.sci-lib.com/article101785.html> (дата обращения 17.11.2014 г.).

6. Сецессия [Электронный ресурс] // Политический словарь. Режим доступа: http://gufo.me/content_pol/secessija-5272.html (дата обращения 17.11.2014 г.).
7. Соколовский С. В. Права меньшинств: антропологические, социологические и международно-правовые аспекты : монография / С.В. Соколовский. — М. : Московский Общественный научный фонд, 1997. — 543 с.
8. Попов Ф.А. География сецессионизма в современном мире : дисс. ... канд. геогр. наук: 25.00.24 / Ф.А. Попов. — М. : МГУ им. М.В. Ломоносова, 2010. — 166 с.
9. Хомяков А.С. Семирамида: исследование истины исторических идей / А.С. Хомяков. — М. : Эксмо, 2003. — 596 с.
10. Buchanan A. Self-determination, secession, and the rule of law / A. Buchanan // *The morality of nationalism* / Ed. by R. McKim, J. McMahan. — Oxford, 1997. — 384 p.
11. Lynch D. Engaging Eurasia's Separatist States: Unresolved Conflicts and De Facto States / D. Lynch. — Washington : United States Institute of Peace Press, 2004. — 172 p.
12. Freeman M. The Priority of Function over Structure: a New Approach to Secession / M. Freeman // *Theories of secession* / Ed. by P. B. Lehning. — L., N.Y. : Routledge, 1998. — P. 13-32.
13. McGarry J. Foreword: De facto states and the international order / J. McGarry // *De Facto States: The Quest For Sovereignty* / Ed. by T. Bahcheli, B. Bartmann & H. Srebrnik. — L., N.Y. : Routledge, 2004. — 296 p.
14. Minahan J. *Encyclopedia of the Stateless Nations Ethnic and National Groups Around the World*. 4 vols., v. 1 / Minahan J. — Westport, Conn: Greenwood Pres, 2002. — 2241 p.

Осіпова С.А. Сецесія та її вплив на процеси державотворення в сучасному світі. — Стаття.

Анотація. У статті аналізуються теоретико-методологічні підходи до визначення сецесії і приклади її реалізації в політичній практиці для виявлення міри її впливу на процеси державотворення у сучасному світі. У рамках запропонованого аналізу викладається порівняльна характеристика концепцій необмеженого і обмеженого права на сецесію, а також теорії виправляючого права на сецесію, виявляється круг акторів і позначаються основні етапи сецесійного процесу.

Ключові слова: процес державотворення, сецесія, сецесіонізм, право на сецесію, самовизначення народів.

Osipova S. Secession and its influence at the process of state building in Modern World. — Article.

Summary. In the article theoretical-methodological grounds of determination of secession and examples of its realization in political practice for the exposure of measure of its influence on the processes of state building in the modern world are analysed. Within the framework of the offered analysis comparative description of conceptions of unlimited and limited right is laid out on secession, and also theories of correcting right on secession, it appears round of actors and the basic stages of secession process are designated.

Keywords: process of state building, secession, secessionism, right on secession, self-determination of people.

Смолінська Д.В.

*аспірант кафедри філософських та соціальних наук,
Київський національний торговельно-економічний університет*

ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ: ПОШУК ОПТИМАЛЬНОЇ МОДЕЛІ

Анотація. Для розуміння шляху еволюції виборчої системи України та пов'язаних із цим механізмів реалізації основних принципів виборчого права необхідно оглянути весь шлях розвитку інституту виборів (насамперед до Верховної Ради) у сучасній незалежній Україні, нехай у період, короткий за історичним виміром, однак надзвичайно важливий за своїм змістом і соціальними наслідками.

Оскільки наша країна лише намагається запровадити демократичні норми і цінності — завдання вироблення дієвих механізмів підтримки демократії за допомогою інституту виборів є надзвичайно гострим для України в даній політичній ситуації.

Так як виборча система, а також побудова оптимальної виборчої моделі регламентується насамперед законодавством — можна зробити висновок, що законодавство є головним критерієм побудови ефективного виборчого механізму. Розгляд еволюції виборчого законодавства дає можливість врахувати недоліки та помилки минулих років, а також винайти оптимальну модель для розвитку виборчого законодавства України в майбутньому.

Ключові слова: вибори, виборча система, парламентські вибори, виборчий процес, виборче законодавство.

В Україні з часу проголошення незалежності вибори до Верховної Ради відбулися шість разів — в 1994, 1998, 2002, 2006, 2007 рр. (позачергові), в 2012 та в 2014 роках (позачергові). Причому всі вони, крім позачергових, регламентувалися різними законами.

Незалежній Україні у спадщину від України радянської дісталася мажоритарна виборча система. За цією системою відбувалися останні перед набуттям незалежності вибори до Верховної Ради УРСР 1990 року.

Внаслідок застосування даного типу виборчої системи Верховна Рада розпочала роботу, маючи лише трохи більше двох третин свого конституційного складу, і до кінця скликання жодного дня не працювала в повному складі.

У 71 окрузі з тих, де не було обрано депутатів, кандидат-переможець набирав понад 47 відсотків голосів, кілька десятків округів показали нижчий

результат. Воля невеликої кількості виборців (часом менше, ніж 10 відсотків), які проголосували в другому турі проти обох кандидатів, виявилася вирішальною. В результаті проведення повторних виборів деякі округи так і не отримали свого представництва протягом усього часу скликання Верховної Ради України. Саме тому в Конституції України зафіксовано: Верховна Рада України вважається повноважною, якщо обрано не менше двох третин від її конституційного складу.

Такими ж самими були і вибори до Верховної Ради України вже як незалежної держави у 1994 році. При цьому у законі УРСР про вибори народних депутатів УРСР, прийнятому Верховною Радою УРСР 27 жовтня 1989 року, вже немає жодної згадки про Компартію України (або про КПРС), але ще немає й жодної згадки про яку-небудь іншу політичну партію.

Мажоритарна виборча система існує в двох основних різновидах, а саме: мажоритарна система абсолютної та відносної більшості. Виборча система незалежної України починалася з мажоритарної системи абсолютної більшості. Її принцип викладено у Законі УРСР «Про вибори народних депутатів УРСР» в редакції 1989 року, де було чітко записано: «обраним вважається кандидат у народні депутати Української РСР, який одержав на виборах більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні» [1, стаття 50, пункт 2].

Слід зазначити, що спочатку такий різновид мажоритарної виборчої системи влаштував нове українське законодавство. У Законі України «Про вибори народних депутатів України» редакції 1993 року зафіксовано: «вибори проводяться по 450 одномандатних виборчих округах на основі абсолютної більшості» [2; стаття 1, частина 3 та стаття 43, частина 4]. Однак практика парламентських виборів 1994 року в Україні стала свідченням того, що вибори за мажоритарною системою абсолютної більшості, коли кількість кандидатів у кожному окрузі є значною, а змагальність є не формальною, а реальною, — справа непростя.

За результатами голосування 27 березня 1994 року (офіційний день голосування) народних депутатів було обрано лише у 48 виборчих

округах з 450. Протягом усього 1994 року відбулося ще дев'ять повторних голосувань, внаслідок яких було обрано додатково 357 народних депутатів. Але і після цього 45 мандатів народних депутатів залишилися вакантними.

Незважаючи на результати виборів, багато положень закону мало яскраво виражений демократичний характер. Це, зокрема, наступні положення:

а) закон надавав право обирати всім громадянам, які досягли 18 років. «Депутатом може бути обраний громадянин України, який має право голосу, не молодший 25 років, і на день виборів який проживав на території України не менше 2 останніх років» [2; стаття 2, пункт 2];

б) обумовлював принцип «один виборець — один голос». Права голосу позбавлялися на певний період особи, які за вироком суду перебували в місцях позбавлення волі. Однак рішенням Конституційного суду від 26 лютого 1998 року норма закону була визнана неконституційною і втратила чинність;

в) закон забезпечував виборцям таємність голосування та неприпустимість контролю чи обмеження їхньої волі, виявленої шляхом голосування [2, стаття 5];

г) важливим моментом була відкритість процесу підготовки та проведення виборів, що прямо обумовлював закон. Уперше був закріплений інститут спостерігачів, в тому числі й іноземних в українському виборчому законодавстві;

д) вся важлива інформація стосовно виборів мала поширюватися через ЗМІ в національному масштабі, яка повинна була публікуватися українською, російською та іншими мовами;

е) закон передбачав створення виборчих дільниць у лікарнях, інших закладах, на кораблях, що перебувають у плаванні, та в разі необхідності, за кордоном для громадян країни, які перебувають там;

є) уперше кандидатам у депутати потрібно було подолати символічний бар'єр у вигляді збору 300 підписів виборців від одного виборчого округу на свою підтримку [2; стаття 23, пункт 10].

Прийняття Конституції України 1996 року стало важливим етапом у розвитку і становленні українського виборчого законодавства. Розділ III був спеціально присвячений регулюванню питань виборів та референдумів. Конституція України 1996 року не містить вказівок на виборчу систему, залишаючи це предметом регулювання спеціальних законів.

Уроки виборів 1994 року зламали опір тих українських політиків, які намагалися зберегти старі, укорінені в досвіді радянського часу

традиції проведення виборів. Виборча система, запроваджена законом 1997 року, відійшла від ідеї абсолютної більшості; проте вона мала компромісний характер. Слід зазначити, що ще до розгляду та прийняття Закону України «Про вибори народних депутатів України» Верховна Рада України протягом весни — осені 1997 року повертала його 13 разів, а в остаточній редакції, після врахування пропозицій і зауважень Президента, він був прийнятий 14 жовтня 1997 року. Виборча система 1998 року була змішаною: 225 народних депутатів обиралися за системою пропорційного представництва, інша половина — за мажоритарною.

На відміну від широко відомої німецької змішаної системи, застосована в Україні — була простим механічним поєднанням зазначених систем.

Народні депутати обиралися громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. В законі 1997 року зазначалося, що «участь громадян України у виборах є добровільною». Вважається, що виборці, які не брали участі у голосуванні на виборах, підтримують результати волевиявлення тих виборців, які взяли участь у голосуванні. Знижено вік та ценз осілості учасників виборів, порівняно із законом 1993 року — пасивне виборче право надається громадянину України, який досяг 21 року і проживає на території України протягом останніх 5 років [3, стаття 21]. У Законі зазначено, що недержавне фінансування здійснюється за рахунок пожертвувань як фізичних, так і юридичних осіб. Крім того, у виборчому законодавстві 1997 року розширено і детально описано, які саме реквізити повинні бути присутніми у підписному листі. «Статус офіційних спостерігачів визначається положенням, яке затверджує ВРУ», котрі реєструються Центральною виборчою комісією [3, стаття 38].

Основною рисою пропорційної складової системи була простота, спричинена прагненням зробити спосіб отримання мандатів зрозумілим практично кожному, хто цікавиться політичним життям. Вибори проводилися в єдиному загальнодержавному виборчому окрузі, з єдиним списком кандидатів від кожної партії (блоку) і з голосуванням лише за список у цілому, без преференцій. Встановлювався виборчий поріг у 4 % від кількості виборців, що взяли участь у голосуванні. Зазначимо, що, як і раніше, ця кількість включала голоси, подані «за» (тобто за усі виборчі списки, внесені до виборчого бюлетеня), голоси «проти всіх», а також недійсні голоси (бюлетені). Розподіл мандатів здійснювався за методом найбільших остач, без застосування менш зрозумілих і математично складніших методів дільників. Така система

не викликала непорозумінь і була сприйнята як справедлива.

Мажоритарна складова виборчої системи 1998-2002 років базувалася на так званій вестмінстерській моделі (системі відносної більшості). Такий підхід спрощував виборчий процес, даючи змогу провести результативні вибори в один тур, і, без сумніву, він був прийнятий не без урахування досвіду виборів 1994 року [3, стаття 19].

Особливістю виборів 1998 року порівняно з наступними (2002 року) стала можливість кандидатів балотуватися одночасно за списком однієї з партій (блоків) та в одномандатному окрузі. Конституційний Суд України своїм Рішенням від 26 лютого 1998 року визнав такі положення закону неконституційними, однак водночас вказав, що це рішення не поширюється на вибори 1998 року.

Зазначимо, що суто механічне поєднання двох виборчих механізмів виявило певні суперечності. За пропорційною складовою обиралися кандидати від політичних партій та їх блоків, за мажоритарною складовою переважну кількість місць отримали формально «незалежні» кандидати, які по суті були представниками так званої «партії влади» — неформальної спільноти прихильників правлячого режиму, який уже проявляв суттєві риси авторитаризму. Тому однією з основних цілей — політичного структурування самого парламенту — змішана виборча система не досягла. Результати виборів у мажоритарних округах кардинально деформували підсумки голосування щодо політичних партій і блоків.

Саме це стало причиною намагань напередодні виборів 2002 року змінити виборчу систему, яка застосовувалася на парламентських виборах. Проте ці спроби зіштовхнулися з жорсткою протидією, насамперед з боку тодішнього Президента України. Верховна Рада України 2001 року шість разів приймала виборчий закон, який базувався на застосуванні лише пропорційної системи, і шість разів він повертався до парламенту з «вето» Президента. В результаті компромісу була збережена змішана виборча система зразку 1998 року [4, стаття 51].

Початок реформи виборчого законодавства відбувся у грудні 2004 року під час голосування за зміни до Конституції, які перерозподіляли владні повноваження від Президента до парламентської коаліції та уряду. Фіксація у Конституції норми про пропорційну систему виборів була однією з вимог лівої опозиції (СПУ та КПУ) за підтримки цих змін. Боячись приходу на президентську посаду представника від правої опозиції Віктора Ющенка і прагнучи обмежити його майбутні повноваження, пропрезидентські фракції змушені були підтримати це положення.

На виборах 2006 року в Україні вперше було запроваджено суто пропорційну виборчу систему закритих партійних списків в єдиному багатомандатному окрузі. За цією системою відбувалися вибори народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів обласних, районних і міських рад. Ця система є аналогічною тій, за якою у 1998 та 2002 роках відбувалось обрання 225 депутатів у загальнодержавному виборчому окрузі. Іншим став прохідний бар'єр для партій і блоків — його було знижено до 3 % [9, 36].

Вибори 2006 року стали рекордними за кількістю партій і блоків, що брали в них участь. Виборчий бюлетень включив 45 партій і блоків. До Верховної Ради потрапили п'ять партій і блоків. За ці партії проголосувало майже 78 % виборців, які прийшли на дільниці.

Застосування пропорційної системи повинно було забезпечити структурування політичної системи України, застосування єдиного округу і єдиного списку мало на меті стимулювати розвиток загальнонаціональних (а не регіональних) партій, а також сприяти уніфікації українського суспільства (послабленню міжрегіональних відмінностей, все ще глибоких внаслідок складної історичної долі різних українських земель), що відповідало унітарному характерові Української держави, встановленому Конституцією України. Такі цілі в основному були досягнуті: за пропорційною складовою виборчої системи до парламенту пройшли вісім партій (блоків) у 1998 році, шість — у 2002 році і п'ять — у 2006 році. Водночас не вдалося уникнути регіонального протистояння на виборах 2006 року, значною мірою започаткованого президентськими виборами 2004 року [9, 243].

За результатами виборчої кампанії 2006 року сформовано новий склад українського парламенту, а також депутатський корпус місцевих рад, визначено міських, сільських і селищних голів майже у всіх населених пунктах держави. Йдеться про масштабну ротацію всього політичного класу країни, яка, до того ж, збіглася у часі з кардинальними інституційними змінами виборчої та політичної системи.

Ключовим актором політичного життя в цій трансформованій політичній системі виступає Верховна Рада України, наділена значними повноваженнями і важелями впливу на виконавчу владу.

Парламент, на який покладено такі значні завдання, і для якого передбачено безпрецедентні в історії незалежної України повноваження, був сформований в умовах гострої політичної боротьби, його склад відбивав непросту динаміку суспільних настроїв, політичних союзів, стрімкий

перерозподіл електоральних ніш, суперечливі колізії становлення політичної еліти і громадянського суспільства в Україні. Базовим для парламентських виборів 2006 та 2007 років став Закон України «Про вибори народних депутатів України», прийнятий Верховною Радою України 25 березня 2004 року та редакційно змінений 7 липня 2005 року, практично напередодні виборчої кампанії чергових виборів 26 березня 2006 року [11, 146].

Впродовж виборчої кампанії чергових виборів до цього Закону вносилися зміни (чотирма законами), останні з яких — за 12 днів до дня голосування, а незадовго до початку виборчої кампанії позачергових парламентських виборів 2007 року, зокрема 1 червня 2007 року, Верховна Рада України знову, причому суттєво, скоригувала Закон.

На підставі досвіду проведення парламентських виборів 2006 та 2007 років та тенденцій у законотворчій діяльності, норм спеціального законодавства (закони України «Про вибори народних депутатів України», «Про Центральну виборчу комісію», «Про Державний реєстр виборців»), конституційного (Закони України «Про громадянство», «Про Конституційний Суд України», «Про політичні партії в Україні», «Про мови в Українській РСР», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про державні символи України», «Про національні меншини»); галузевого законодавства (адміністративного, трудового, кримінального, кримінально-процесуального, фінансового, цивільного, інформаційного, податкового, **адміністративно-процесуального**, а також законодавства про освіту, зв'язок тощо), 3 листопада 2011 р. Верховною Радою України було прийнято рішення про утворення Тимчасової спеціальної комісії з питань підготовки проекту Закону України «Про вибори народних депутатів України» [7; ст. 73].

Тимчасовій спеціальній комісії до 17 листопада 2011 р. доручалось підготувати та подати на розгляд парламенту проект нової редакції закону про парламентські вибори. 17 листопада комісія внесла на розгляд парламенту підготовлений нею законопроект, який того ж дня був прийнятий парламентом у першому читанні та в цілому як Закон. За прийняття Закону проголосувало 366 народних депутатів України.

Отже, враховуючи все сказане вище, можна зробити наступні висновки: від часу проголошення незалежності України законодавство про вибори до Верховної Ради змінювалося п'ять разів: в 1993, 1997, 2001, 2004 та 2011 роках. У результаті виборча система еволюціонувала від мажоритарної до змішаної. З одного боку, необхідність зміни виборчої системи була зумовлена соціально-політичною ситуацією в країні та неспроможністю

політичних сил, що пройшли до парламенту, врівноважити й стабілізувати взаємовідносини гілок державної влади. З другого — її майже завжди видозмінювали під конкретні вибори, що було зумовлено необхідністю подальшого збереження впливу політичних сил, які приймали відповідний закон про вибори.

Це зумовило прийняття чергового закону про вибори народних депутатів України 2011 року, яким передбачалося запровадження змішаної виборчої системи на зміну пропорційній із застосуванням «жорстких» виборчих списків, відповідно до якої проводили чергові вибори в 2006 та позачергові в 2007 роках. Слід зазначити, що запровадженню змішаної системи передували дискусії щодо доцільності запровадження інших можливих конфігурацій. Деякі науковці та політики стверджували, що пропорційну виборчу систему з «жорсткими» списками слід замінити на систему з «м'якими» списками, коли виборець самостійно обирає, за яким порядковим номером розташовуватиметься прізвище того чи іншого кандидата в народні депутати. Водночас опоненти цієї виборчої системи наголошували, що українське суспільство ще не готове до таких змін, тому що виборці не мають належного рівня правової та політичної культури для усвідомленого прийняття рішення про визначення місця кандидата в депутати у виборчому списку. Результатом таких дискусій стало запровадження змішаної виборчої системи. З одного боку, на відміну від виключно пропорційної вона дає громадянам більше можливостей обирати своїх кандидатів у народні депутати, що мають стосунок до конкретного регіону, а отже, сприятимуть його розвитку й відповідатимуть перед своїми виборцями. З другого — пропорційна складова змішаної виборчої системи залишає можливість політичним групам контролювати проходження до парламенту таких кандидатів у народні депутати, які захищатимуть інтереси партії.

Зважаючи на наведені ознаки та сучасні тенденції розвитку державних інститутів, доходимо висновку, що в Україні функціонує змішаний політичний режим, який має ознаки авторитарного й демократичного. З одного боку, на законодавчому рівні декларуються демократичні засади формування та функціонування органів держави, з другого — монополізація влади певними політичними силами й відсутність впливової опозиції надають цьому режиму ознак авторитаризму [12; ст. 2].

Нааявність в Україні змішаного демократично-авторитарного політичного режиму безпосередньо впливає на функціонування виборчої системи, яка виступає інструментом реалізації політичних амбіцій представників влади та легітимації їхніх повноважень. Водночас концентрація влади в руках

певних політичних сил підвищує їхню політичну відповідальність, що може позитивно впливати на розвиток законодавства, зокрема й виборчого.

Слід зауважити, що практика застосування змішаної виборчої системи в Україні не є новою. Однією з причин повернення до неї є намагання усунути недоліки різних типів виборчої системи, що проявилися під час попередніх парламентських виборів в Україні. Зокрема, , під час застосування мажоритарної виборчої системи спостерігалось надмірне використання адміністративного ресурсу та «скуповування електорату» [13].

За пропорційної системи втрачався зв'язок виборців із парламентськими партіями переважно через непрозорий процес формування виборчих списків. Загалом, хоча мажоритарно-пропорційна виборча система не усуває зазначених недоліків, а лише зменшує їхній вплив, до основних її позитивів належать сприяння розвитку політичних партій та наявність відповідальності депутатів-мажоритарників перед своїми виборцями. Попри це закон про вибори народних депутатів 2011 року не був позитивно оцінений міжнародними експертами з виборчого права, зокрема представниками Венеціанської комісії та Міжнародної фундації виборчих систем (IFES). Така позиція міжнародної спільноти ґрунтувалася передусім на тому, що ця виборча система сприятиме проходженню до парламенту провладних партій за рахунок використання адміністративних ресурсів. Отже, незважаючи на всі критичні зауваження та недоліки, що містить чинний закон про вибори, на сучасному етапі він визначає основні засади виборів народних депутатів, встановлює тип виборчої системи, регламентує виборчий процес, прописує процедуру підбиття підсумків голосування та переможців виборів. Це дає підстави стверджувати, що національне електоральне законодавство є визначальним чинником у формуванні та функціонуванні виборчої системи України.

Як бачимо, Закон про вибори народних депутатів України від 17 листопада 2011 року загалом відповідає демократичним виборчим стандартам, бо враховує та розкриває кожний із принципів міжнародного виборчого права. Водночас порушення виборчого законодавства, які відбуваються під час проведення виборчих кампаній, що зумовлено наявністю в Україні змішаного демократично-авторитарного політичного режиму, можуть ставити під сумнів демократичність закріпленої чинним законодавством виборчої системи. Це підтверджує той факт, що для побудови в Україні демократичної виборчої системи необхідна наявність національного виборчого законодавства, яке відповідало б принципам міжнародного виборчого права та демократичного політичного режиму,

що забезпечує функціонування такої виборчої системи. Тому першочерговим завданням для України є не пошук оптимальної моделі виборчої системи чи кодифікація виборчого законодавства. Як зазначають члени Венеціанської комісії К. Брокке та А. Лансело, немає жодних підстав робити остаточний вибір на користь певної виборчої системи, бо жодна з них не може бути найкращою або найгіршою. Головним завданням для України залишається, з одного боку, збереження відповідності норм внутрішнього виборчого законодавства принципам міжнародного виборчого права, а з другого — забезпечення неухильного дотримання зазначених норм усіма учасниками виборчого процесу.

Найбільш гострою проблемою виборчого законодавства залишається його нестабільність та відсутність належних гарантій реалізації ряду конституційних прав громадян. Протягом останніх 20 років виборча система в Україні змінювалася 4 рази. У 2011 році Верховна Рада України VI скликання повернула електоральний процес до системи десятирічної давності, яка мала безліч недоліків, з огляду на які від неї і відмовлялись [12; ст. 2].

Відповідно до чинного закону вибори в Україні в 2012 році відбувались за змішаною (пропорційно-мажоритарною) системою. З 450 депутатів парламенту — половина (225) обиралась за пропорційною системою у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі за закритими партійними списками, інша половина (225) — за мажоритарною системою відносною більшості в одномандатних виборчих округах.

Виборча система в Україні була змінена за сім місяців до початку виборчого процесу. Подібна практика суперечить положенням Кодексу належної практики у виборчих справах, який виключає можливість перегляду виборчої системи менш як за рік до проведення виборів. Такі дії Уряду і Президента різко контрастували з попередніми заявам керівництва країни щодо нагальної необхідності кодифікувати виборче законодавство. При необхідності нагальних змін виборчого законодавства в майбутньому було б доцільним (з точки зору демократичних виборчих стандартів) послуговуватися правилом, коли на найближчих виборах застосовується стара виборча система, тоді як нова набуває чинності лише на наступних виборах.

Виборчий бар'єр, який необхідно було подолати партіям, щоб претендувати на розподіл мандатів у парламенті був встановлений на рівні 5 %. На попередніх виборах (чергових 2006 і позачергових 2007 рр.) він склав 3 %. На останніх виборах, які відбувалися за змішаною системою (2002 р.) — 4 %. У цілому такий прохідний поріг є

звичним у європейській виборчій практиці. Однак викликає застереження той факт, що ініціаторами не було публічно обґрунтовано доцільність його підвищення. Навіть за умов застосування 3 % виборчого бар'єру (у 2006 і 2007 рр.) до парламенту проходило лише 5 політичних партій, що було цілком прийнятним і дозволяло звизити можливості потрапляння до парламенту малих/нових партій. Зважаючи на те, що мажоритарні системи є більш обмежувачими щодо малих/нових партій, ніж пропорційні — було б доцільним зберегти виборчий бар'єр на рівні 3 % і в умовах змішаної виборчої системи. Також варто змінити спосіб розрахунку виборчого бар'єру, орієнтуючись на усталений міжнародний досвід і вираховувати бар'єр на основі дійсних поданих бюлетенів, а не на основі кількості виборців, які взяли участь у голосуванні.

Позитивним аспектом застосування мажоритарної складової змішаної виборчої системи є надання можливості брати участь у виборах незалежним кандидатам (самовисуванцям), як це і вимагається параграфом 7.5 Документу Копенгагенської наради конференції з людського виміру НБСЄ. Зрештою і від партій можуть кандидувати особи, які не є членами цих партій. Однак, в українських реаліях основним недоліком інституту самовисування є те, що дуже часто з його допомогою кандидати і партії вводять в оману виборців щодо своїх реальних політичних намірів та симпатій.

Формально, демократичні виборчі стандарти не пропонують розподілу виборчих систем на «кращі» і «гірші». Згідно з Кодексом належної практики у виборчих справах, за умови неухильного дотримання усіх основних конституційних принципів виборчого права, застережень щодо вибору будь-якої виборчої системи немає. Однак потрібно зважати на те, що в Україні змішана виборча система залишається найбільш дискредитованою в очах громадськості. Перш за все через те, що її застосування супроводжується неконтрольованим зловживанням адмінресурсом і підкупом виборців, при збереженні закритих партійних списків. Типові недоліки використання змішаної виборчої системи в Україні повною мірою проявилися і в ході цьогорічної виборчої кампанії.

Згідно прийнятого виборчого закону парламентські вибори паралельно проводилися у загальнодержавному окрузі, який охоплює усю територію України і закордонні виборчі дільниці та у 225 одномандатних округах, що утворювались ЦВК. Максимальна кількість виборців на дільниці залишилася на рівні 2,5 тисяч. Хоча Венеціанська комісія у своїх рекомендаціях пропонувала зменшити граничну кількість виборців до менше,

ніж 2 тисяч. Що мало б полегшити та спростити виборчим комісіям організацію процесу голосування, однак потребувало б дещо більших фінансових витрат на утворення додаткових дільниць. Позитивного відгуку заслуговує норма про необхідність утворення виборчих дільниць на постійній основі.

Законом пропонувалося віднести закордонні виборчі дільниці до одномандатних округів на території м. Київ. Однак це б призвело до штучного дисбалансу між кількістю округів в Києві та інших регіонах України. Тому Конституційний Суд своїм рішенням визнав цю норму Закону неконституційною. Внаслідок рішення КСУ, українських виборців за кордоном було позбавлено можливості голосувати за кандидатів в одномандатних мажоритарних округах. Формально це є порушенням принципу рівного виборчого права, відповідно до якого кожен виборець має рівну кількість голосів.

Законом також була закріплена трирівнева система виборчих комісій: Центральна виборча комісія, 225 окружних виборчих комісій і дільничні виборчі комісії (33762). До складу ОВК і ДВК автоматично входять по одному представнику від партій, які належать до 5 парламентських фракцій. Кандидатури від решти партій включались шляхом жеребкування, яке проводиться в порядку, встановленому ЦВК. Таким чином із закону було вилучено норму про включення до складу комісій по 3 представника від парламентських фракцій, яка застосовувалася на місцевих виборах 2010 року і спричинила до домінування в комісіях представників партій провладної більшості.

Позитивної оцінки заслуговує законодавче закріплення норми про необхідність проходження керівним складом ОВК навчання, встановленого ЦВК. Це є обов'язковою умовою для призначення осіб на посаду голови, заступника голови та секретаря ОВК. Однак вимога набула чинності лише 1 січня 2013 року.

Важливі зміни торкнулися порядку реєстрації кандидатів в депутати, яких закон зобов'язав подавати реєстраційні документи не до ОВК, а до ЦВК. Це дозволило зробити процес реєстрації більш контрольованим та передбачуваним. Схвалення заслуговує норма закону, відповідно до якої неправильне оформлення документів (технічні неточності) не є підставою для відмови у реєстрації кандидата.

Згідно з законом кандидати зобов'язані подавати до ЦВК свої передвиборчі програми, які підлягають оприлюдненню на сайті. Також схвалення заслуговує норма про публікації на сайті ЦВК декларацій про майно та доходи кандидатів у депутати. Однак у спостерігачів неодноразово викликали сумніви щодо достовірності відомостей, зазначених в декларації, та питання, викликані

відсутністю дієвого механізму на рівні ЦВК для перевірки даної інформації.

В закон було включено суперечливу норму про можливість одночасного включення однієї і тієї ж особи до виборчого списку кандидатів у загальнодержавному багатомандатному та одномандатному мажоритарному окрузі. Тому, цілком прогнозованим стало рішення Конституційного Суду про визнання неконституційним відповідного положення виборчого закону, з огляду на порушення принципу рівності суб'єктів виборчого процесу.

Законодавчі зміни торкнулися ліквідації можливості для суб'єктів виборчого процесу утворювати виборчі блоки політичних партій. Тим самим було штучно обмежено право партій на свободу об'єднань. Більш прийнятним та ліберальним способом врегулювання питання міжпартійних виборчих союзів є встановлення вищого, порівняно з партіями, прохідного бар'єру для виборчих блоків.

Застосування вибіркового правосуддя до окремих лідерів української опозиції призвело до інтенсивних процесів зміни політичної структури, які відбувалися паралельно із виборчим процесом. У порівнянні із виборами до Верховної Ради України 2006-2007 років, суттєво посилилася роль адміністративного ресурсу. Партійні інститути та їх лідери не продемонстрували здатність дотримуватися демократичних принципів під час прийняття важливих передвиборчих рішень [7, стаття 73].

Нарешті, хотілось би трохи відійти від суто аналізу законодавчих положень і проаналізувати сприйняття проведення та результатів виборів 2012 року народом України, адже саме ці настрої стали передумовою масштабної кризи, що виникла в Україні в кінці 2013 — на початку 2014 років.

Слід почати з того, що результати виборів засвідчили політичну поразку влади — попри формування провладної більшості у Верховній Раді. Партія регіонів, почесним головою якої є був колишній Президент В. Янукович, а офіційним — колишній Прем'єр-міністр М. Азаров, втратила близько 2 млн. прихильників і посіла перше місце лише в 11 з 27 регіонів України, поступившись першістю опозиційним силам. Особливо показовим прикладом стали вибори в одномандатних округах Києва, де не переміг жоден з представників влади.

Результат опозиційних сил значною мірою зумовлений продемонстрованою ними здатністю до консолідації, що відповідало суспільному запиту. Водночас, цей результат був скоріше авансом довіри, вимогою узгоджених і результативних дій в Парламенті.

Суспільство продемонструвало суттєвий запит на зміну політичних еліт і політичного курсу країни, орієнтовану насамперед на захист інтересів

суспільства, а не окремих наближених до влади груп. Цей запит, разом з очікуваним погіршенням якості життя більшості українців, чинив дедалі більший тиск на вище державне керівництво та органи державної влади.

Вибори в Україні отримали критичні оцінки з боку європейських інститутів, міжнародних організацій та окремих країн, які засвідчили, що українська влада не склала тест на відданість європейським цінностям. Проте, для збереження демократії і парламентаризму в Україні, опозиції і структурам громадянського суспільства слід зробити все можливе для того, щоб проблемний характер виборів не став перешкодою на шляху її європейського майбутнього.

Враховуючи ці положення, хотілось би виокремити ті важливі моменти, які можна вважати уроками виборів для влади, опозиції і суспільства, які не були врахованими ні до виборів 2012 року, ні після них.

1. Влада мала бути свідомою того, що продемонстровані нею під час виборчого процесу та після нього відкрито брутальні дії, цинізм заяв провладних речників мають два діаметрально протилежні наслідки: як деморалізувати частину населення, так і радикалізувати іншу. Водночас, як апатія, так і радикалізація настроїв однаковою мірою таять у собі загрозу раптового, неконтрольованого соціального вибуху.

2. І владі, і опозиції варто було мати на увазі:

- певну вимушеність результатів виборів: 20 % громадян заявили, що скористалися б правом проголосувати «проти всіх», якби відповідне формулювання збереглося у виборчих бюлетенях;

- невеликий аванс суспільної довіри до Парламенту VII скликання: відносна більшість громадян України та жителів кожного з регіонів (крім Сходу) вважають, що вибори не допоможуть покращити ситуацію у країні; так само відносна більшість громадян і жителів регіонів (крім Заходу) засвідчили, що персональний склад нової Верховної Ради відбиває їх інтереси тією ж мірою, що й попередній;

- наявність потужного суспільного запиту на зміну політики держави, пропозицію нового політичного курсу, відмінного від президентського: 49 % громадян очікували такої пропозиції від нового складу Парламенту і лише 28 % — були упевнені, що Парламент має підтримати провладний курс. Привертає увагу та обставина, що вимогу зміни президентського курсу вимагала і значна частина жителів регіонів, що традиційно вважається електоральним полем Партії регіонів та особисто В. Януковича: 37 % жителів Півдня і 36 % — Сходу.

3. Опозиції корисно було б врахувати також такий чинник її результату, як «голосування з протесту», а не з ідеологічних переконань та підтримки ідеологій опозиційних сил. Так, є підстави припускати, що, зокрема, «Свобода» своїм несподіваним успіхом завдячує радше не партійній ідеології, а латентному (а тому й не виявленому соціологічними замірами навіть напередодні виборів) протесту. Протесту проти цинізму влади і слабкості опозиції, яку вона продемонструвала як у Парламенті VI скликання, так і в комунікації з громадськістю (і в забезпеченні суспільної підтримки власних ініціатив, і в підтримці спонтанних суспільних протестних акцій).

— Суспільство під час виборів пересвідчилося, що влада, по-перше, відкрито ігнорує позиції критично налаштованих громадян — прихильників опозиційних політичних сил і кандидатів, вона здатна порушити право громадян на вільне волевиявлення, яке може бути просто скасоване, оголошене нікчемним; по-друге — вона повністю контролює судові і правоохоронні органи; по-третє, вона не зупиниться ні перед чим під час президентських виборів, що мали відбутись у 2015.

4. Влада показала, що не потерпить програшу та застосує будь-які засоби — від фальсифікацій до відкритого силового тиску для забезпечення перемоги свого кандидата на пост Президента України.

5. Результати виборів засвідчили, що суспільство певною мірою навчилося протистояти підкупу, залякуванню, силовому тиску з боку влади.

Водночас, воно, по-перше, не має імунітету від маніпуляцій на чутливих темах — мови, національно-етнічної, релігійно-конфесійної, культурної належності, історичної пам'яті. Ці теми, що їх (з різною метою) використовують політики, здатні легко відволікти суспільну увагу від неналежних дій влади, спровокувати суспільні протистояння, під час яких, як правило, виграють політики — а не суспільство, влада — а не громадяни. По-друге, воно не позбавлене впливу таких чинників, як земляцтво (голосування за територіально «свого» кандидата) та сімейственість (голосування за членів родини «свого» кандидата чи «свого» політика — чиновника, бізнесмена, який виділяє кошти на благодійну допомогу, тощо). Це привносить у політичний вибір громадян позаполітичні чинники та негативно позначається на якості законодавчої діяльності обраних під впливом таких чинників депутатів. По-третє, переважна більшість громадян не готові до активного обстоювання своїх прав і свобод у разі їх порушення владними інститутами [9, ст. 72].

За роки незалежності України відбулося чимало експериментувань з електоральними системами, але жодна з них не дала бажаних ефектів. Одна з них, паралельна система, де одна частина депутатів обиралась за мажоритарною системою відносної більшості, а інша — за пропорційною системою з партійними списками в загальнонаціональному окрузі — не давала стимулів для розвитку політичних партій, спричинила значну фрагментацію політичного поля, а відносини у парламенті характеризувалися патронажно-клієнтелістськими рисами.

Інша, пропорційна система з партійними списками (закриті списки) в сполученні з загальнонаціональним округом, розірвала зв'язки виборців з депутатським корпусом, блокувала роботу парламенту та стала одним з факторів неефективності напівпрезидентської системи в Україні.

Так як попередні виборчі системи не призвели до бажаних наслідків — не сприяли розвитку партійного поля та ефективній роботі політичної системи в цілому, — то залишається необхідним пошук оптимального формату виборчої системи. Наразі існують різні дискусії щодо усунення недоліків існуючої електоральної системи. Наприклад, за одним із варіантів пропонується перейти до пропорційної системи з відкритими регіональними списками, за іншим — введення змішаної паралельної системи. Щодо змішаної виборчої системи, то вона є результатом комбінування попередньо названих систем і має на меті поєднання їх переваг. Разом з тим вона отримує у спадок і всі їх недоліки.

Як показує світова практика, універсальної виборчої системи не існує. В залежності від ситуації недоліки можуть стати перевагами і навпаки, оскільки одна й та ж сама система може діяти по-різному в різних політичних умовах і ситуаціях.

Якщо говорити про прийнятні для України варіанти трансформації пропорційної виборчої системи, то слід зазначити, що уваги в цьому контексті заслуговують підходи політолога В. Чумака, який розглядає три напрями вдосконалення виборчої системи для обрання депутатів Верховної Ради: змішування пропорційної системи з мажоритарною, з домінуванням пропорційного принципу (запровадження змішаної компенсаційної системи німецького зразка); «відкриття» партійних списків (коли виборець, окрім голосування за окрему партію, зможе вибрати одного або кількох депутатів з виборчого списку); регіоналізація виборчих списків, тобто збільшення кількості округів і зменшення кількості депутатів, що обираються в одному окрузі.

Варто також наголосити, що при зміні виборчої системи в Україні потрібно враховувати не лише

інтереси домінуючої на цей момент політичної сили, а першочергово мету і завдання, які ставляться перед виборчою системою. При цьому слід зважати, що оптимальна виборча система має забезпечити легітимне формування ефективної виконавчої влади, подальшу інституалізацію політичної системи та еволюційне оновлення політичних еліт, що особливо важливо в сучасних умовах України.

Література

1. Про вибори народних депутатів Української РСР : Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 05 липня 1989 року // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1989. — додаток до № 45. — Ст. 626.
2. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 18 листопада 1993 року // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 48. — Ст. 456.
3. Про внесення змін до Закону України «Про вибори народних депутатів України : Закон України від 03 березня 1998 року // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 5. — Ст. 19.
4. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 18 жовтня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 51-52. — Ст. 265.
5. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 25 березня 2004 року // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 27-28. — Ст. 366.
6. Про внесення змін до Закону України «Про вибори народних депутатів України» та деяких інших законодавчих актів України (щодо порядку проведення позачергових виборів до Верховної Ради України та заміщення народних депутатів України, повноваження яких були достроково припинені) : Закон України від 22 лютого 2007 року // Відомості Верховної Ради України. — 2007. — № 28. — Ст. 383.
7. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 17 листопада 2011 року // Відомості Верховної Ради України. — 2012. — № 10-11. — Ст. 73.
8. Ключковський Ю. Основні положення проекту виборчого кодексу України / Ю. Ключковський // Вибори та демократія. — 2010. — № II—III (24—25). — С. 136-137.
9. Конончук С. Демократичний потенціал пропорційних виборчих систем / С. Конончук, О. Ярош, С. Горобчишина ; Український незалежний центр політичних досліджень. — К. : Агентство «Україна», 2009. — 80 с.
10. Олійник А.Ю. Законодавче регулювання виборів народних депутатів України в механізмі забезпечення конституційної свободи громадян України на участь у виборах / А.Ю. Олійник // Вибори-2006: Досвід. Проблеми. Перспективи : Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. — Київ, 31 жовтня — 1 листопада 2006 року. — К. : Атіка, 2007. — С. 242-246.
11. Парламентські та президентські вибори 1994 року в Україні: Моніторинг висвітлення виборчої кампанії в українських засобах масової інформації: Підсумковий звіт, жовтень 1994 р. / Європейський ін-т засобів масової інформації. — К. : Абрис, 1995. — 280 с.
12. Пропорційні виборчі системи із відкритими та закритими списками для парламентських та місцевих виборів : матеріали семінару. — К. : Проект АМР США «Сприяння організації виборів в Україні», Асоціація народних депутатів України, 2005. — С. 2.
13. Рибачук М.Ф. Виборча система України: від первіснообщинного ладу до епохи глобалізації [Електронний ресурс] / М.Ф. Рибачук, І.В. Шкурат. — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/Politology/2004_21/21-5.pdf
14. Чуб О. Фактори політичної активності громадян України у виборчому процесі / О.Чуб // Вісник Центральної виборчої комісії. — 2006. — № 1 (III). — С. 72-76.

Смолинская Д.В. Трансформация системы парламентских выборов: поиск оптимальной модели. — Статья.

Аннотация. Для понимания пути эволюции избирательной системы Украины и связанных с этим механизмов реализации основных принципов избирательного права необходимо рассмотреть весь путь развития института выборов (прежде всего в Верховную Раду) в современной независимой Украине, пусть в период, короткий в своем историческом измерении, однако чрезвычайно важный своим содержанием и социальными последствиями.

Поскольку наша страна лишь пытается ввести демократические нормы и ценности — задача выработки действенных механизмов поддержки демократии с помощью института выборов является чрезвычайно острой для Украины в данной политической ситуации.

Так как избирательная система, а также построение оптимальной избирательной модели регламентируется прежде законодательством — можно сделать вывод, что законодательство является главным критерием построения эффективного избирательного механизма. Рассмотрение эволюции избирательного законодательства дает возможность учесть недостатки и ошибки прошлых лет, а также изобрести оптимальную модель для развития избирательного законодательства Украины в будущем.

Ключевые слова: выборы, избирательная система, парламентские выборы, избирательный процесс, избирательное законодательство.

Smolinska D.V. Transformation of parliamentary elections system: searching for the optimal model. — Article.

Summary. To understand the path of evolution of the electoral system in Ukraine and related mechanisms for implementing the basic principles of electoral law we must consider all the way of development of elections institution (especially to Verkhovna Rada) in modern independent Ukraine. Even though this period has a short historical dimension, but it is extremely important at its content and social consequences.

As our country is merely trying to introduce democratic norms and values — a problem of development of effective mechanisms to support democracy through the institution of elections is extremely acute for Ukraine in the current political situation.

Since the electoral system, as well as introducing of an optimal model is regulated primarily by the legislation — it can be concluded that the legislation is the main criterion for building effective electoral machinery. Consideration of electoral legislation evolution allows taking into account the shortcomings and mistakes of the past, as well as devising an optimal model for the development of the electoral legislation of Ukraine in the future.

Keywords: elections, electoral system, parliamentary elections, the electoral process, the electoral law.

*Шевченко С. А.,
аспірант кафедри політичних наук і права
Державного закладу «Південноукраїнський національний
педагогічний університет» ім. К. Д. Ушинського*

РЕЛІГІЙНЕ РІЗНОМАНІТТЯ КРАЇН ЄВРОПИ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ЄС

Анотація. Представлений аналіз Європейського континенту з позиції релігійної різноманітності. Проаналізовано особливості динаміки розвитку релігійних конфесій в окремих регіонах Європи і в окремих країнах.

Ключові слова: країни Європи, релігійне розмаїття, політика заохочення релігійної різноманітності, індекс Херфіндала-Хіршмана.

Актуальність дослідження динаміки розвитку релігійного різноманіття в країнах Європи очевидна у зв'язку із зростанням імміграційних впливів та посиленням праворадикальної риторики, яка демонструє стурбованість європейського приймаючого суспільства можливостями подальшого співіснування з нетрадиційними для Європи етнорелігійними меншинами в єдиному політико-правовому просторі.

І хоча більшість країн Європи — країни ЄС — визнали ідеологічні принципи ЄС, закладені у Лісабонській Угоді 2007 р. та євроінтеграційні стратегії і рішення директоратів та Міністерських конференцій, зокрема, принципи фундаментального документа інтеграції ЄС — «Загальні базові принципи інтеграції», в більшості з них популярності набирають ксенофобські та нетолерантні ідеї політичних сил, що виступають за зменшення кількості іммігрантів, за встановлення принципу «позитивної дискримінації» щодо традиційних європейських етнорелігійних інститутів. Про це свідчить, зокрема, заборона будівництва мінаретів у Швейцарії, заборона носіння релігійних символів у Франції, поширення дискурсу щодо тенденції джихадізму у Європі, посилення побоювань щодо утворення «Євrabії» всередині Європи.

Дослідженням етнорелігійної ситуації у Європі та аналізом політики сприяння релігійному різноманіттю та втілення принципу «інтеграції як динамічного двостороннього процесу взаємного пристосування між всіма іммігрантами та жителями держав учасниць ЄС» займалися такі дослідники як С. Бородай, А. Кудрявцев, Р. Курбанов, М. Лаумулін, Ю. Максимов, В. Міхеев, Ф. Плещунов, Д. Пайпс, А. Рар, Т. Рамадан, С. Ріппбергер, М. Чернов, О. Четверікова, Р. Фріллінг, ін. Особливе значення для дослідників набувають

матеріали Дослідницького центру «Пью» («Pew»), як найбільш детального джерела, оскільки в ньому надається інформація щодо динаміки зростання етнорелігійних груп в країнах Європи та проєкція зростання до 2030 р.

Отже, метою статті є аналіз релігійного різноманіття країн Європи для визначення найголовніших питань релігійної політики в регіоні в контексті процесу соціально-політичної інтеграції В ЄС.

Сучасна Європа складається з 42 країн, дві з яких поки що не отримали абсолютного визнання (Косово, Придністровська Республіка).

Населення Європи переважно — 75% (558 млн.) — складають християни, 18,2% (134,8 млн.) — складають «неафільовані» (релігійно невизначені) громадяни, 3% (43,5 млн.) — мусульмани, 0,2% (1,4 млн.) — іудеї, 0,2% (1,3 млн.) — буддисти, 0,2% (1,2 млн.) — індуїсти, 0,1% (930 тис.) — прихильники інших вірувань (джайнізм, синтоїзм, сикхізм, зороастризм, ін.) [10].

З 2,2 млрд. християн світу у Європі мешкають близько 1/3 (32%), при цьому дві країни Європи входять у десятку країн з найбільшим числом християн (Росія та Німеччина). У Росії мешкають 5% християн світу, а в Німеччині — 3%. При цьому порівняно з іншими регіонами у Європі мешкає найстарше за віком християнське населення.

Близько половини всіх християн Європи — католики (50%), 37% християни протестантської традиції (в широкому сенсі, включаючи англікан, а також незалежні церкви), 12% християн православної конфесії. А люди, що належать до інших християнських конфесій (у тому числі мормони і Свідки Іегови) становлять близько 1% від світового християнського населення [9].

З християнських конфесій, як було вказано вище, найбільш великою у Європі залишається католицька. За даними американського дослідницького центру «The Pew Research Center's», незважаючи на зміни чисельності населення на останні сто років «католики становили дивно стабільну частку людей на Землі»: у 1910 р. католики становили близько половини (48%) всіх християн і 17% від загального населення планети і століття по тому,

у 2010 р. католики як і раніше становлять близько половини (50%) християн світу і 16% від загального населення планети [9]. За даними католицького щорічника «Annuario Pontificio» за 2013 р. кількість католиків становить 1,214 млрд. осіб, а це з урахуванням загальної кількості населення світу в 7 млрд. становить 17,5% населення світу.

Так, «католицьким» у своїх більшості є населення Ватикану (100%), Італії та Мальти (97%), Іспанії та Бельгії (95%), Португалії (94%), Польщі та Монако (90%), Ірландії (87%), Хорватії (88%), Литви (77%), Австрії (74%), Словаччини (69%), Угорщини (64%), Словенії (58%), Швейцарії (42%), Німеччини (34%) [5; 6].

Поширеною серед віруючих є і православна релігія. Православні - християни-ортодокси — становлять 260 млн. осіб у світі в цілому, тобто 12% населення світу. Православні християни становлять більшість від загальної чисельності населення в 14 країнах і 9/10 (87%) усіх православних християн можна знайти в 10 країнах з найбільшими православними населеннями [7].

У Європі мешкає 76,9% усіх православних світу [7]. Показники кількості православних у країнах Європи (у відсотковому співвідношенні щодо світової кількості) складає: 39% православних від загальносвітової кількості - у Росії, 13,4% — в Україні, 7,2% — в Румунії, 3,9% — в Греції, 2,6% — в Сербії, 2,4% — в Болгарії, 2,3% — в Білорусі [7]. Але кількість православних у відсотковому співвідношенні щодо кількості населення країн Європи постає такою: 98% населення Греції та 80% населення Кіпру, 93% населення Молдови та 90% населення України, 87% населення Румунії, 85% населення Сербії та Білорусії, 75% Росії, 74% населення Чорногорії та 67% населення Македонії є прихильниками православної віри [6].

З європейських країн найбільшим числом протестантів виділяються Ісландія (97% населення), Норвегія (94%), Данія (90%), Фінляндія (88%), Швеція (60%), Сполучене Королівство Великої Британії і Північної Ірландії (53%), Швейцарія (43%), Естонія (38%), Німеччина (37%), Нідерланди (28%), Угорщина (24%), Латвія (20%), Румунія (8%), Україна (3%), Франція (2%), Росія (0,7%). Прихильники протестантизму складають значну частку населення і в Італії, Словаччині, Австрії, Іспанії, Чехії, Польщі, Ірландії, Болгарії, Білорусії та інших європейських країнах [6].

В ряді країн Європи населення переважно сповідує іслам. За статистикою у Європі проживають 44, 1 млн. мусульман (2,7%), а до 2013 р. очікується їх зростання до 58,2 млн. Сьогодні в Косово та Албанії мусульмани становлять відповідно 85-95% населення. Поширений іслам і

в Боснії і Герцеговині, де його сповідує 40-50%, і в Македонії (35%), Північному Кіпрі (30%), Чорногорії та Росії (10-20%) [6].

Зростання отримує кількість ісламських віруючих у Європі через результати міграції та проживання великих діаспор країн Азії та Африки. Так, найбільші іммігрантські групи мусульман мешкають в Німеччині, Франції, Нідерландах (5–10%). Слід вказати, що ісламське населення Європи зросло за останні 20 років з 29,6 млн. (4,1%) до 44,1 млн. (6%). За даними центра «Рев» передбачається, що до 2030 р. вона складе 58 млн. (8%) осіб (всього 3% від загальносвітового ісламського населення). До 2030 р. в 10 країнах Європи доля мусульманського населення перевищить 10 млн. — в Косово (94%), Албанії (83,5%), Боснії та Герцеговині (43%), Македонії (40%), Чорногорії (22%), Болгарії (16%), Росії (14%), Грузії (12%), Франції (10,3%), Бельгії (10,2%). Втім, внутрішній рівень приросту ісламського населення буде зменшуватися, що пов'язане з падінням коефіцієнту фертильності і стабілізацією імміграції. Отже, за думкою С. Бородея, ісламізація Європи іде помірними темпами і тут не передбачається будь-яких різких стрибків: отже модель Євробіття представляється фантастичною, як і ідея європейського халіфату [1].

До нетрадиційних вірувань, що сповідують у Європі, окрім, ісламу, легалізовані мігранти прибули до Європи називають християнство — 58% сповідують, буддизм — 1,5%. Атеїстами вважають себе 11% [6].

За Індексом Релігійного різноманіття Херфіндала-Хіршмана Європа як регіон має помірний рівень релігійної різноманітності (від 3 до 5,4) порівняно з Азіатсько-Тихоокеанським регіоном та регіоном Африки південніше Сахари, які мають найвищий рівень релігійного різноманіття (від 7 до 9,4) та порівняно з регіонами Карибського басейну, Близького Сходу і Північної Африки, які мають низький рівень релігійного різноманіття (0, 4- 2,9) [5].

Втім, країни Європи значно відрізняються між собою за рівнем релігійного різноманіття. І хоча у Європі немає країн з найвищим рівнем релігійного різноманіття за індексом Херфіндала-Хіршмана, ряд країн мають високий рівень — це Боснія і Герцеговина (її індекс дорівнює 6,0), Франція (5,9), Бельгія (5,7), Латвія (5,7), Македонія (5,4), Естонія (5,5), Швеція (5,4), Німеччина (5,3), більшість країн мають помірний рівень - це Сполучене Королівство Великобританія (5,1), Люксембург (4,9), Росія (4,9), Білорусь (4,7), Чорногорія та Словенія (4,0), Угорщина та Албанія (3,7), Італія (3,3), Данія (3,3), Україна (3,1), але ряд країн мають низький рівень - це Словаччина (2,9),

Монако (2,8), Косово (2,6), Греція (2,5), Андорра (2,2), Литва (2,1), Ірландія (1,7), Сербія (1,6), Хорватія та Португалія (1,4), Польща (1,2), Молдова (0,6), Румунія (0,1) [8].

Що стосується відношення до віри, то якщо в 1981 р. 85% європейців заявляли про свою приналежність до релігії, то в 1999 р. — 75%. Але слід враховувати, що ці заяви передбачають різноманітну ступінь залученості — від суб'єктивної ідентифікації (суто номінально, що не передбачає релігійної практики) до активної замученості. Так, в Ірландії від складає 90%, а в Нідерландах — 46% (країна є найбільш атеїстичною країною Європи). Серед молоді 18-29 років все більш зростає кількість осіб, що не відносять себе ні до якої релігії. Наприклад, в Нідерландах і у Франції такі складають 71% та 58% відповідно. Лише 20,5% західноєвропейців відвібують кожну неділю церкву, але і тут показники сильно різняться: від 65% в Ірландії до 2% у Данії. Змінюється і сама ідея Бога, оскільки для більшості вона означає певну космічну силу. Падає у європейців і довіра до Церкви як до традиційного інституту. Так, з 1981 до 1991 рр. довіра до Церкви у Бельгії з 65, 1% впала до 49, 4%, у Франції — з 56, 2 до 49, 6% [2, с.66]. На Заході сьогодні 150 млн. осіб верять у містику та езотерику, а у Європі кожен рік більше ніж 40 млн. осіб консультуються у екстрасенсів та цілителів [2, с.67].

Релігійний чинник не відіграє визначаючої ролі і в конституціях більшості Європейських держав. Характерно, що в процесі підготовки проекту Конституції ЄС європейські чиновники не включили до нього «релігійних вимір», позбавивши Європу християнської складової її цивілізаційної основи. Світський та одночасно ліберально-толерантний підхід сучасної офіційної європейської культури проявилися тут найбільш ярко. У Преамбулі документа спочатку були посилання на Стародавню Грецію, Рим, філософські вчення епохи Просвітництва, але згадки про християнські корені Європи були виключені. Перетворена у догму європейська політкоректність призвела до нівеляції значення традиційної релігії на рівні інтеграційного об'єднання. Пояснюючи цей факт, італійський професор Сільвіо Феррарі зазначив: «...Згадка певної конфесії європейській Конституції є сумнівним. Не дивлячись на те, що вона буде мати символічний характер, а символи важливі для об'єднання, вона може приховувати небезпеку, що полягає у розділенні та виключенні. Значна частина ісламської громади відчула б себе в ролі маргінальної... це послужило б подарунком для ісламських фундаменталістів і тим, хто хоче перешкодити розвитку сучасного помірному європейського ісламу» [3].

Тип релігійного різноманіття та посилення релігійної диверсифікації через постійний міграційний приплив впливає на різноманіття підходів щодо політики забезпечення правового регулювання статусів релігійних організацій.

У багатьох країнах Європи на конституційному рівні закріплено правову нерівність релігійних конфесій — та чи інша релігія проголошена державною, офіційною або панівною.

Поряд із французькою універсальною моделлю взаємин церкви та держави, що стверджує повне відділення церкви від держави, існують і інші типи регулювання статусу релігійних об'єднань. Вони передбачають диференційоване відношення держави до різноманітних конфесійних спільнот; відношення, яке називають «партнерством особливого типу». Так, більшість країн континенту, серед яких Ватикан, Ліхтенштейн, Мальта, Мальтійський орден, Монако, Сан-Марино, Швейцарія, Ісландія, Норвегія, Данія, Фінляндія, Швеція, Англія, Албанія, Греція, Болгарія, Македонія, Угорщина мають особливі, тісні відносини з релігійними конфесіями та їх установами. Як правило ці відносини характеризуються як «державні», «офіційні» чи «конкордатні». Тут виокремлюють такі види регулювання: 1) Статус державної церкви, при якій вона наділяється більшими правами та повноваженнями (Ліхтенштейн, Мальта, Мальтійський орден, Монако, Ісландія, Великобританія, Данія, Ісландія, Греція та деякі кантони Швейцарії, які мають статус державних утворень). 2) Договірні (консенсуальні, конкордатні) відносини держави з релігійними об'єднаннями, що передбачає підписання спеціальних угод, що фіксують права та обов'язки сторін (в Італії, Іспанії, Німеччині, Фінляндії в деяких кантонах Швейцарії); 3) Статус офіційно визнаних (традиційних, національних, народних) релігій, які не користуються прямою підтримкою держави, але наділені додатковими правами (Бельгія, Швеція, Норвегія).

Очевидно, що при зростаючій етно-релігійній диференціації населення країн Європи стратегією співіснування в межах інтеграційного цілого є виконання головного принципу інтеграції ЄС — здійснення процесу двостороннього руху взаємного пристосування іммігрантів та громадян приймаючих країн в контексті обоїпільної трансформації. Такий ліберальний підхід передбачає критику по відношенню до таких тлумачень інтеграції, при яких вона розуміється як однобічний процес іммігрантів до приймаючого суспільства.

Література

1. Бородай С. Ислам в современной Европе: демография, интеграция, перспективы; [Електронний ресурс] / Сергей Бородай — Режим доступа : <http://www.academia.edu/4020367>
2. Четверикова О. Ислам в современной Европе:

стратегия «добровольного гетто» против политики интеграции / О. Четверикова // Россия XXI — 2005 — № 1 — С. 54— 66— Режим доступа: <http://www.mgimo.ru/files/144983/144983.pdf>

3. Феррари С. Светское и церковное в европейской конституции ; [Электронный ресурс] / С. Феррари — Режим доступа : http://ruskline.ru/monitoring_smi/2003/06/04/svetskoe_i_cerkovnoe_v_evropejskoj_konstitucii/

4. Annuario Pontificio; [Электронный ресурс] — Режим доступа : http://ru.wn.com/annuario_pontificio

5. Religious Diversity Index Scores by Country; [Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://www.pewforum.org/2014/04/04/religious-diversity-index-scores-by-country/>

6. CIA Factbook; [Электронный ресурс] / The Central Intelligence Agency — Режим доступа : <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2122.htm>

7. Global Christianity — A Report on the Size and Distribution of the World's Christian Population / december 19, 2011 // www.pewresearch.org/fact-tank/2014/07/22/in-30-countries-heads-of-state-must-belong-to-a-certain-religion/

Religious affiliation of immigrants to Europe

8. Global Religious Diversity. Half of the Most Religiously Diverse Countries are in Asia-Pacific Region / The Pew Research Center's Religion & Public Life Project, launched in 2001 as the Pew Forum on Religion & Public Life, seeks to promote a deeper understanding of issues at the intersection of religion and public affairs; [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.pewforum.org/files/2014/04/Religious-Diversity-full-report.pdf>

9. The Global Catholic Population, february 13,2013; [Электронный ресурс] / The Pew Research Center's Religion & Public Life Project — Режим доступа: www.pewresearch.org/fact-tank/2014/07/22/in-30-countries-heads-of-state-must-belong-to-a-certain-religion/

10. The Global Religious Landscape / december 18, 2012 / The Pew Research Center's religion & public life project ; [Электронный ресурс] — Режим доступа : www.pewresearch.org/fact-tank/2014/07/22/in-30-countries-heads-of-state-must-belong-to-a-certain-religion/

Шевченко С.А. Религиозное разнообразие стран Европы в начале XXI века и перспективы социально-политической интеграции ЕС. — Статья.

Аннотация. Представлено анализ Европейского континента с позиции религиозного разнообразия. Проанализированы особенности динамики развития религиозных конфессий в отдельных регионах Европы и в отдельных странах.

Ключевые слова: страны Европы, религиозное разнообразие, политика поощрения религиозного разнообразия, индекс Херфиндаля-Хиршмана.

Shevchenko S.A. Religious diversity of European countries in the early twenty-first century and socio- political integration prospects of the EU. — Article.

Summary. The article presents an analysis of the European continent from the perspective of religious diversity. The features of the dynamics of religious confessions in certain regions of Europe and in individual countries

Keywords: Europe country, Religious diversity, politics pooschrenyya religious diversity, Herfyndalya-Hirschman index.

ВИМОГИ ДО АВТОРСЬКИХ ОРИГІНАЛІВ СТАТЕЙ

1. До друку приймаються неопубліковані раніше роботи, написані українською, російською та англійською мовами: статті — до 0,5 др. арк., короткі повідомлення — до 0,25 арк.

2. Будова статті:

УДК (універсальний десятиковий класифікатор)

Анотація мовою статті (до 100 слів)

Ключові слова мовою статті (3-10 слів)

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.

Формування **мети** статті.

Виклад основного матеріалу дослідження за повним обґрунтування отриманих наукових результатів.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному науковому напрямі.

Література

В кінці тексту двома мовами — російською (якщо текст викладено українською) та англійською вказується **прізвище та ініціали автора, назва статті, анотація та ключові слова**

Підпис автора і дата

3. Технічні вимоги до оформленні статей

Стаття має бути набрана в текстовому редакторі Microsoft Word. Поля з усіх сторін — 20 мм. Шрифт — Times New Roman 14 з інтервалом 1,5. Посилання на літературу бажано зазначати безпосередньо в тексті у квадратних дужках порядковим номером використаного джерела та через кому конкретної сторінки.

4. Паперовий варіант, електронний варіант, завірена рецензія спеціаліста (кандидата або доктора наук відповідного профілю).

5. Довідка про автора — прізвище, ім'я, по батькові, адреса, телефон, електронна адреса, науковий ступінь, вчене звання, посада, установа)

Друковані матеріали виражають позицію авторів, яка не завжди поділяється редакційною колегією. Відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, статистичних даних, точність викладеного матеріалу покладається на авторів або осіб, які його подали.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

Букіна Т.В.
**СОЦІАЛЬНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В МОЛДАВСЬКІЙ РСР
 У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 80-х рр. ХХ ст.: СПЕЦИФІКА ТА ОСОБЛИВОСТІ . . . 4**

Гладченко С.В.
**ПРОБЛЕМЫ ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ ЖЕНСКОГО ДВИЖЕНИЯ
 ТУНИССКОГО ОБЩЕСТВА
 (В ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ АРАБСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ) 9**

Дьомін О.Б.
**СЕРЕДНЬОАЗІЙСЬКІ КРАЇНИ В БЕЗПЕКОВОМУ ПРОСТОРІ СНД
 (ПЕРША ПОЛОВИНА 90-Х РОКІВ ХХ СТ.) 13**

Замкова Н.Л.
**СТАТУС «НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ» ТА МОЖЛИВОСТІ МОВНОЇ
 ДИСКРИМІНАЦІЇ МОВНО-ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОТ В НАЦІОНАЛЬНИХ
 ДЕРЖАВАХ 18**

Машкевич С.В.
ИСТОРИЯ КИЕВСКОЙ КОНКИ 23

Пищемуха В.Г.
**БОРИС ЛИСАНЕВИЧ И АЛЕКСАНДР МАРК:
 ОДЕССИТЫ «ПОКОЛЕНИЯ BELLE ÉPOQUE» 28**

Романченко В.В.
**ЄВРЕЙСЬКИЙ ПОГРОМ 1886 РОКУ В ОДЕСІ ТА АНТИСЕМІТИЗМ
 У ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОМУ МЕНТАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ МІСТ. 34**

Серебрянникова Н.И.
**ЛИЧНЫЕ ВОСПОМИНАНИЯ КАК СПОСОБ КОНСТРУИРОВАНИЯ
 СОЦИАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ 39**

Стоянова Г.Н.
**ГЕНДЕРНЫЕ РОЛИ КАК ОТРАЖЕНИЕ АРХЕТИПОВ НАЦИОНАЛЬНОЙ
 КУЛЬТУРЫ В КОНТЕКСТЕ ОБРЯДОВ ЖИЗНЕННОГО ЦИКЛА 45**

ФІЛОСОФІЯ

Швед З.В.
ГАРАНТІЇ ДІЄВОСТІ АНТИКОРУПЦІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ. . 52

Никитченко О.Е.
НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ У РЕЛІГІЙНОМУ ЖИТТІ 58

Харченко С.П.
**ЕТНОКУЛЬТУРА І ЕТНОКУЛЬТУРНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ:
 ФІЛОСОФСЬКО-ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ 62**

<i>Крижановська Т.О.</i> ВЗАЄМОДІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ІНСТИТУТІВ ДЕРЖАВИ В СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ	.68
<i>Быкасова Л.В.</i> СОВРЕМЕННАЯ ЛАБОРАТОРИЯ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ФИЛОСОФИИ В ТЕХНИЧЕСКОМ ВУЗЕ	.72
<i>Русяева М.В.</i> ЖАНРОВО-СТИЛИСТИЧЕСКИЕ И МИФОПОЭТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КАНТАТЫ С. В. РАХМАНИНОВА «ВЕСНА»	.75
<i>Райхерт К.В.</i> ЛОГИЧЕСКАЯ КРИТИКА ЯЗЫКА И КРИТИКА ЛОГИЧЕСКОГО ЯЗЫКА	.80
<i>Кравчик М.А.</i> НЕУТИЛИТАРНОСТЬ ФИЛОСОФИИ ИЛИ МЕТАФИЗИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ В АНТИЧНОСТИ	.85
<i>Замкова Н.Л.</i> БІОЛОГІЧНІ МЕТАФОРИ «ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ДИСКУРСУ» (ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ)	.90
<i>Поліщук Р.</i> СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ ІДЕНТИЧНОСТІ	.95
<i>Резанов Д.А.</i> ПОЛЬЗА И ДОЛГ КАК ЭТИЧЕСКИЕ ЭКВИВАЛЕНТЫ (БЕНТАМ И КАНТ)	101
<i>Шапиро А.С.</i> НЕКОНВЕНЦИОНАЛЬНОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ «СОБЫТИЯ НА ПРЕДЕЛЕ». КОМИКСЫ, МУЛЬТИПЛИКАЦИИ И КАРИКАТУРЫ В БОРЬБЕ С ИСТОРИЧЕСКОЙ ТРАВМОЙ	107

політологія

<i>Баранова С.С.</i> СПЕЦИФІКА ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДУ КОНТЕНТ-АНАЛІЗУ ВІЗУАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ У ДОСЛІДЖЕННІ СУСПІЛЬНИХ РУХІВ СПОРТИВНОГО СПРЯМУВАННЯ	114
<i>Білоусов О. С.</i> КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ СПРЯЯННЯ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	118
<i>Дашевська О.В.</i> ВІЙНА УКРАЇНИ: ПОШУК ВНУТРІШНЬОГО КОМПРОМІСУ ЧИ БОРОТЬБА СВІТОВИХ ЛІДЕРІВ	123
<i>Каравайцева О.В.</i> ВИБОРЧА РЕФОРМА В РЕСПУБЛІЦІ АЛБАНІЇ	129
<i>Кушніренко І. Ю., Кантаржи Н. І.</i> ЕТНОПОЛІТИКА УКРАЇНИ В ОРІЄНТИРІ НА МОВНІ ПРАВА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН	134

Мазанов В. В.

ТРАНСФОРМАЦІЯ СУЧАСНОГО ПОЛІТИЧНОГО КУРСУ НІМЕЧЧИНИ. . . 139

Осипова С.А.

**СЕЦЕССИЯ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ПРОЦЕССЫ ГОСУДАРСТВООБРАЗОВАНИЯ
В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ 143**

Смолінська Д.В.

**ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ:
ПОШУК ОПТИМАЛЬНОЇ МОДЕЛІ 149**

Шевченко С. А.,

**РЕЛІГІЙНЕ РІЗНОМАНІТТЯ КРАЇН ЄВРОПИ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ
ТА ПЕРСПЕКТИВИ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ЄС. 158**

ВИМОГИ ДО АВТОРСЬКИХ ОРИГІНАЛІВ СТАТЕЙ 162

НАУКОВИЙ ВІСНИК МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Науковий збірник

Виходить двічі на рік
№ 9, 2015

Заснований у 2010 р.

Коректор
Технічний редактор

Радіонова І.І.
Мартиненко Т.В.

Підписано до друку 27.03.15. Формат 60x84/8. Обл.-вид.арк. 19,83. Ум.-друк. арк. 19,92.
Папір офсетний. Гарнітура «Literaturna». Друк на дуплікаторі. Наклад 300 прим. Заказ № ____ -__.

Віддруковано ПП «Фенікс»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.02).
Україна, м. Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25. Тел. 8(048) 7777-591.